वर्ष १७ अङ्क १४, २०८०

TMC सौगात

ISSN 2661-6416

TMC सौगात

प्रकाशक
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली
वार्षिक प्रकाशन
२०८०

TMC सौगात

वर्ष–१५, अङ्क–१४

प्रकाशक

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

टीकापुर, कैलाली

वार्षिक प्रकाशन

२०८०

Website : www.tikapur.fwu.edu.np
E-mail: tikapur@fwu.edu.np
091-560088, 561088, 561272

TMC सौगात

वर्ष-१५, अङ्क-१४, २०८०

संरक्षक

सहप्राध्यापक ढविन्द्र रावल

क्याम्पस प्रमुख

सल्लाहकार

प्रा.डा. जगतबहादुर सिंह रावल

डा. केशरबहादुर कुँवर

सम्पादक

सहप्राध्यापक लयप्रसाद खतिवडा

उपप्राध्यापक प्रेमप्रसाद भण्डारी

सर्वाधिकार ©

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

टीकापुर, कैलाली

मुद्रण प्रति ३०१

ISSN 2661-6416

कम्प्युटर सेटिङ

पृथ्वीराज ढुङ्गाना

मुद्रण

शुभलक्ष्मी अफसेट प्रेस

टीकापुर, कैलाली

सम्पर्क नं.: ९८५८४२१६७३

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग

सानोठिमी, भक्तपुर, नेपाल

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANOTHIMI, BHAKTAPUR, NEPAL

Certificate of Institutional Accreditation

The University Grants Commission on the recommendation of the Quality Assurance and Accreditation Council hereby duly confers The Certificate of the Institutional Accreditation to

TIKAPUR MULTIPLE CAMPUS

Tikapur-1, Tikapur, Kailali
Nepal

Bhim P. Subedi

Chairman
(Prof. Bhim Prasad Subedi, PhD)

Date: 2076/04/07 (BS)
July 23, 2019 AD

This certificate is valid for five years from the date of issue.

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
उपकुलपतिको कार्यालय
महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर

मिति: २०८०/१०/१७

शुभकामना

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पसका रूपमा सञ्चालित देशकै अग्रणी एवम् QAA प्राप्त शैक्षिक संस्थाबाट वार्षिक रूपमा प्रकाशन हुँदै आएको TMC सौगात वर्ष १५ अङ्क १४ यस वर्ष पनि प्रकाशित हुन लागेको जानकारी पाउँदा खुसी लागेको छ। यस अङ्कका बिषयगत, खोजमूलक, अनुसन्धानमूलक लेख रचनाले शिक्षक, कर्मचारी विद्यार्थीलाई सहयोग पुग्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु। गतिशील शैक्षिक संस्थाका निम्ति ज्ञान, विज्ञान र सूचना प्रवाह अपरिहार्य बन्दै गएको छ। मानवीय संसाधनको विकासका लागि बिषयगत, खोजमूलक, अनुसन्धानमूलक लेख रचना प्रकाशन र अनुसन्धानको सस्कारले शैक्षिक संस्थाको विकास र विस्तारमा सहयोग पुर्‍याउँछ। यसका लागि अध्ययन, अनुसन्धान र प्रकाशनमा क्याम्पसले वर्षभरि गरेका सम्पूर्ण गतिविधि तथा विचार र सूचनालाई प्रवाह गर्ने माध्यम नै प्रकाशन हो। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको २२ औं वार्षिकोत्सवको पूर्ण सफलता तथा क्याम्पसको वार्षिक मुखपत्र TMC सौगात प्रकाशनको निरन्तरता र उत्तरोत्तर प्रगतिको शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

अम्मराज जोशी
उपकुलपति
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
कृषि विज्ञान संकाय
डीनको कार्यालय
टीकापुर, कैलाली

मिति: २०८०/१०/१५

शुभकामना

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पसको रूपमा सञ्चालित देशकै अग्रणी एवम् QAA प्राप्त शैक्षिक संस्थाबाट वार्षिक रूपमा प्रकाशन हुँदै आएको TMC सौगात वर्ष १५ अङ्क १४ यस वर्ष पनि प्रकाशित हुन लागेको जानकारी पाउँदा खुसी लागेको छ। यस अङ्कका विषयगत, खोजमूलक, अनुसन्धानमूलक लेख रचनाले शिक्षक, कर्मचारी विद्यार्थीलाई सहयोग पुग्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु। गतिशिल शैक्षिक संस्थाका निम्ति ज्ञान, विज्ञान र सूचना प्रवाह अपरिहार्य बन्दै गएको छ। मानवीय संसाधनको विकासका लागि विषयगत, खोजमूलक, अनुसन्धानमूलक लेख रचना प्रकाशन र अनुसन्धानको संस्कारले शैक्षिक संस्थाको विकास र बिस्तारमा सहयोग पुऱ्याउँछ। यसका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको विकास र बिस्तारमा जोड दिन आवश्यक छ। समयको मागअनुसार सक्षम र दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पूरा गर्दै श्रम बजारसँग तालमेल मिल्ने खालको जीवनोपयोगी प्राविधिक विषयहरू पठनपाठन गर्नु आजको आवश्यकता हो। क्याम्पसले आगामी दिनमा समयअनुकुलको प्राविधिक विषयका कार्यक्रमहरू थप गर्दै कार्यरत जनशक्तिलाई दक्षता अभिवृद्धि गर्ने खालका अनुसन्धानमूलक कार्य गर्न सकोस्। अन्त्यमा यस प्रकाशनको निम्ति निरन्तरता र उत्तरोत्तर प्रगतिको शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

डा. विष्णुविलास अधिकारी
डीन
कृषि विज्ञान संकाय
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

फोन नं. ०९१-५६०८२४ e-mail & web site : dean.agriculture@fwu.edu.np
Central Office: Mahendranagar, Kanchanpur Ph. No.: 099-520727 Website: www.fwu.eud.np, Email: info@fwu.edu.np

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट गुणस्तर प्रत्यायनकृत
(प्रत्यायनकृत वर्ष: वि.सं. २०७०)
टीकापुर, कैलाली

मिति: २०८०/१०/१६

शुभकामना

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पसको रूपमा स्थापित QAA प्राप्त यस क्याम्पसले राष्ट्रिय स्तरमै सक्षम, योग्य र दक्ष शैक्षिक जनशक्ति उत्पादन गर्दै आएको छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस विद्यार्थी र अभिभावकको पहिलो छनोट र आकर्षकको केन्द्र बन्न पुगेको छ । यस क्याम्पसमा यहाँका विद्यार्थी, अभिभावक, समाजसेवी, उद्यमी, व्यापारी, प्राज्ञ र अन्य सरोकारवालाहरूको अपेक्षा र युगसापेक्ष नयाँ नयाँ विषय पठनपाठन हुँदै आएका छन् । शैक्षिक संस्थाको व्यवस्थापनमा शिक्षक, विद्यार्थी र आम अभिभावकको त्रिकोणात्मक सहभागिता र सहयोग उत्तिनै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यसका निम्ति क्याम्पस परिवारले निरन्तर समन्वयात्मक भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । सुदूरपश्चिममा रहेर देशका लागि आवश्यक जनशक्ति उत्पादनमा सहयोग पुर्‍याउँदै आएको यस क्षेत्रको उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने क्याम्पसको मुखपत्रबाट यहाँका विद्यार्थी, अभिभावक, समाजसेवी, उद्यमी, व्यापारी, प्राज्ञ र अन्य सरोकारवालाहरूले जुन अपेक्षा राख्दै आएका छन्, त्यो परिपूर्ति हुने कुरामा म विश्वस्त छु । यस TMC सौगातको गताङ्क जस्तै यसमा शोधमूलक, खोजमूलक, चेतनामूलक, सामाजिक, साहित्यिक र सांस्कृतिक झलक दर्शाउने खालका लेख रचनाका साथै क्याम्पसका गतिविधिसमावेश हुने छन् भन्ने विश्वास लिएको छु । क्याम्पसको मुखपत्र प्रकाशन अभिलेखीकरणको महत्त्वपूर्ण पाटो पनि भएकाले यस प्रकाशनमार्फत् सम्पूर्ण विद्यार्थी, प्राध्यापक, अभिभावक र यस क्याम्पसका शुभेच्छुक तथा सरोकारवालाहरूमा हार्दिकता प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा, TMC सौगात प्रकाशन कार्यमा खटिनु भएका सम्पादक र क्याम्पसमा गठित सार्वजनिक सूचना तथा प्रकाशन समितिलाई धन्यवाद दिँदै शुभकामना दिन चाहन्छु । धन्यवाद !

....

सहप्रा. ढविन्द्र रावल
क्याम्पस प्रमुख
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

फोन नं. ०९१-५६००८८, ५६१०८८, ५६१२७२ Website: www.tikapur.fwu.edu.np, Email : tikapur@fwu.edu.np
केन्द्रीय कार्यालय: महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर फोन नं. ०९९-५२०७२७ Website: www.fwu.eud.np, Email: info@fwu.edu.np

सम्पादकीय..........

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको वार्षिक प्रकाशन TMC सौगातले क्याम्पसमा भएका सूचनालाई सम्पूर्ण विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावकहरूमा हस्तान्तरण गर्दै आएको छ । क्याम्पसले वर्षभरि गरेका सम्पूर्ण गतिविधि तथा विचार र सूचनालाई प्रवाह गर्ने माध्यम नै प्रकाशन हो। यस TMC सौगात मार्फत् क्याम्पसका गतिविधि लगायत वर्षभरि भए गरेका शैक्षिक प्राज्ञिक, भौतिक, आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई सकेसम्म सजीव रूपमा उतार्ने प्रयास गरिएको छ। शैक्षिक कार्यक्रम, आर्थिक तथा भौतिक स्थिति, प्राध्यापक तथा कर्मचारीको विवरण, विद्यार्थी विवरण, बजेट, लेखा परीक्षण प्रतिवेदन तथा क्याम्पसको यथार्थ स्थिति पहिचान गराउन विभिन्न अवसरमा खिचिएका तस्विरहरूलाई यस प्रकाशनमा समावेश गरिएको छ। यस प्रकाशनमा क्याम्पसका गतिविधिका साथै विद्वान्हरूका खोजमूलक, सोचमूलक अनुसन्धानमूलक र विवरणत्मक लेख रचना समावेश गरिएका छन् ।

शिक्षाले समयानुकूल नयाँ मूल्य, मान्यता र नैतिकताको स्थापनामा विशेष जोड दिनुपर्ने अवस्था छ। चेतना अभिवृद्धि गर्ने काममा लाग्न शैक्षिक संस्थाको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। त्यसका निम्ति शैक्षिक संस्थाले प्रकाशन गर्ने सूचनाहरूको भूमिका अहम् रहन्छ। शैक्षिक संस्थाको व्यवस्थापनमा शिक्षक, विद्यार्थी र आम अभिभावकको त्रिकोणात्मक सहभागिता उत्तिनै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस त्यसको एक ज्वलन्त उदाहरण बनेको छ । क्याम्पसका गतिविधि र विद्वानहरूका भाव वा विचारहरूले समेटिएका लेख रचनाहरूलाई यस TMC सौगातमा प्रकाशन गरिएको छ। यस प्रकाशनमा प्रकाशित सामग्री तथा सूचनाले सम्पूर्ण विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक तथा अनुसन्धाता तथा सबैका लागि उपयोगी सिद्ध हुनेछ भन्ने विश्वास सम्पादक मण्डलले लिएको छ ।

यस TMC सौगातमा अमूल्य लेख रचना उपलब्ध गराइ दिनु हुने विद्वान्हरूप्रति हृदयदेखिनै हार्दिक आभार प्रकट गर्दै धन्यवाद दिन चाहन्छौं। कम्प्युटर सेटिङमा सहयोग गर्ने पृथ्वीराज ढुङ्गानालाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं । प्रकाशनको क्रममा हुने त्रुटिहरूलाई सच्याउने काम सम्पादक मण्डलको भएकाले त्यो चुनौतीपूर्ण कार्य निभाउँदा निभाउँदै पनि कहीँ कतै केही त्रुटि देखिए विद्वान् पाठकजनलाई सुधार गरी पढ्न आग्रह गर्दै आगामी अङ्कमा सम्पादक मण्डललाई सुझाब प्राप्त हुने छ भन्ने विश्वास लिइएको छ ।

अन्त्यमा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले वार्षिक रूपमा प्रकाशन गर्दै आएको TMC सौगात वर्ष १५ अङ्क १४, २०८० मा लेख रचना दिएर सहयोग गर्नुहुने व्यक्तित्वहरूमा हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं ।

सम्पादक मण्डल

विषय सूची

शीर्षक	लेखक	पे.नं.
१.सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय : विगत, वर्तमान र	✍ प्रा.डा. लालप्रसाद अम्गाईं	१
२.स्वास्थ्यमा सबैको पहुँचका लागि स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम	✍ लालसिंह कार्की	६
३.उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला र उनको 'सुम्निमा' उपन्यासको विश्लेषण	✍ लय खतिवडा	२४
४.हारजित कथामा सीमान्तीयता	✍ तिलकदेव गिरी	४०
५.जाना : एक जीवन दर्शन	✍ नाथुराम चौधरी	४५
६.सोनाहा जाति सङ्क्षिप्त परिचय	✍ एकिन्द्र तिमिल्सेना, मीनबहादुर शाही	४९
७.युवाहरूको पलायनले वृद्ध जनसङ्ख्यामा पर्ने प्रभाव	✍ सुरेशकुमार बम	५७
८.गजल	✍ दीपक चौधरी	६३
९.'एक कित्ता जमिन र एउटा बूढो रुख' कविता सङ्ग्रहको समीक्षा	✍ डा. धनकृष्ण उपाध्याय	६४
१०.मुक्तक	✍ रमेशकुमार चौधरी	७३
११.तरकारी उत्पादनमा रासायनिक विषादीको बढ्दो प्रयोग दिगो कृषिका लागि चुनौती	✍ बसन्तराज भट्टराई	७४
१२.लोकगीतको एक अध्ययन	✍ जनकराज भट्ट	७९
१३.नेपालमा विद्यार्थी राजनीतिप्रतिको वर्तमान दृष्टिकोण	✍ नृप जंग थापा	८५
१४.Tikapur Park: A Thriving Tourist Destination	✍ Dr. Keshar Bahadur Kunwar	८७
१५.The Days After	✍ Kedar Bhattarai	९३
१६.Economics of Healthcare and Population Health Outcomes	✍ Khemraj Subedi	९६
१७."Your Voice, Our Growth: Empowering Students Through Effective Complaint Management and Counselling Centre	✍ Gyanendra Bdr. KC	१०५
१८.A Study on String Matching Algorithms	✍ Chitra Raj Upadhyay	१०९
१९.Exploring Gender Dynamics and Societal Norms: A Critical Analysis of Taslima Nasrin's Novel Lajja	✍ Nabraj Pandey	११४
२०.Testing Random Numbers using a deck of Cards	✍ Deep Raj Sharma	१२१
२१.टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको सङ्क्षिप्त परिचय		१२८-१४४
२२.क्याम्पसको वार्षिक गतिविधि-२०८०		१४५-१६१
२३.आन्तरिक लेखा परीक्षण प्रतिवेदन		१६२-१६९
२४.शैक्षिक कार्यक्रम र शुल्क विवरण		१७०

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय : विगत, वर्तमान र भविष्य

✍प्रा.डा. लालप्रसाद अम्गाईं
अनुसन्धान निर्देशक,
विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, भक्तपुर

सुदूरपश्चिम नेपालः हिजो र आज

इसाको चौधौं-पन्ध्रौं शताब्दीमा उत्तर-पश्चिम भारतबाट बसाइसराइ गरी आएका खस आर्यहरूको बस्ती विकासबाट सुदूरपश्चिम र कर्णाली भेगका राज्य एक सम्भ्रान्त राज्य रहेको र जुम्लाको सिँजा उपत्यकाको सभ्यता नेपालभर नै नमुना राज्य रहेको इतिहास भेटिन्छ । अठारौं शताब्दीका बाइसे-चौविसे राज्यको एकिकरणबाट सिङ्गो नेपाल अधिराज्यको पुर्नसंरचना भई काठमाडौं शासित राज्य बनेपछि यी पश्चिमा राज्यक्षेत्रहरू बिस्तारै विकास पूर्वाधार र मानवीय विकास सूचाङ्कमा पछि पर्नगएको पाइन्छ । वर्तमानमा खाद्यसुरक्षा सङ्कट र संप्रभुताको चपेटामा परेको यस सुदूरपश्चिम तथा कर्णाली प्रदेश प्रचुर प्राकृतिक सम्पदा, मानवीय संसाधन तथा पुरातात्त्विक महत्त्वका मठमन्दिर तथा अन्य पर्यटकीय साधन र स्रोतको सही परिचालनबाट नेपालकै विकसित प्रदेशको प्रारूप बदलिन सक्ने सामर्थ्य राख्ने प्रदेश हुन सक्दछ भन्ने विषयमा कमै मानिसको सोचाइ र दृष्टिकोण पुगेको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा मानवीय संसाधन विकासले मात्र पनि भोलिका दिनमा सुदूरपश्चिम प्रदेशको विशिष्ट नामाङ्कनमा सह्रानीय भूमिका खेल्ने विषयमा कसैको दुईमत हुनै सक्दैन । सायद समग्र नेपालको विकास सुदूरपश्चिम तथा कर्णाली प्रदेशको पूर्वाधार निर्माण र मानवीय संसाधन विकासबाट मात्र हुने बुझेर नै होला संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारले पनि यस क्षेत्रलाई विशेष प्राथमिकतामा राखेर ठोस रणनीतिकासाथ विकास योजना तर्जुमा गरेको पाइन्छ ।

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय-विगत र वर्तमान

वि. सं. २०६३/०६४ सालमा जब नेपालमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना भइ संघीय राज्यमा परिणत भयो, तव समग्र देशको समतामूलक क्षेत्रीय विकासको अवधारणा अनुरूप बहुविश्वविद्यालय स्थापना गर्ने क्रममा २०६७ सालमा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय (सुपवि) ऐन पारित गरियो र वि. सं. २०६९ सालमा कञ्चनपुर जिल्लाको महेन्द्रनगरमा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय बनाइयो । त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धनप्राप्त तत्कालिन सिद्धनाथ बहुमुखी क्याम्पसलाई सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय केन्द्रीयक्याम्पस मानेर विविध केन्द्रीय विभाग तथा इन्जिनियरिङ सङ्काय, मानविकी तथा सामाजीक शास्त्र, विज्ञान र प्रविधि, व्यवस्थापन तथा शिक्षाशास्त्र सङ्काय बिच प्रायः स्नातक तहसम्मको पढाइमा पहिलो कार्यकारी परिषद्ले सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय ऐन तथा नियमावलीहरूका निर्माण गरी आफ्नो कार्यकाल पूरा गरेको भेटिन्छ । सोही समयमा नै केन्द्रीय क्याम्पसमा स्नातकोत्तरधारका पढाइहरू पनि सुरु गराइए । यद्यपि सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयमा सिद्धनाथ विज्ञान क्याम्पस समायोजन हुने प्रक्रियाले भने अहिलेसम्म पूर्णता पाउन सकेको छैन ।

वि.सं २०७५ श्रावण १ गतेदेखि लागू हुने गरी तत्कालिन त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका प्राइभेट, पब्लिक तथा सम्बन्धन प्राप्त क्याम्पसहरू मुख्यतः दार्चुला, गोकुलेश्वर, बाजुरा, वडिमालिका, जनता, मेलौली, पाटन, जगन्नाथ, जयपृथ्वी, त्रिवेणी, घण्टेश्वर सेतीमहाकाली, सीताराम, दुर्गालक्ष्मी तथा टीकापुरसहितका बहुमुखी क्याम्पसहरूलाई समेट्ने गरी १४ ओटा आङ्गिक क्याम्पस बनाउने कार्य पूरा भयो । विश्वविद्यालयको दोस्रो कार्यकारी परिषद्ले गरेको यस समायोजनले सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयलाई सुदूरपश्चिम प्रदेशका ९ जिल्लासम्म बिस्तार गरियो । यसले सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय त्रिभुवन विश्वविद्यालयपछि प्राध्यापक, कर्मचारी र विद्यार्थी सङ्ख्या र सामाजिक भौगोलिक तथा बहुसङ्कायका दृष्टिले नेपालको दोस्रो ठुलो विश्वविद्यालय बन्न सफल भयो । कृषि विज्ञान सङ्कायलाई कैलालीको टीकापुरमा स्थापना गर्न पनि यसै कार्यकारी परिषद्ले पाइला चाल्यो । यी विविध सफलतापूर्वक सम्पादन गरिएका कार्यहरूबिच पनि यस कार्यकारी परिषद्लेबिचमा नै छाड्नुपर्ने भयो र २०७५ पौसदेखि २०७६ फागुनसम्म लगभग एकवर्ष निमित्त कार्यकारी परिषदले विश्वविद्यालयको दैनिकी सञ्चालन गर्नुपर्यो ।

वि.सं.२०७६ साल फागुनमा वर्तमान उपकुलपतिज्यूको नियुक्तिपछि बनेको विश्वविद्यालयको चौथो कार्यकारी परिषद्ले कैलाली बहुमुखी क्याम्पस समायोजन, कोरोनाजन्य विषम परिस्थितिमा पनि अनलाइन कक्षा तथा परीक्षा सञ्चालन र सम्पादन, विविध पदका स्थायी नियुक्ति, निर्माण हुन बाँकी रहेका तथा विकास बजेट थन्किएर रहेको परिवेशमा नयाँनयाँ निर्माण कार्यहरूको सुरुवात तथा विविध प्रकारका कार्यविधि, नियमावली तथा विनियमहरू निर्माण गरी १४ आङ्गिक क्याम्पसहरूमा पूरा हुननसकेका समायोजन, विशेष स्थायी विज्ञापन तथा अन्य थुप्रै सकारात्मक कार्यहरू पूरा गरिए र बाँकी पूरा गरिदै छन् । कानुन तथा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन सङ्काय र स्वास्थ्य विज्ञान सङ्काय अन्तर्गत क्रमश बी.ए.एल.एल.बी., बिएसी फरेस्ट्रि तथा बी.एम.एल.टी. को पढाइसमेत शुरु भयो । सुदूरपश्चिमकै इतिहासमा आफ्नै भूगोलभित्र विविध विषयहरूमा एमफिल पिएचडी सम्मको पढाइ र अनुसन्धान कार्यको सुरुवात पनि यसै कार्यकारी परिषद्ले गरेको पाइन्छ । सुपविमा सञ्चालित सम्पूर्ण कार्यक्रमहरूमा Semester system को सफल प्रयोग यस कार्यकारीको अर्को एक महत्त्वपूर्ण कार्य मानिन्छ ।

विश्वविद्यालयलाई राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा पहिचान गराउन २०७८ सालमा ३ दिने International Summer Workshop, २०७९मा ब्रिटिश काउन्सिल तथा अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयसँग समन्वय गरी सुदुरपश्चिम Cultural heritage उत्थान हेतुले अन्तराष्ट्रिय सम्मेलन र नेपाली विश्वविद्यालयको साझा फोरम Himalayan Knowledge Conclave मार्फत् २ दिने 9th Graduate Conference गरी यस कार्यकारी परिषद्ले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । विश्वविद्यालय केन्द्रीय कार्यालयबाट प्रकाशन हुने Far Western Review Journal तथा सुदूरपश्चिमेली लोककथा सङ्ग्रह प्रकाशनले सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयका प्राज्ञिक उन्नयनका गतिविधिलाई राम्रोसँग उजागर गरेको पाइन्छ । हालसालै खुलाइएको सम्बन्धन प्रक्रियाको शुरुवात विश्वविद्यालयको पछिल्लो पटकको राम्रो र दिर्घकालिन विकास हेर्न चालिएको कदम मान्न सकिन्छ । यद्यपि शिक्षा मन्त्रालय एवम् विश्वविद्यिालय अनुदान आयोगसँग यस्तो स्वीकृति कार्य बाँकी रहेको छ । यी विविध प्राज्ञिक प्रशासनिक तथा निर्माणका गतिविधिहरू सञ्चालन गरिए पनि आर्थिक दायित्व अभावमा र राजनैतिक हस्तक्षेपका बाबजुद थुप्रै राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय सम्बन्धन केन्द्रहरू बिच विश्वविद्यालय कार्यकारी पुग्न नसकेको यथार्थता सबैले स्वीकार गर्नैपर्दछ ।

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयले अवलम्बन गर्नुपर्ने भावि कार्यक्रम र रणनीतिहरू :

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको समग्र विकासका लागि सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय कृषि विज्ञानका निवर्तमान डिन तथा कार्यकारी परिषद् सदस्य र हाल विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको अनुसन्धान निर्देशक हुँदा प्राप्त गरेका प्रत्यक्ष भोगाइ र अनुभवका आधारमा यस विश्वविद्यालयको विकास र विस्तारका लागि निम्नानुसार सुझावहरू प्रस्तुत गर्न चाहन्छु ।

१. दक्ष मानवसंसाधन विकासमा जोड :

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयद्वारा सञ्चालित नौ ओटै सङ्कायहरूमा एमफिल र पिएचडीयुक्त गुणस्तरीय मानवसंसाधन विकासमा प्रथम जोड दिनुपर्दछ । UNESCO को हालैको प्रतिवेदनमा नेपालमा २० प्रतिशत मात्र विद्यार्थी विश्वविद्यालयमा जोडिएका, १० प्रतिशत मात्र विद्यार्थी स्नातकोत्तर र पिएचडी कार्यक्रमा जोडिएका र लगभग २० प्रतिशतमात्र विद्यार्थीहरू प्राविधिक शिक्षामा जोडिएको नतिजाअनुसार अनौपचारिक शिक्षा प्रदायक Incubation Center स्थापना गरी सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रोजगारयुक्त जनशक्तिलाई रोजगार प्रदायक दक्ष्य जनशक्ति उत्पादन गर्ने शिक्षणस्थल बन्न सुपविले जोड दिनु पर्दछ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले प्रदान गर्ने Equity Grants / Digitalization tyf Labour Market Driven Course Curriculum मार्फत् सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयले आफूलाई अघि बढाउने उपयुक्त समय भएको छ । समकक्षता र शिक्षकहरूको गुणस्तर मापन गर्न विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले छिट्टै नै Equivalency Policy / Net Eligibility Test लागू गर्न सुपवि अघि बढ्नुपर्दछ ।

२. अनुसन्धानमुखी अध्ययन विधिमा व्यापकता :

गुणस्तरीय अध्ययन, अनुसन्धान र विशिष्ट विश्वविद्यालयका परिचायक तत्त्व हुन । भर्खरै मात्र अनुसन्धान निर्देशनालय स्थापना भएको यस विश्वविद्यालयमा योजना महाशाखा र पाठ्यक्रम विकास महाशाखाको समन्वयमा एमफिल, पिएचडी, Post Doc. तथा प्राविधिकधारका स्नातक तहमा पनि Internship कार्यक्रमहरू गराइ नियमित रूपमा Faculty र Student हरूलाई अनुसन्धानमुखी कार्यमा जुटाउनु विश्वविद्यालयको दोस्रो कर्तव्य हुन आउँछ । UGC Nepal ले वार्षिक रूपमा खुलाउने Small Research, Faculty Research, Collaborative Research, Institutional Research, M Phil. र PhD Research Gants तथा अन्य अन्तराष्ट्रिय जर्नल प्रकाशन र अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनमा भागलिने मौका दिइएकोमा यसको बढी भन्दा बढी फाइदा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयले लिने कोसिस गर्नुपर्दछ ।

३. राष्ट्रिय/अन्तराष्ट्रिय श्रमबजार सुहाउँदो पाठ्यक्रम निर्माण :

विश्वविद्यालयका स्नातक वा स्नातकोत्तरहरूले बेरोजगार बस्नु पर्ने तर CTEVT र थुप्रै भाषा शिक्षा केन्द्र जस्ता संस्थाहरूले केही महिनामा निकालेका निम्नदक्ष वा मध्यमदक्ष जनशक्तिले सिपमूलक शिक्षाको कारण रोजगार पाउने वातावरण नेपालमा रहेका कारण UGC नेपाललाई World Bank ले उपलब्ध गराएको Nurturing Excellency in Higher Education Program (NEHEP) को Labour Market Driven Program र Enterprise Support Project df Incubation Center सहितको Multi faculty केन्द्रित संसोधित पाठ्यक्रमको निर्माण गर्नु सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको तेस्रो प्रमुख कार्य हुनेछ ।

४. राष्ट्रिय/अन्तराष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूसँग सहकार्य विस्तार :

चौथो प्रमुख कार्यका रूपमा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयमा नौ ओटै सङ्कायहरू र सोह्र ओटै आङ्गिक क्याम्पसहरूमा पहुँच पुग्ने गरी राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध विस्तार अनिवार्य देखिन्छ। सुपवि भित्र अन्तराष्ट्रिय सम्वन्धन केन्द्रको स्थापना गरी देश भित्रका १३ ओटै विश्वविद्यालयहरू, विभिन्न विषयगत अनुसन्धान केन्द्रहरू र अन्तराष्ट्रिय अनुसन्धान तथा प्रज्ञिक संस्थाहरूसँग समन्वय गरेर अगाडि बढ्नुपर्दछ। उदाहरणका लागि सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको कृषि विज्ञान सङ्कायले विगत ४-५ वर्ष Self sustainable ढङ्गबाट चलाएको कार्यक्रमलाई विश्वविद्यालयले मोडल मानेर अन्य सङ्कायहरूमा पनि कार्यान्वयनका लागि अनुसरण गर्नुपर्दछ।

५. शिक्षक कर्मचारी विद्यार्थी प्रोत्साहनः

विश्वविद्यालयमा प्राध्यापक कर्मचारी र विद्यार्थीहरू एउटै टेम्पोका तीन पाङ्ग्राहरू हुन्। विश्वविद्यालय कार्यकारीहरूले विभिन्न तालिम, अध्ययन, भ्रमण, सामूहिक पदोन्नत्ति तथा अन्य विविध ढङ्गबाट प्रोत्साहन दिने कार्यअघि बढाउँदा मात्र विश्वविद्यालयले शैक्षिक उन्नयन गर्न सक्दछ। भौगोलिक रूपमा काठमाडौँबाट टाढा रहेको सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय र त्यसका आङ्गिक क्याम्पसहरूमा अझै पनि त्रि.वि. वा अन्य विश्वविद्यालय धाउनु पर्दा थपिने आर्थिक यातायात खर्च र समयलाई आधार मानेर सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय केन्द्रीय कार्यालय परिसरलाई Center of Excellence मा बदल्न स्नातकोत्तर र पिएचडी कार्यक्रम मात्रको पवित्र ज्ञानभूमि र स्नातक तहसम्मका कार्यक्रमलाई आङ्गिक क्याम्पसहरूमा मात्र सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ। विद्यार्थीहरूलाई शैक्षिक भ्रमण तथा अतिरिक्त क्रियाकलापमा बढीभन्दा बढी खटाउनु पर्दछ। विद्यार्थी संख्या घटिराखेको वर्तमान परिवेशमा स्नातक कार्यक्रममा केही सिटहरू र स्नातकोत्तर तथा एम् फिल र पिएचडी कार्यक्रममा प्रोत्साहन स्वरूप सबै विद्यार्थीहरूलाई आरक्षण वा निःशुल्कवृत्ति उपलब्ध गराउनु सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको पाँचौं प्रमुख कार्य हुनेछ। सबै सङ्कायहरूमा सञ्चालित पाठ्यक्रममा आधारित Text Book लेखनमा विश्वविद्यालयले केही रकम अनिवार्य छुट्याउनु पर्दछ।

६. विश्वविद्यालयको आफ्नै Patent Right रहनुपर्ने :

विश्वविद्यालयहरू अनुसन्धान र पढाइका आविष्कार केन्द्र पनि हुन्। विश्वविद्यालयले गरेका समाज उपयोगी अन्वेषण र आविष्कारहरूलाई Intellectual Property Right को नियमानुसार बढीभन्दा बढी जनता र समुदाय समक्ष पुऱ्याउनुपर्दछ र सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयले Herbal Science, Engineering तथा अन्नवाली विउ उत्पादन र फलफूल तरकारी बेर्ना उत्पादन तथा पर्यटकीय व्यवस्थापन विषयमा आफ्नै Patent Right पाउने ढङ्गले यथासिघ्र नयाँ कार्य शुभारम्भ गर्नु र निरन्तर शिक्षा (Continuing Education) केन्द्रमार्फत् विश्वविद्यालयले गरेका तालिम, अन्वेषण र तिनीहरूका प्रकाशनलाई विश्वविद्यालयले निजी सम्पत्तिको रूपमा विकास गर्नु सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको छैटौं प्रमुख कार्य हुनेछ।

७. QAA प्रमाणपत्र र समकक्षता निर्धारण :

नेपालमा सञ्चालित विश्वविद्यालयल, कलेजहरू र कलेजहरूमा सञ्चालित विशिष्ट कार्यक्रमलाई विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले Quality Assurance and Accreditation गर्ने कार्यक्रम राखेको वर्तमान परिवेशमा प्राज्ञिक गुणस्तर, भौतिक पूर्वाधार र प्रशासनिक खर्च व्यवस्थापन गर्न र अन्तराष्ट्रिय समकक्षता

निर्धारणको लागि पनि सुपविका विभिन्न सङ्काय तथा क्याम्पसहरू अनिवार्य त्तब्ब मा सूचित हुन सुपविको सातौं मुख्यकाम अनिवार्य भइसकेको छ । लगातार तीन पटक प्राप्त कलेजहरूलाई Degree Awarding Certificate दिने राष्ट्रिय शिक्षानीति नै बन्ने अवस्थामा यसका लागि सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष :

राज्यले अति दुर्गम संज्ञा दिएको सुदूरपश्चिम नेपाल सर्वोच्च प्राकृतिक सम्पदा र मानविय संसाधनको लागि प्रमुखस्थल हो । विश्व भूमण्डलीकरणको तरङ्गबाट गुज्रिरहेको वर्तमान परिवेशमा समतामूलक क्षेत्रीय विकासको अवधारणाबाट स्थापित सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयले स्थापनाको चौध बर्से अन्तरालमा निकै राम्रा प्राज्ञिक एवम् भौतिक उन्नयनको फड्को मारिरहेको छ । समायोजनको एकाध मुद्दाबाहेक प्राज्ञिक रूपमा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयले राष्ट्रिय/अन्तराष्ट्रिय ख्याति बनाइसकेको छ जुन पूर्ण भने भइसकेको छैन । विश्वविद्यालय अनुदान आयोग लगायत अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूको प्राविधिक, प्राज्ञिक, भौतिक वा अन्य सहयोग लिइ राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय श्रमबजार सुहाउँदो प्रविधि विकासका लागि नयाँनयाँ रोजगारमूलक उद्यमशिलतामा आधारित पाठ्यक्रम निर्माण र अनुसन्धानमा विश्वविद्यालयले प्रमुख जोड दिन सकेमात्र दीर्घकालीन रूपमा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको उन्नयन हुने देखिन्छ । प्राध्यापक, कर्मचारी र विद्यार्थीहरूबिच विश्वविद्यालयरूपी गाडीका तीन चलायमान पाङ्ग्रा भएका कारण यी तीन ओटै निकायहरूको समन्वयमा समय सुहाउँदो ढङ्गबाट ५० प्रतिशत अन्तराष्ट्रिय, ३० प्रतिशत राष्ट्रिय र २० प्रतिशत स्थानिय स्तरमा मापन हुने पाठ्यक्रम निर्माण गरी संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय निकायको समन्वयमा विश्वविद्यालयलाई अघि बढाउनुपर्दछ । समग्रमा भन्नुपर्दा समायोजन प्रकृयालाई विश्वविद्यालय सेवाआयोग मार्फत् अघि बढाउने र प्राविधिकधारका व्यवसायिक शिक्षालाई क्ष्लअगदबतष्यल ऋभलतचभ खोली अनौपचारिक शिक्षा मार्फत् विश्वविद्यालयलाई गाउँगाउँ र बस्ती बस्तीसम्म पुग्ने लक्ष्य विश्वविद्यालयको भावी कार्यको रूपमा लिइनु पर्दछ ।

❊ ❊ ❊

स्वास्थ्यमा सबैको पहुँचका लागि स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम

✍लालसिंह कार्की
सहप्राध्यापक
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस टीकापुर, कैलाली

लेखसार

प्रस्तुत लेख स्वास्थ्यमा सबैको पहुँचका लागि स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम शीर्षकमा तयार पारिएको छ । यस लेखमा स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमका विविध सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक पक्षहरू केलाउने प्रयास गरिएको छ। यो लेख गुणात्मक ढाँचामा रहेको छ। यो लेख तयार गर्नका लागि स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमसम्बन्धी ऐन, नियम, कार्यविधि, संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था र विभिन्न लेखकका लेख, रचना, पत्रपत्रिकाहरूमा छापिएका समाचारका साथै व्यक्तिगत अनुभवबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। सङ्कलन गरिएका अधिकांश सामग्री इन्टरनेटमा आधारित छन्। यी सामग्रीको सङ्गठन र प्रस्तुतीकरणका लागि वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाइएको छ। स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने बृहत सामाजिक साझेदारीको अवधारणामा आधारीत कार्यक्रम हो। यो कार्यक्रम स्वास्थ्य बिमा ऐन २०७४ अन्तर्गत सञ्चालित छ। स्वास्थ्य बिमाको सुरुवात सन् १८८३ मा जर्मनीबाट भएको हो। नेपालमा २०७२ चैत्र २५ गतेदेखि कैलाली जिल्लाबाट स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको सुरुवात भएको हो । यसबाट स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच प्राप्तितर्फ नेपाललाई अग्रसर बनाउँदै सन् २०३० सम्ममा दिगो बिकास लक्ष्य प्राप्त गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने आशा लिइएको छ। यो कार्यक्रम हाल ७७ जिल्लाको ७४६ वटा स्थानीय तहमा लागु भईसकेको छ। यस कार्यक्रममा हालसम्म करिव ३२.१४% परिवार र करिव २१.३५५% नागरिक आवद्ध भई सकेका छन्। स्वास्थ्य बिमा बोर्डको संरचना संघदेखि प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहसम्म विस्तार भएको छ। स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा परिवार लाई इकाइको रूपमा मानिन्छ। प्रति परिवार रू ३,५०० योगदानको आधारमा रू १ लाखसम्मको स्वास्थ्य सेवा सुविधा र थप प्रतिसदस्य रू ७०० का दरले योगदान बाफत प्रति सदस्य रू. २०,००० बराबरको सेवा सुविधा थपिने प्रावधान रहेको छ । यसमा अधिकतम् सेवा सुविधाको सीमा रू.२ लाख (१० जना) सम्म रहेको छ। स्वास्थ्य बिमाको सदस्यता अवधी एक वर्षसम्मको हुन्छ, एक बर्ष पछि पुनः सदस्यता नवीकरण गर्नु पर्दछ। यो कार्यक्रमप्रति जनताले राखेका मुख्य गुनासा एवम् समस्याहरू अन्तर्गत पर्याप्त कर्मचारी नहुनु, दावी भुक्तानी समयमा नहुनु, औषधी तथा स्वास्थ्य सेवा समयमा नपाउनु, लामो समय लाइनमा कुर्नुपर्ने, सेवा सुविधामा विभेद गरेको, गुणस्तरीय सेवा नहुनु आदि रहेका छन्। नेपाल सरकारले गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरेर स्वास्थ्य सेवामा नागरिकको पहुँच बढाएर स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमलाई उत्कृष्ट बनाउन सकिन्छ। यसका लागि मेडिकल अधिकृत लगायत जनशक्ति, प्रयोगशाला, फार्मेसी तथा उपकरणको व्यवस्था, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र र अस्पतालले आफ्नै फार्मेसी सञ्चालन गरी तोकिएका सबै औषधि उपलब्ध गराउने, प्रेषणसम्बन्धी व्यवस्थालाई समयसापेक्ष सहज र सरल बनाउने, शिक्षा, सूचना तथा सञ्चार कार्यक्रमलाई अभियानकै रुपमा सञ्चालन गर्ने, गुनासो व्यवस्थापन प्रक्रियालाई छिटो, छरितो र व्यवस्थित बनाउँदै लैजाने एवम् स्वास्थ्य बिमासम्बन्धी विषयलाई विद्यालयस्तरको पाठ्यक्रममा समावेश गर्न पहल गर्नु नितान्त आवश्यक छ ।

मुख्य शब्दावली

आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, प्रवर्धनात्मक स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच, दावी भुक्तानी, स्वास्थ्य केन्द्र, अत्यावश्यक औषधी, दिगो विकास लक्ष्य ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत लेख स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको परिचय, संवैधानिक, कानुनी, नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था, कार्यक्रमको दीर्घकालीन सोच, उद्देश्य, रणनीति र विशेषता, स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधा तथा गुनासो व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्रकाश पार्ने उद्देश्यले तयार पारिएको हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ । मुलतः स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको परिचय, कार्यक्रमको सुरुवात, संवैधानिक एवम् कानुनी व्यवस्था, कार्यक्रमको दीर्घकालीन सोच, उद्देश्य, रणनीति र विशेषता, यसबाट प्राप्त हुने सेवा, कार्यक्रममा समावेश हुने प्रक्रिया, यसका फाइदा, साङ्गठनिक संरचना एवम् गुनासो व्यवस्थापन बारेमा प्रष्ट्याउँदै निष्कर्ष निकाल्ने काम गरिएको छ । कार्यक्रमका विविध सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक पक्षहरू केलाउन स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम सम्बन्धी ऐन, नियम, कार्यविधि, संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था र विभिन्न लेखकका लेख, रचना, पत्रपत्रिकाहरूमा छापिएका समाचारका साथै व्यक्तिगत अनुभवबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलन गरिएका अधिकांश सामग्री इन्टरनेटमा आधारित छन् । यी सामग्रीको सङ्गठन र प्रस्तुतीकरणका लागि वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाइएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले कुनै पनि जाति, धर्म, राजनैतिक मान्यता, आर्थिक वा सामाजिक अवस्थाको आधारमा भेदभावविना हासिल गर्न सकिने सर्वोत्कृष्ट स्तरको स्वास्थ्यको उपभोगलाई प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकारका रूपमा व्याख्या गरेको छ । उक्त अवधारणालाई विश्वका हरेक मुलुकले अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । तथापि विश्वको कम से कम आधा जनसङ्ख्या आवश्यक स्वास्थ्य सेवाबाट बञ्चित रहेको छ । सन् १९७८ मा भएको अल्माआटा सम्मेलनले सन् २००० सम्म सबैका लागि स्वास्थ्य कार्यक्रम मार्फत् प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा पुऱ्याउन सबै देशले नीति, कार्ययोजना बनाई लागु गर्नु पर्ने उल्लेख गरेको थियो । उक्त सम्मेलनले प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा मार्फत प्रतिरोधात्मक, प्रवर्धनात्मक, उपचारात्मक र पुनर्स्थापनासम्बन्धी उपचार समुदायस्तरमा उपलब्ध गराउन जोड दिएको थियो । नेपालले पनि आधारभूत स्वास्थ्य सेवा सबै तहमा पुऱ्याउने लक्ष्य सहित राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति २०४८ लागु गरी सन् १९९१ देखि तत्कालीन सबै गाँउ विकास समितिमा उपस्वास्थ्य चौकी र निश्चित जनसंख्याका लागि स्वास्थ्य चौकी, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र र अस्पताल स्थापना गरेको थियो ।

स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच (Universal Health Coverage) भनेको सबै व्यक्ति र समुदायले उनीहरूलाई चाहिने स्वास्थ्य सेवाहरू सर्वसुलभ ढङ्गले उचित मूल्यमा प्राप्त गर्नु भन्ने बुझाउँछ । सन् २०३० सम्ममा हासिल गर्नुपर्ने दिगो विकास लक्ष्य ३, अनुसार सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ्य जीवनको सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवनस्तर प्रवर्धन गर्ने अन्तर्गतको १३ ओटा लक्ष्य मध्येको एउटा परिमाणात्मक लक्ष्य भनेको स्वास्थ्य सेवामा सर्वव्यापी पहुँच हासिल गर्नका निम्ति वित्तीय जोखिम सुरक्षा कायम गर्दै सुरक्षित,

प्रभावकारी र अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवाहरूका साथै सबैका लागि क्षमताअनुसार धान्न सकिने मूल्यमा अत्यावश्यक औषधी तथा खोपहरूको उपलब्धता बढाउनु रहेको छ । नेपाल पनि दिगो विकास लक्ष्यहरू स्वीकार गर्दै त्यसमा हस्ताक्षर गर्ने एउटा मुलुक हो ।

दिगो विकास लक्ष्य परिसूचक ३.८.१ नेपालको लागि सर्वव्यापी स्वास्थ्य सेवाको पहुँच सूचकाङ्क सन् २०१० मा कुल १०० अङ्कमा ५२ रहेकोमा सन् २०१९ मा यो बढेर ५९ मात्र पुगेको छ। यसको स्थान दक्षिणपूर्वी एसिया क्षेत्रमा रहेका सबभन्दा तलका चार राष्ट्रहरूभित्र रहेको छ। अहिलेकै गतिमा जाने हो भने सन् २०३० सम्ममा नेपालले केवल ७३ अङ्क मात्र हासिल गर्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। दिगो विकास लक्ष्य सूचक ३.८.२ : दक्षिणपूर्वी एसिया क्षेत्रमा हेर्दा नेपालको चालु स्वास्थ्य खर्च कुल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपातमा सबभन्दा उच्च देखिए पनि (नेपाल ६.३ %) धेरैजसो चालु खर्चको हिस्सा व्यक्तिको खल्तीबाट हुने गर्दछ (सन् २०१६ मा ५५%) । यो यस क्षेत्रको चारवटा सवभन्दा उच्च मुलुक मध्येको एक हो । त्यसैगरी गरीबिमा धकेलिएका मानिसको अनुपात (१.७%) र आफ्नो घरपरिवारको कुल खर्चको १० प्रतिशतभन्दा बढी हिस्सा स्वास्थ्य उपचार मा खर्च गर्ने मानिसको अनुपात (१०.७ %) पनि उच्च नै रहेको छ। (स्वास्थ्य बिमा बोर्डको वार्षिक प्रतिवेदन २०७८/२०७९) ।

स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच (Universal Health Coverage) बढाउनका लागि स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम सञ्चालनबाट महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्न जाने देखिन्छ । त्यस्ता केही योगदानहरू यसप्रकार रहेका छन् । अति गरिव, विपन्न र स्वास्थ्यका दृष्टिकोणले अति जोखिम मानिएका समूह, जस्तैः जेष्ठ नागरिक, एच.आई.भि., कुष्ठरोग, अति कडा खाले क्षयरोगका बिरामीलाई योगदान रकममा छुट दिई कार्यक्रममा आवद्ध गर्ने गरेको कारणले समतामूलक स्वास्थ्य सेवाको अवधारणा अवलम्बनमा सहयोग पुगेको छ । दिगो विकास लक्ष सन् २०३० सम्म नेपालले हासिल गर्न लिएको उद्देश्य हासिल गर्नमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ। जस्तै सरुवा रोगहरूको नियन्त्रण, सुरक्षित खोप र औषधी प्राप्त गर्न सहयोग पुग्छ। परिवारको आम्दानीको ठुलो हिस्सा औषधी उपचार मा खर्च गर्ने लगानी गर्नुपर्ने अवस्थालाई कम गरी व्यक्तिको आर्थिक जोखिम कम गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँचका आयामलाई मुख्यतया ३ ओटा क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ। जस अन्तर्गत सेवा पहुँच, जनसङ्ख्या पहुँच र वित्तीय पहुँच रहेका छन् । सेवा पहुँचअन्तर्गत उपलब्धता (Availability) एवम् गुणस्तर (Quality), जनसङ्ख्या पहुँच अन्तर्गत सर्वसुलभता (Accessibility) तथा समता (Equity) र वित्तीय पहुँचअन्तर्गत कम मूल्य भएको (Affordability) तथा अनुमान गर्न सकिने (Predictability) रहेका छन्। यी तीन ओटा आयामको सुनिश्चितता विस्तार र समन्वयमा मात्र सर्वव्यापी रुपमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँच पुग्न सक्ने भएकोले यी आयामहरूको विस्तृत रूपमा अनुगमन तथा विश्लेषण हुनु जरुरी छ ।

स्वास्थ्यका क्षेत्रमा माथि उल्लेखित अधिकार हासिल गर्न राज्यले स्वास्थ्य क्षेत्रमा ठुलो लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ । राज्यको लगानीले मात्र स्वास्थ्य क्षेत्रका सबै आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सम्भव नभएकाले स्वास्थ्यको आवश्यकता परिपूर्ति गर्दै यसलाई अधिकारका रूपमा स्थापित गर्न व्यक्ति, निजी क्षेत्र र राज्यको समन्वय र सहकार्य अपरिहार्य रहेको हुन्छ। आधारभूत स्वास्थ्य सेवाले नसमेटेका सेवाहरू स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम मार्फत् नागरिकहरूलाई सुनिश्चित गर्दै सन् २०३० सम्म स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच र दिगो विकास लक्ष्यमा पुग्नका लागि स्वास्थ्य क्षेत्रमा नेपाल सरकारले चालेको कदमहरूमध्ये स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । राष्ट्रिय बिमा नीति २०७१, नेपालको संविधान २०७२, स्वास्थ्य बिमा ऐन २०७४, स्वास्थ्य बिमा नियमावली २०७५, जनस्वास्थ्य सेवा ऐन २०७५, दिगो विकास लक्ष्य (२०१५-२०३०), राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति ०७६, सरकारको पन्ध्रौं योजना (२०७६-२०८०), नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति (२०७२-२०७७) आदिमा स्वास्थ्य

बिमा कार्यक्रम सम्बन्धमा सम्बोधन एवम् मार्गदर्शन उल्लेख भएको पाइन्छ । स्वास्थ्य क्षेत्रमा आवश्यक स्रोतको सुनिश्चितता र कुशल वित्त व्यवस्थापन जस्ता मुख्य चुनौतीलाई सम्बोधन गर्ने गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वय र सहकार्यमा कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धतासहित स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले राष्ट्रिय स्वास्थ्य वित्त रणनीति २०७९-२०८९ तयार गरेको छ ।

आ.व. २०७७/०७८ मा स्वास्थ्य बिमा बोर्डबाट सेवा प्रदायक संस्थाहरूको सूचीकरणसम्बन्धी कार्यविधि २०७८, स्वास्थ्य बिमा कोष सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०७८, प्रदेश तथा स्थानीय तह स्वास्थ्य बिमा संयोजन समिति गठन र सञ्चालन सम्बन्धी नमुना कार्यविधि २०७८, स्वास्थ्य बिमा नमुना स्थानीय तह घोषणासम्बन्धी कार्यविधि २०७८, दाबी समीक्षा तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी कार्यविधि २०७८ र वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिका परिवारलाई स्वास्थ्य बिमामा आवद्ध गर्ने कार्यविधि २०७८ तयार गरिएको छ । स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमका विविध पक्षको थप वर्णन एवम् व्याख्या क्रमिक रूपमा तल गरिएको छ ।

स्वास्थ्य बिमाको परिचय

स्वास्थ्य बिमा हरेक नागरिकको स्वास्थ्य सुरक्षा गर्ने महत्त्वाकाङ्क्षी कार्यक्रम हो । व्यक्तिको जीवनमा जुनसुकै बेला आइपर्ने स्वास्थ्य समस्या र यसको उपचारबाट कोही पनि नागरिक वञ्चित हुनु हुँदैन भन्ने ध्येयका साथ सुरु गरिएको कार्यक्रम नै स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम हो । थोरै योगदान रकम सङ्कलन गरी सबै नेपाली नागरिकलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा सहज तरिकाले प्रदान गर्नु नै यो कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य हो । स्वास्थ्य बिमा नाफामूलक र व्यावसायिक कार्यक्रम नभई सेवामूलक सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम हो । सामान्य अर्थमा स्वास्थ्य बिमा भन्नाले स्वास्थ्य सेवाको खर्चलाई परिवारले धान्न सक्ने अवस्थामा ल्याउने, स्वास्थ्य समस्याका कारणले हुन सक्ने आर्थिक जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्ने संयन्त्रलाई बुझाउँछ । तसर्थ यो स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने बृहत सामाजिक साझेदारीको अवधारणा हो । यसमा व्यक्ति, समुदाय र सरकारको प्रत्यक्ष सहभागिता रहने गर्दछ । कुनै पनि व्यक्ति विरामी भएको बेला उपचार गर्न आर्थिक हिसाबले अप्ठेरोमा नपरोस् भनेर पहिले नै योगदान रकममार्फत जोखिम व्यवस्थापन गरिएको हुन्छ । यसले स्वास्थ्य सेवा उपयोगका क्रममा अनियोजित रूपमा भइरहेको व्यक्तिगत खर्चलाई व्यवस्थित गर्दै उपलब्ध स्रोतको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न मद्दत गर्दछ । यसले गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपभोगको वकालत गर्दछ, जसबाट अप्रत्यासित स्वास्थ्य हानीको कारणले हुने आर्थिक जोखिमबाट बच्न सकिन्छ ।

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले अघि सारेको स्वास्थ्य सेवामा सर्वव्यापी पहुँचको नीतिलाई साकार पार्ने एउटा महत्त्वपूर्ण खुड्किलाका रूपमा रहेको छ । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनका अनुसार स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच (Universal Health Coverage) अन्तर्गत सबै नागरिक तथा समुदायलाई कुनै किसिमको आर्थिक कठिनाइबिना तिनीहरूलाई आवश्यक पर्ने स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउनु हो । जसअन्तर्गत आधारभूत, गुणात्मक प्रवर्धनात्मक, प्रतिकारात्मक, उपचारात्मक, पुनर्स्थापना र प्रशामकलगायत अन्य तोकिएका स्वास्थ्य सेवाहरू पर्दछन् । स्वास्थ्य सेवामा सर्वव्यापी पहुँचअन्तर्गत निम्न लिखित विषयवस्तु सहितको स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन हुनुपर्दछ, (स्वास्थ्य बिमा बोर्डको वार्षिक प्रतिवेदन २०७७/२०७८) :

क) जनताको स्वास्थ्य आवश्यकता जस्तै : क्षयरोग, औलो, नसर्ने रोग, आमा तथा बच्चाको स्वास्थ्य, एच.आइ.भी.र एड्स जस्ता रोगहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने स्वास्थ्य संस्थाहरू जसले जनतालाई स्वस्थ रहन, रोगबाट बच्ने उपायका साथै रोगको उपचारका बारेमा सुसूचित गर्दछ, स्वास्थ्यको अवस्था बारे पूर्व पहिचान गर्दछ, रोग लागि हालेमा उपचार गर्ने क्षमता राख्दछ र बिरामीलाई आवश्यकताअनुसार

पुनर्स्थापनात्मक तथा प्रवर्धनात्मक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्दछ ।

ख) स्वास्थ्य सेवा सबै व्यक्तिको आर्थिक हैसियतले धान्न सक्ने अवस्थामा स्थापित भएको हुनुपर्छ ।

ग) उपचारका लागि आवश्यक औषधीको उपलब्धता र परीक्षणसँग सम्बन्धित प्रविधिमा सबैको पहुँच भएको हुनुपर्दछ ।

घ) दक्ष र पर्याप्त जनशक्ति जसले उपलब्ध असल अभ्यासमा आधारित स्वास्थ्य सेवा पद्धतिद्वारा उपचार गरेको हुनुपर्दछ ।

ङ) सम्पूर्ण स्वास्थ्य सेवामा गुणस्तरीयताको सुनिश्चितता कायम भएको हुनुपर्दछ ।

संसारका विभिन्न देशहरूमा प्रचलनमा रहेका स्वास्थ्य बिमाका विधिहरूको अध्ययन गर्दा निम्नानुसारका स्वास्थ्य बिमामार्फत स्वास्थ्य सेवा उपभोग गर्ने गरेको पाइन्छ :

क) सामाजिक स्वास्थ्य बिमा

सामाजिक स्वास्थ्य बिमा मूलतः सरकारले सञ्चालन गर्ने गर्दछ। स्वास्थ्य सेवाको खरिदकर्ता सरकार नै हुन्छ । निजी वा सरकारी स्वास्थ्य संस्थासँग सरकारले सेवा खरिद गरी बीमितलाई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्दछ । सामाजिक स्वास्थ्य बिमाले नागरिकलाई अनिवार्य बिमा गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणा राखेको हुन्छ । अधिकांश युरोपका देश र जापानमा यस्तो मोडेलको स्वास्थ्य बिमा लागु गरिएको छ ।

ख) निजी स्वास्थ्य बिमा

यस प्रकारको स्वास्थ्य बिमा निजी क्षेत्रले सञ्चालन गरेको हुन्छ। निजी बिमा सेवा प्रदायक कम्पनीले सेवा खरिद गरी बिमितलाई सेवा पुऱ्याउने गर्दछ। यस प्रकारको बिमा मूलतः नाफा कमाउने उद्देश्यका लागि सञ्चालन भएको हुन्छ । यसले कतिपय महङ्गा प्रकृतिका स्वास्थ्य समस्या र रोगहरूलाई सम्बोधन गर्दैन र त्यस्ता समस्या राज्यबाट सञ्चालित स्वास्थ्य बिमा प्रणालीले मात्र व्यवस्थापन गर्दछ।

ग) करमा आधारित स्वास्थ्य बिमा

करमा आधारित स्वास्थ्य बिमा विभिन्न प्रकारका करका स्रोतहरूबाट प्राप्त आम्दानीले सञ्चालन भएको हुन्छ । क्यानडा, न्युजील्यान्ड जस्ता देशहरूमा यो अभ्यासका आधारमा बिमा कार्यक्रम सञ्चालन भएको पाइन्छ ।

घ) समुदायमा आधारित स्वास्थ्य बिमा

कतिपय अवस्थामा देशको कुनै समुदायमा मात्र बिमा कार्यक्रम सञ्चालन भएको हुन सक्छ र त्यस्तो अवस्थालाई समुदायमा आधारित स्वास्थ्य बिमा भनिन्छ। यस प्रकारको बिमामा निम्न विशेषताहरू समेटिएको हुन्छ :

- सम्पूर्ण नागरिकको स्वास्थ्यको जिम्मेवारी राज्यको रहन्छ ।
- स्वास्थ्य बिमाको दायरामा सम्पूर्ण नागरिकहरू आवद्ध हुन्छन् ।
- सीमान्तकृत समुदायको स्वास्थ्यको अभिभावकत्व राज्यले वहन गर्दछ ।
- सामाजिक न्यायमा आधारित स्वास्थ्य बिमा सञ्चालन भएको हुन्छ ।

ङ) मिश्रित प्रकारको स्वास्थ्य बिमा

माथि उल्लेखित विभिन्न प्रकारका स्वास्थ्य बिमाका अभ्यासहरूलाई हरेक देशहरूले आफू अनुकूल हुने गरी मिश्रित रूपमा वा छुट्टा छुट्टै तरिकाले अवलम्बन गरेको हुन्छ। जसलाई मिश्रित प्रकारको स्वास्थ्य बिमा भनिन्छ ।

अहिले विश्वका धेरैजसो मुलुकहरूले स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँचको अवधारणालाई आत्मसात् गरेको भएतापनि अनिवार्य स्वास्थ्य बिमा भने केही सीमित राष्ट्रहरूमा मात्र लागु भएको पाइन्छ। विभिन्न देशहरूको स्वास्थ्य बिमाको अभ्यासलाई हेर्दा यो मोडेल नै सर्वोत्तम हो भन्न सकिँदैन। यसमा उक्त देशको भूराजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक कारणहरूले निर्णायक भूमिका खेलेको हुन्छ। नेपालको संविधान र स्वास्थ्य बिमा ऐन २०७४ लाई विश्लेषण गर्दा नेपालमा सञ्चालित स्वास्थ्य बिमा विश्वमा प्रचलित बिमाका प्रकारहरूमध्ये सामाजिक स्वास्थ्य बिमा भित्र पर्दछ। स्वास्थ्यमा सबै नागरिकको पहुँच पुऱ्याउने नीतिलाई व्यवहारमा लागु गर्न स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम लागु गरिएको पाइन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको सुरुवात

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको सुरुवात प्राचीन ग्रिस र मध्यकालीन समाजमा परोपकारी समूहहरूको स्थापना बाट भएको पाइन्छ। उक्त समूहले कुनै परिवारको पालनकर्ताले आफ्नो आय आर्जनको स्रोत गुमाएपछि सो परिवारको हेरचाह गर्ने गर्दथ्यो। ती समूहका सदस्यहरूले आफ्नै स्वामित्वमा सहकारी संस्थाहरूजस्तै एकीकृत वा साझा बिमा कम्पनीहरू स्थापना गरी सेवा पुऱ्याउने गर्दथ्यो र मुनाफा बाँडफाँट गर्ने गर्दथ्यो। उन्नाइसौ शताब्दीमा स्वास्थ्य बिमा वास्तवमा अपाङ्ग लक्षित थियो। अपाङ्गता बाहेकका अन्य स्वास्थ्य सेवामा लाग्ने सम्पूर्ण खर्च बिरामी आफैले तिर्नु पर्दथ्यो। बिसौं शताव्दीमा स्वास्थ्य बिमा आधुनिक स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको रूपमा विकसित भयो। हाल आएर आधारभूत स्वास्थ्य सेवाका साथै प्रतिरोधात्मक, प्रवर्धनात्मक, उपचारात्मक, आपतकालीन, पुनर्स्थापना र प्रशामक सेवासम्बन्धी सबै प्रकारका सेवाहरू स्वास्थ्य बिमामा कार्यक्रमअन्तर्गत समेटिएका छन्।

आधुनिक रुपमा स्वास्थ्य बिमाको सुरुवात सन् १८८३ (वि. स. १९४०) मा जर्मनीबाट भएको हो। त्यस समयमा जर्मनीमा कामदार र रोजगारदाता दुवैले कोषमा रकम जम्मा गरी स्वास्थ्य बिमाको प्रावधान सुरु गरेको थियो। त्यसपछि अन्य देशहरूले समेत बिमाको अवधारणा सुरु गर्न थाले। बेलायतमा सन् १९११ मा स्वास्थ्य बिमा सम्बन्धमा कानुन बन्यो। सो बिमाले आधारभूत स्वास्थ्य सेवालाई बढी महत्त्व दिएको थियो। शोभियत युनियनमा सोही प्रकारको व्यवस्था सन् १९१२ मा सुरु भयो। रसियन क्रान्ति पश्चात् रुसमा पूर्ण सरकारी तवरको केन्द्रीकृत स्वास्थ्य बिमाको सुरुवात भयो र क्रमशः अन्य औद्योगिक देशहरूमा समेत स्वास्थ्य बिमा कार्यान्वयनमा जान थाल्यो। सन् १९३० सम्म आइपुग्दा मध्य र पश्चिम युरोपभर विशेषतः औद्योगिक क्षेत्र बिमाको दायरामा आएको पाइन्छ। सन् १९७८ को अल्माआटा सम्मेलन पश्चात् सबैमा स्वास्थ्यको पहुँच पुऱ्याउने अभियानको फलस्वरुप सन् ९० को दशक पश्चात् लेटिन अमेरिका, क्यारिबियन, अफ्रिकालगायत एसिया प्यासिफिक क्षेत्रका देशहरूमा स्वास्थ्यमा जनताको पहुँच स्थापित गर्न विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालनमा आएको पाइन्छ । हाल आएर स्वास्थ्यमा नागरिकको पहुँच स्थापित गर्न स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमलाई औजारको रूपमा ग्रहण गरिएको छ। विभिन्न देशको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा स्वास्थ्य बिमाको सुरुवात भएको जर्मनीमा स्वास्थ्य बिमाको पहुँच वा दायरा ९२ प्रतिशत नागरिकमा पुगेको पाइन्छ। त्यसै गरी चिन, ब्राजिल लगायतका मुलुकहरूमा ८० प्रतिशतभन्दा बढी जनसङ्ख्या स्वास्थ्य सेवाको सर्वव्यापी पहुँचमा (Universal Health Coverage) आवद्ध भएको पाइन्छ, (स्वास्थ्य बिमा बोर्डको वार्षिक प्रतिवेदन २०७८/२०७९)।

नेपालमा स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको सुरुवात

नेपालमा स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच बढाउने कार्यमा विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएको पाइन्छ । स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम पहिलो र दोस्रोले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्ने रणनीति कार्यान्वयन गर्ने दिशामा महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याएको थियो । यस्तै नयाँ स्वास्थ्य नीति २०७१ र नेपालको संविधान २०७२ ले प्रत्याभूत गरेअनुसार नेपाल सरकारले हाल सर्वसाधारण तथा मूलतः लक्षित वर्गलाई आधार भूत स्वास्थ्य सेवा निशुल्क रुपमा पुऱ्याउँदै आएको छ । आमा सुरक्षा, आङ खस्ने रोगको उपचार, निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार कार्यक्रम तथा लक्षित वर्गका लागि विशेष स्वास्थ्य सेवाहरू सञ्चालन हुँदै आएको छ। सीमित स्रोत साधनका बावजुत मुटुरोग, मृगौला रोग, क्यान्सर, स्पाइनल इन्जुरी तथा टाउकोको चोटपटक, अल्जाइम, सिकलसेल एनिमिया तथा पार्किन्सन्स् जस्ता गम्भीर प्रकृतिका रोगको उपचारका लागि पनि विशेष सुविधा उपलब्ध गराइएको छ । मृगौलाको उपचारको हकमा जीवनभर हेमोडायलाइसिस् सेवा प्रदान हुँदै आएको छ । ७५ वर्ष माथिका नागरिक र १५ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई निःशुल्क मुटुरोगको उपचार व्यवस्था गरिएको छ। करिव ९८ प्रकारका औषधी विभिन्न स्वास्थ्य संस्थाबाट निशुल्क उपलब्ध हुँदै आएको छ। यसका अलावा सन् २०३० सम्म दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नका निम्ति सरकारले विभिन्न वर्गमा लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

स्वास्थ्य सेवामा क्रमशः पहुँच बढेको भए पनि सबैलाई समेट्न भने सकिएको छैन । गरिब र सीमान्तकृत जनताको पहुँच पुऱ्याउनका लागि अझै चुनौती कायमै रहेका छन् । स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउन विभिन्न स्तरमा छरिएका विद्यमान स्वास्थ्य संरक्षणका कार्यक्रमहरूअनुसार खर्चिलो किसिमका उपचार गराउनु पर्दा वित्तीय संरक्षण प्रदान गर्न नसकेको अवस्था छ भने कतिपय अवस्थामा यस्तो खर्च चिकित्सकीय आवश्यकतामा आधारित छैनन् । विगतका राष्ट्रिय स्वास्थ्य अभिलेखको तथ्य हेर्दा स्वास्थ्योपचारका समयमा घरपरिवारले नै ठूलो मात्रामा खर्च गरिरहेको अवस्या छ । यस्तो खर्चका कारण अधिकांश जनसङ्ख्याको स्वास्थ्य सेवामा पहुँच कायम हुन सकेको छैन भने त्यस्तो खर्च धान्न नसकी गरिब हुदै जाने जोखिम पनि उत्तिकै छ ।

सबैलाई स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने नागरिकको अधिकारको संरक्षण गर्न र स्वास्थ्य सेवा उपयोगका क्रममा अनियोजित रूपमा भइरहेको व्यक्तिगत खर्चलाई व्यवस्थित गर्दै उपलब्ध स्रोतको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि स्वास्थ्य विमा कार्यक्रमको आवश्यक रहेको देखिन्छ । नेपालमा स्वास्थ्य बिमा मार्फत जनताको समेत केही योगदान (लगानी) रहने गरी जनता र राज्यको साझेदारीमा स्वास्थ्य बिमा लागू गर्न केही प्रयासहरू भएका छन् । नेपालको सन्दर्भमा स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको थालनी वि.सं. २०३३ सालदेखि तत्कालीन शान्ता भवन (पाटन अस्पताल) ले ललितपुर जिल्लाका केही समुदायबाट सुरु गरेको पाइन्छ । तर औपचारिक रूपमा आ.व. २०७२/२०७३ को योजना तथा नीति अनुरूप वि.स. २०७२ चैत्र २५ गतेदेखि कैलाली जिल्ला र २०७३ आषाढ १५ गतेदेखि इलाम तथा बाग्लुङ जिल्लाबाट सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षाका रूपमा विकास समितिबाट स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको सुरुवात भएको हो ।

नेपाल सरकारको स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम स्वास्थ्य सेवा उपयोगको क्रममा हुने खर्चको जोखिमलाई अग्रिम व्यवस्थापन गर्ने सामाजिक अवधारणाअन्तर्गत सरकारले ल्याएको सामाजिक सुरक्षाको एक महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम हो । हाल यो कार्यक्रम स्वास्थ्य बिमा बोर्डमार्फत सञ्चालन हुँदै आएको छ । यस कार्यक्रमले स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच (Universal Health Coverage) प्राप्ति तर्फ नेपाललाई अग्रसर बनाउदै सन्

२०३० सम्ममा दिगो विकास लक्ष्य (Sustainable Development Goal) प्राप्त गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने आशा लिएको छ । स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम मार्फत स्वास्थ्यमा सबै नागरिकको पहुँच पुऱ्याउने, नेपालको संविधानअनुसार निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने सबै नागरिकको हक सुनिश्चित गर्ने र सामाजिक सुरक्षाको हक प्रदान गर्ने उद्देश्यका साथ यो कार्यक्रम अगाडि बढिरहेको छ । गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने नागरिकको अधिकारको संरक्षण गर्न, स्वास्थ्य बिमाद्वारा पूर्व भुक्तानीको माध्यमबाट बीमितको आर्थिक जोखिम न्यूनीकरण गर्न तथा स्वास्थ्य सेवा प्रदायकको दक्षता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गरी स्वास्थ्य सेवामा आम नागरिकको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४ र स्वास्थ्य बिमा नियमावली, २०७५ कार्यान्वयनमा रहेका छन् ।

यसै सन्दर्भमा संबैधानिक र मौजुदा नीतिलाई आत्मसाथ गर्दै स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा आम नागरिकको सहज पहुँच तथा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको सुनिश्चितता, साथै नागरिकको स्वास्थ्य सेवा लिदा हुने व्यक्तिगत खर्च (Out of Pocket Expenditure) घटाउदै लैजाने लक्ष्यका साथ २०७२ साल चैत्र २५ गते कैलाली जिल्लाबाट शुरु भएको स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम हाल ७७ जिल्लाको ७४६ ओटा स्थानीय तहमा लागु भई सकेको छ । नेपाल सरकारको १५औं योजना अवधीमा ६० प्रतिशत परिवारलाई स्वास्थ्य बिमामा आवद्ध गर्ने लक्ष्य अनुसार बिस्तार गर्न बाँकी रहेका ७ ओटा स्थानीय तहमा आ.व. २०७९/०८० मा लागु गरिने र आगामी आ.व. भित्र ५० प्रतिशत परिवारलाई स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा आबद्ध गराइने भनी वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम २०७९ र २०८० मा उल्लेख गरिएको छ। स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा आवद्ध नागरिकहरू मध्ये आ.व.२०७८/७९ मा करिव ४० प्रतिशतले स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गरेका छन्। हाल ४५० ओटा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, आधारभूत अस्पताल, प्रादेशिक अस्पताल, संघीय अस्पताल, स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, मेडिकल कलेज र नीजि अस्पतालहरूसँग सम्झौता गरी नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवा प्रदान भैरहेको छ । यस कार्यक्रममा हालसम्म करिव १७, ४३, ०४७ परिवार (३२.१४%) र करिव ५६, ५७, ७२५ (२१.३५५) नागरिक आवद्ध भई सकेका छन्, (स्वास्थ्य बिमा बोर्डको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम २०७९/२०८०) ।

संवैधानिक, कानुनी, नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था

संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ मौलिक हक र दायित्वअर्न्तगत धारा ३५ मा स्वास्थ्यसम्बन्धी निम्न हकहरूको व्यवस्था रहेको छ :

१) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन ।

२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुनेछ ।

३) प्रत्येक नागरिकताई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुनेछ ।

४) प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ ।

नेपालको संविधान २०७२ को भाग : ३ को धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हकको व्यवस्था रहेको छ । जसअन्तर्गत देहायअनुसार व्यवस्था उल्लेख भएको छ । आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुन बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ ।

नेपालको संविधान २०७२ को भाग ४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूअन्तर्गत धारा

५१ (ज) मा नागरिकका आधारभूत आवश्यकतासम्बन्धी नीतिको बुँदा न. १५ मा नागरिकको स्वास्थ्य बिमा सुनिश्चित गर्दै स्वास्थ्य उपचारमा पहुँचको व्यवस्था मिलाउने व्यवस्था उल्लेख भएको छ ।

राष्ट्रिय स्वास्थ्य बिमा नीति, २०७१

राष्ट्रिय स्वास्थ्य बिमा नीति २०७१ मा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँच र उपयोगमा सुधार ल्याई सबैका लागि स्वास्थ्य सेवा सुनिश्चित गर्ने उल्लेख भएको पाईन्छ ।

स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४

१. राष्ट्रसेवक कर्मचारी तथा वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारको परिवारले स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा आवद्ध हुनुपर्नेछ ।
२. नवजात शिशु, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक तथा अशक्त अपाङ्ग भएका व्यक्तिलाई बिमा कार्यक्रमा आवद्ध गर्नु निजको अभिभावक या संरक्षकको कर्तव्य हुनेछ ।
३. स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा आवद्ध हुने प्रयोजनको लागि परिवारलाई एकाइका रूपमा लिने ।
४. वृद्धाश्रम, अनाथालय, बालसुधारगृह लगायतका संस्थामा आश्रित व्यक्तिलाई स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा आवद्ध गर्नु त्यस्तो संस्थाको व्यवस्थापकको कर्तव्य हुनेछ ।

स्वास्थ्य बिमा नियमावली, २०७५

१. प्रत्येक नेपाली नागरिक, राष्ट्र सेवक, तथा वैदेशिक रोजगारीमा जाने नवजात शिशु, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका साथै वृद्धाश्रम, अनाथालय, बाल सुधार गृहलाई कार्यक्रममा आवद्ध हुनु पर्नेछ ।
२. पाँच जनासम्मको परिवारको लागी रू.३५००/- तथा प्रति थप सदस्यको लागि रू.७०/- लाग्ने व्यवस्था छ भने प्रचलित कानून बमोजिम अति गरिबको परिचयपत्र प्राप्त परिवार, अति अशक्त अपाङ्ग, कुष्ठरोगी, एच.आई.भी. र एड्स संक्रमित, जटिल खालका क्षयरोगी (एम.डि.आर.टि.वि.) भएकाको परिवार र सत्तरी वर्ष उमेर पुगेका जेष्ठ नागरिकको लागि लाने योगदान रकम शतप्रतिशत सरकारले व्यहोर्ने र महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविका सङ्लग्न भएको परिवारको योगदान रकमको पचास प्रतिशत सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले व्यहोर्ने व्यवस्था छ ।
३. पाँच जना सम्मको परिवारका लागि एक लाख, थप प्रति सदस्य बिस हजारको दरले बढीमा दुई लाख, ७० वर्ष उमेर पुगेका जेष्ठ नागरीकलाई छुट्टै एक लाख रकम सेवा नदोहोरिने गरी ८ ओटा जटिल प्रकारका रोगको उपचारका लागि थप हुनेछ ।
४. बिमा कार्यक्रमअन्तर्गत उपलब्ध हुने सुविधाको लागि तोकिएको कुनै पनि रकम खर्च नभएको या नियमित नवीकरण गरेका बिमितलाई योगदान रकममा दश प्रतिशत छुट हुने व्यवस्था छ ।
५. बिमितले कार्यक्रममा सहभागी हुनका लागि तिरेको प्रिमियम रकम कुनै पनि कारणबाट फिर्ता हुने छैन र सो रकम बराबरको सेवा उपयोग नगरेको कारणले अर्को वर्षको लागि सञ्चित भएको पनि मानिने छैन ।
६. प्रदेश र स्थानीय तहमा स्वास्थ्य बिमा संयोजन समिति गठनको व्यवस्था रहेको छ ।

राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६

१. राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति २०७१ मा वित्तीय व्यवस्थापनलाई दिगो बनाई सर्वसुलभ स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको सुनिश्चितताको लागि कानून तथा निर्देशिका तयारी गरी राष्ट्रव्यापी बिमा योजना लागु गरिने कुरा उल्लेख हुनुका साथै असमर्थ तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्गका लागि छुट दिने व्यवस्था उल्लेख भएको छ ।
२. नागरिकको मौलिक अधिकारहरूको रूपमा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने कुरा समावेश गरिएको छ ।
३. राज्यद्वारा प्रदान गरिने स्वास्थ्य सेवामा गरिब, सीमान्तकृत र जोखिममा रहेका समुदायको पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि समतामूलक र सामाजिक न्यायको सिद्धान्तका आधारमा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्रको रणनीति (२०७२-२०७७)

नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति (२०७२-२०७७) मा स्वास्थ्य सेवामा सर्वव्यापी पहुँच (Universal Health Coverage) सुनिश्चित गर्नका लागि यस रणनीतिले आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निशुल्क उपलब्ध गराउने र आधारभूत स्वास्थ्य सेवा भन्दा बाहेकका स्वास्थ्य सेवाहरू स्वास्थ्य बिमा लगायतका सामाजिक सुरक्षाका संयन्त्रहरू मार्फत प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउने परिकल्पना गरेको छ ।

पन्ध्रौं योजना (२०७६-२०८०)

बिमा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी र दिगो बनाई दुर्गम तथा न्यून आय भएका वर्ग लगायत समाजका सबै तहमा बिमा सेवाको पहुँच पुऱ्याउने भन्ने उल्लेख भएको छ । त्यसैगरी स्वास्थ्य बिमामा आवद्ध जनसङ्ख्या ७ प्रतिशतबाट ६० प्रतिशत पुगेको हुनेछ, स्वास्थ्य उपचारमा व्यक्तिगत खर्च ५३ प्रतिशतबाट घटेर ४० प्रतिशत भएको हुनेछ र स्वास्थ्य बिमामा सर्वव्यापी र गुणस्तरीय पहुँच तथा उपभोगमा वृद्धि भएको हुनेछ भनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

दिगो विकास लक्ष्य (२०१५-२०३०)

१. दिगो विकास लक्ष्यले सन् २०३० सम्ममा सम्पूर्ण नागरिकलाई वित्तिय संरक्षण प्रदान गर्दै गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच पुग्नुका साथै सुरक्षित, प्रभावकारी, गुणस्तरीय र उचित मूल्यमा अत्यावश्यक औषधी तथा खोप सेवा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ ।
२. सामाजिक संरक्षण प्रणाली लागू गरी गरिब र सीमान्तकृत नागरिकको प्रर्याप्त पहुँच पुयाउने लक्ष्य समेत लिएको छ ।

कार्यक्रमको दीर्घकालीन सोच, उद्देश्य, रणनीति र विशेषता

स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४ र नियमावली २०७५ अनुसार स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको दीर्घकालीन सोच, उद्देश्य, रणनीति र विशेषता निम्नानुसार रहेका छन् :

दीर्घकालीन सोच

आम नेपाली जनताको समग्र स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार गर्नु ।

मुख्य उद्देश्य

गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँच र उपयोगमा सुधार ल्याई स्वास्थ्य बिमाको माध्यमबाट सबैका लागि स्वास्थ्य सेवा सुनिश्चित गर्नु ।

विशेष उद्देश्य

१) स्वास्थ्य सेवाका क्षेत्रमा पूर्व भुक्तानी र जोखिम न्यूनीकरणको व्यवस्था गरेर सर्वसाधारणका लागि थप वित्तीय संरक्षण प्रदान गर्नु ।

२) वित्तीय स्रोत र साधनको समतामूलक परिचालन गर्नु ।

३) स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा सेवाको गुणस्तर, दक्षता र जवाफदेहितामा सुधार ल्याउनु ।

रणनीति

जनचेतनामूलक कार्यक्रम मार्फत समुदायका सबै वर्गलाई स्वास्थ्य बिमामा सक्रिय सहभागिता गराउँदै एवम् गरिब तथा न्यून आय भएका वर्गलाई विशेष संरक्षण गर्दै, सार्वजनिक तथा निजी स्वास्थ्य सेवा प्रदायक स्वास्थ्य संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्दै, स्वास्थ्य बिमासम्बन्धी वैधानिक प्रावधानअनुसार कार्यक्रमलाई क्रमशः विस्तार गरी देशव्यापी रूपमा विस्तार गर्नु यस कार्यक्रमको मुख्य रणनीति रहेको छ ।

विशेषताहरू

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम सञ्चालन ऐन तथा नियमावली अनुसार यस कार्यक्रमका विशेषताहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् :

१) यो कार्यक्रम परिवारका सबै सदस्य सहभागी हुने गरी परिवारको योगदानमा आधारित रहेको छ । प्रति ५ जनासम्मको परिवारले बार्षिक रु.३५००/- योगदान रकम बुझाउनु पर्दछ । परिवारमा ५ जना भन्दा बढी सदस्य भए प्रति सदस्य रु.७००/- का दरले थप रकम बुझाउनु पर्दछ ।

२) यो कार्यक्रम स्वेच्छिक प्रणालीको आधारमा सञ्चालित रहेको छ ।

३) कार्यक्रम सञ्चालन भएका सबै स्थानीय तहका सबै नागरिक यस कार्यक्रमका लक्षित वर्ग हुन् ।

४) सुविधा थैलीको सीमा ५ जनाको परिवारको हकमा वार्षिक रू.१,००,०००/- रहेको छ । ५ जनाभन्दा बढी परिवारका सदस्य भएमा प्रति थप सदस्य बापत रू.७००/- योगदान रकम थपिदै जादा रु.२०,०००/- को दरले सुविधा थैली थपिदै जान्छ र यसको अधिकतम सीमा रू.२,००,०००/- सम्म रहेको छ ।

५) बिमित सदस्यहरूले एक पटक योगदान रकम बुझाएपछि सेवा क्रियाशील भएपश्चात् क्यासलेस प्रणालीमा वर्षभरि सुविधा थैलीको सीमा अनुसार उपचार सेवा प्राप्त गर्ने व्यवस्था छ ।

६) बिमित सदस्यले सर्वप्रथम नजिकको प्रथम सेवा बिन्दुको रुपमा सूचीकृत सेवा प्रदायकबाट सेवा प्राप्त गर्नु पर्दछ साथै प्रेषण पूर्जा सहित रिफर भएमा बिमा बोर्डसँग सम्झौता गरेका सरकारी, निजी, सामुदायिक वा शिक्षण अस्पतालबाट स्वास्थ्य उपचार प्राप्त गर्ने व्यवस्था छ ।

७) कार्यक्रमको सदस्यता वार्षिक रुपमा नवीकरण गर्नुपर्दछ । यसरी नवीकरण गर्दा स्वास्थ्य सेवा निरन्तर पाउने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

८) कार्यक्रम लागु भएका सबै स्थानीय तहमा वर्षभरि सदस्यता नयाँ दर्ता एवम् नवीकरण कार्य खुल्ला रहेको हुन्छ ।

९) यो कार्यक्रम सूचना प्रविधिमा (IMIS) आधारित छ, जसमा स्मार्ट मोबाइल फोन सेटबाट फोटो खिची दर्ता सहयोगीले घर-घरमा गई बिमितको दर्ता कार्य हुने गर्दछ ।

१०) स्वास्थ्य बिमा बोर्डले सेवा खरिद गर्ने र सरकारी तथा निजी सेवा प्रदायक स्वास्थ्य संस्थाले सेवा प्रदान गर्ने गरी सेवाको खरिदकर्ता र सेवा प्रदायकबिच आपसी सम्झौता भई सेवा नियमित रूपमा सञ्चालन भएको हुन्छ । योगदान रकम र सेवासम्बन्धी अन्य व्यवस्था देहायअनुसार तोकिएको छ :

- तोकिएका लक्षित वर्गका परिवारलाई योगदान रकममा सत प्रतिशत र महिला स्वास्थ्य स्वयम सेविकाको परिवारलाई ५० प्रतिशत छुट दिने प्रावधान रहेकोछ। लक्षित वर्गमा जेष्ठ नागरिक (७० वर्ष भन्दा माथि), अति गरिबको परिचयपत्र प्राप्त परिवार, अति अशक्त तथा अपाङ्गको रातो कार्ड प्राप्त व्यक्ति, कुष्ठरोगी, एच.आइ.भि. ⁄ एड्स भएको परिवार, एम. डि.आर.टि.वि. रोग लागेको परिवार पर्दछन्।
- आकस्मिक अवस्थामा जुनसुकै सूचीकृत स्वास्थ्य संस्थाबाट सेवा लिन सकिने व्यवस्था रहेको छ।
- यस कार्यक्रममा हाल ११३३ प्रकारका औषधि तथा औषधिजन्य सामग्रीहरू सूचीकृत भएका छन्। औषधिको सूची वा सुविधा थैलीको प्याकेज समयानुकुल परिमार्जित गर्दै लगिने व्यवस्था छ।
- बीमित सदस्यले सरकारी स्वास्थ्य सेवा प्रदायक संस्था रोज्नुपर्ने र सोही स्वास्थ्य संस्थामध्ये प्रथम सेवा विन्दु गई उपचार गराउनु पर्ने प्रावधान छ, तर उक्त स्वास्थ्य संस्थाबाट उपचार हुन नसकेमा प्रेषण भई तोकिएको अन्य विशिष्टिकृत अस्पतालमा उपचार गराउने व्यवस्था छ।
- आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाको हकमा सूचीकृत सेवा प्रदायक स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट प्रेषण पूर्जाबिना नै सेवा लिन सकिने व्यवस्था छ। (स्रोत : स्वास्थ्य बिमा बोर्डको वार्षिक प्रतिवेदन २०७८ ⁄ २०७९)।

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमबाट प्राप्तहुने सेवा

स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४ अनुसार स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमअन्तर्गत देहायको सुविधा प्रदान हुनेछ :

क) योग, पोषण शिक्षा, बानी व्यहोरा सुधार, मनो-सामाजिक परामर्श जस्ता प्रवर्धनात्मक सेवा,

ख) खोप, परिवार नियोजन, सुरक्षित मातृत्व जस्ता प्रतिकारात्मक सेवा,

(ग) बहिरङ्ग, भर्ना उपचार, आकस्मिक, शल्यक्रिया, औषधि, स्वास्थ्य सहायता उपकरण जस्ता उपचारात्मक सेवा,

घ) निदानात्मक वा पुनर्स्थापना सम्बन्धी सेवा,

ङ) एम्बुलेन्स सेवा,

च) तोकिए बमोजिमका अन्य सेवा।

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा समावेश नहुने सेवा

देहायका सेवाहरू स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा समावेश हुने छैनन् :

एम्बुलेन्स सेवा

१) कार्यक्रमअन्तर्गत आकस्मिक अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा एम्बुलेन्स सेवा प्रदान गरिने छैन।

२) आकस्मिक अवस्थामा प्रदान गरिने एम्बुलेन्स सेवा अन्तर्गत अति गरिबको परिचयपत्र प्राप्त गरेका वा अति अशक्त अपाङ्गता (रातो कार्ड) भएका बीमितलाई प्रथम सेवा बिन्दुसम्म पुग्नको लागि लागेको यातायात खर्च वा बढीमा दुई हजार रूपैयाँमध्ये जुन कम हुन्छ सोही रकम उपलब्ध गराउन सकिनेछ।

कार्यक्रममा समावेश नहुने अन्य सेवाहरू

क) वार्षिक रूपमा बोर्डले तोकेभन्दा बढी मूल्यका चस्मा, श्रवण यन्त्र, सेतो छडी र वैशाखी,

ख) पोलिएको, गम्भीर अपाङ्गताको लागि गरिने उपचार, ओठ तालु काटिएकोमा गरिने सर्जरी बाहेकको प्लास्टिक तथा कस्मेटिक सर्जरी,

ग) प्लास्टिक सर्जरी,

घ) कृत्रिम गर्भाधान सेवा,
ङ) तोकिए बमोजिमका अन्य सेवा ।

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा समावेश हुने प्रक्रिया

स्थानीय तहबाट छनोट भएका दर्ता सहयोगीहरू स्वास्थ्य बिमा गर्न हरेक नागरिकको घरदैलोमै आउँछन् । अथवा आफूले चाहेको बेला घरमा नआएमा जिल्लास्थित बिमा बोर्डमा सम्पर्क गर्न सकिन्छ । यसका लागि निम्न प्रक्रिया अपनाउनु पर्दछ :

- दर्ता गर्दा आफ्नो फोटोसहितको परिचयपत्र (नागरिकता, सवारी लाइसेन्स वा अन्य परिचय खुल्ने प्रमाणपत्र) देखाउनुपर्छ ।
- दर्ता गर्दा घरमुलीले आफ्ना परिवारका सदस्यहरूका बारेमा यथार्थ जानकारी गराउनुपर्छ । नाबालिगका लागि जन्मदर्ता वा जन्म प्रमाणपत्र वा अभिभावक वा संरक्षकको परिचय खुल्ने प्रमाणपत्र देखाउनुपर्छ ।
- बिमा कार्यक्रममा सहभागी परिवारका सबै सदस्यले प्राप्त गरेका छुट्टाछुट्टै परिचयपत्र सेवा लिन जाँदा अनिवार्य साथमा लैजानुपर्छ ।
- परिचयपत्र हराएमा, च्यातिएमा दर्ता सहयोगीमार्फत जिल्लास्थित स्वास्थ्य बिमा बोर्डमा ५० रुपैयाँ तिरेर अर्को परिचयपत्र लिन सकिन्छ ।
- बिमितले स्वास्थ्य बिमा सदस्यता प्रत्येक वर्ष भुक्तानी हुने मितिभन्दा १ महिना अगाडि नवीकरण गराउनुपर्छ ।

उपचार सेवा सुविधा लागु हुने समय

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रममा जुनसुकै महिनामा सदस्य बन्न सकिन्छ । तर बिमितको सेवा सुविधा लागू हुने समय देहाय बमोजिम हुनेछ :

क) वैशाखदेखि असार महिनासम्म दर्ता वा नवीकरण भएका बिमितले सोही वर्षको भदौ १ गतेदेखि सेवा प्राप्त गर्छन् ।
ख) साउनदेखि असोज महिनासम्म दर्ता वा नवीकरण भएका बिमितले सोही वर्षको मंसिर १ गतेदेखि सेवा प्राप्त गर्छन्
ग) कार्तिकदेखि पुस महिनासम्म दर्ता वा नवीकरण भएका बिमितले सोही वर्षको फागुन १ गतेदेखि सेवा प्राप्त गर्छन् ।
घ) माघदेखि चैत महिनासम्म दर्ता वा नवीकरण भएका बिमितले अर्को वर्षको जेठ १ गतेदेखि सेवा प्राप्त गर्छन् ।

सेवाकेन्द्र विन्दु

स्वास्थ्य बिमा लागू भएका जिल्ला तथा छिमेकी जिल्लाका विभिन्न स्वास्थ्य संस्थाहरू सूचीकृत गरिएका हुन्छन् । त्यसैले सुरूमा आफ्नो नजिकको सूचीकृत स्वास्थ्य संस्थामा जानुपर्छ । त्यस्तै वीर अस्पताल, मनमोहन कार्डियो भास्कुलर तथा थोरासिक अङ्ग प्रत्यारोपण केन्द्र, पाटन अस्पताल, भरतपुर क्यान्सर

अस्पताल, चितवन मेडिकल कलेज, शुक्रराज ट्रपिकल तथा सरुवा रोग अस्पताल, स्त्रीरोग तथा प्रसूति अस्पताल, कान्ति बाल अस्पताल, मानव अङ्ग प्रत्यारोपण केन्द्र भक्तपुर, ट्रमा सेन्टर काठमाडौं लगायत प्रदेश तथा जिल्ला अस्पतालसमेत सूचीकृत भएका छन् ।

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमका फाइदा

नेपालजस्तो अल्पविकसित मुलुकका नागरिकका लागि स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम अत्यन्त फाइदाजनक र स्वास्थ्य सुरक्षा प्रदान गर्ने कार्यक्रम हो । स्वास्थ्य बिमा योजना एक लोककल्याणकारी कार्यक्रम हो । यसमा स्वास्थ्य बिमा योजना खरिद गर्न सक्ने साधारण परिवारबाट योगदान रकम लिइन्छ भने असमर्थ तथा न्यून आय भएका मानिसलाई स्वास्थ्य सुविधा प्रदान गर्न सरकारले साधारण बजेटबाट सामाजिक कल्याणकारी कार्यक्रमको व्यवस्था गर्छ । स्वास्थ्य बिमाका बिमित नागरिकका ५ जनासम्मका परिवारका लागि वर्षको ३ हजार ५ सय रुपैयाँ योगदान गरेपछि १ लाखसम्मको स्वास्थ्य उपचार सेवा पाइन्छ । परिवारमा ५ जनाभन्दा बढी सदस्य भएमा प्रतिसदस्य ७ सयका दरले योगदान गर्नुपर्छ । यसो गर्दा प्रत्येक थप सदस्यको २० हजार बराबरको सुविधा पाइने र अधिकतम सुविधा सीमा २ लाखसम्मको हुन्छ । परिवारका सदस्य बिरामी भएमा आफैंले छानेको नजिकको स्वास्थ्य संस्था (प्रवेश विन्दु) मा बहिरङ्ग, अन्तरङ्ग र आकस्मिक कक्षका साथै कार्यक्रमले तोकेका निदानात्मक र परीक्षण सेवा प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यहाँ उपचार गर्न कठिन भएका बिरामीलाई सुविधासम्पन्न अस्पतालमा प्रेषण गरिन्छ ।

स्वास्थ्य बिमा गर्ने जोकोही बिमितले तोकिएको कुनै पनि सेवा प्रदायक अस्पतालबाट बहिरङ्ग अर्थात् ओ.पी.डी सेवा, आकस्मिक, अन्तरङ्ग सेवा पाउने छन् । अस्पताल भर्ना भएर लिनुपर्ने सेवामा क्याबिनको सुविधा उपलब्ध हुने छैन । यस्तै एक्स-रे, इसिजी, अल्ट्रासाउन्ड, एम.आर.आई., सिटी स्क्यान, रगतको जाँच, साना-ठुला सल्यक्रियाहरू र तोकेको मूल्यमा चस्मा, श्रवणयन्त्र, सेतो छडी, बैशाखी लगायतका सेवाहरू प्राप्त गर्न सक्नेछन् । त्यस्तै स्वास्थ्य बिमा बोर्डले तोकेको सूचीकृत औषधि निःशुल्क प्राप्त गर्न सक्नेछन् । तर गम्भीर चोटपटकका लागि गरिने उपचार, ओठ, तालु, काटिएकोमा गरिने सर्जरी बाहेकको प्लाष्टिक तथा कस्मेटिक सर्जरी आदि भने निःशुल्क हुने छैन । बिमितलाई बहिरङ्ग विभागमा १ सय ६१ किसिमका र भर्ना भएर (अन्तरङ्ग विभाग) उपचार गर्नुपरे १ सय २८ किसिमका रोगको उपचार तथा १ हजार १ सय ८ किसिमका एलोपेथिक, २५ किसिमका आयुर्वेदिक औषधि एवम् ४३ किसिमका सर्जिकल (पट्टिहरू, टाँका लगाउने, सल्यक्रियाका सामान, क्याथेटर आदि) सामग्री निशुल्क पाइन्छ । यस कार्यक्रममा हाल ११३३ प्रकारका औषधि तथा औषधिजन्य सामग्रीहरू सूचीकृत भएका छन् । औषधिको सूची वा सुविधा थैलिको प्याकेज समयानुकुल परिमार्जित गर्दै लगिने व्यवस्था छ ।

स्वास्थ्य बिमाले उपचार खर्च नभएका कारणले सेवाबाट वञ्चित हुनुपर्ने स्थितिको अन्त्य गर्छ र धनी-गरिब सबैले आवश्यक परेको बेला निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्छन् । नेपाल सरकारले उपलब्ध गराएको गरिबीको परिचयपत्रका आधारमा अति गरिब, अति अशक्त अपाङ्गता, एचआइभी सङ्क्रमित, दीर्घरोगी, एमडिआर टि.बी र कुष्ठरोगीका परिवारलाई शत-प्रतिशत छुटको व्यवस्था गरेको छ । स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमबाट दीर्घरोगीलाई नियमित औषधि, उपचार गर्न सहज हुन्छ । कार्यक्रममा निम्न अतिरिक्त सेवा सुविधासमेत उपलब्ध रहेका छन् :

- ७० वर्ष उमेर पुगेका जेष्ठ नागरिकको योगदान रकम नेपाल सरकारले तिरिदिने व्यवस्था छ ।
- महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरूको परिवारलाई योगदान रकममा ५० प्रतिशत छुट प्रदान गर्छ ।

● क्यान्सर, मुटु रोग, मृगौला रोग, हेड इन्जुरी, स्पाइनल इन्जुरी, सिकलसेल एनिमिया, पार्किन्सोनिजम, अल्जाइमर रोगका लागी थप एकलाख रुपैयाँ सम्मको सुविधा पाउने ।

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमले बिरामी भएकालाई गरिब हुनबाट जोगाउन र उनीहरूलाई स्वस्थ र उत्पादनशील जीवन जिउने अवसर प्रदान गर्छ । विभिन्न रोगहरूप्रति सचेत भई परामर्श तथा परीक्षण गरौं भन्ने भाव विकास भई समयमा नै रोगको उपचार गर्न प्रेरित गर्ने गर्दछ । नियमित औषधी सेवन गर्नेलाई निःशुल्क औषधी उपलब्ध हुने हुँदा पैसाको बचत हुने गर्दछ ।

सदस्यता दर्ता तथा नवीकरण

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको सदस्यता दर्ता गर्नका लागि स्थानीय तह, गाउँपालिका, नगरपालिकाका प्रत्येक वडामा एक-एक जनाका दरले दर्ता सहयोगी नियुक्त गरिएका हुन्छन् । स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम सञ्चालन नियमावली २०७५ मा व्यवस्था भए बमोजिम यस स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमको सदस्यता लिएपछि सेवा क्रियाशिल भएको मिति देखि लागू हुने गरी एक वर्षको लागि मात्र बिमा अवधि वैध रहन्छ । उक्त अवधिमा मात्र स्वास्थ्य बिमा सेवा लिन पाइन्छ । दर्ता भएको एक वर्ष पछि पुनः सदस्यता बापतको योगदान रकम बुझाई सदस्यता दर्ता चक्रअनुसार सदस्यता नवीकरण गर्नु पर्दछ ।

अवसरहरू

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमबाट आम सर्वसाधारणदेखि विज्ञ र नेपाल सरकारसम्मले ठुलो आशा रहेको छ । यस कार्यक्रमले स्वास्थ्य प्रणालीमा व्यापक प्रगति गर्न मद्दत पुऱ्याउने छ । यस कार्यक्रमको कार्यान्वयन मार्फत स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच बढ्ने छ र आवश्यक अवस्थामा सेवा उपयोगका लागि आर्थिक व्ययभार कम हुने छ । स्वास्थ्य बिमा बोर्डको वार्षिक प्रतिवेदन (२०७४/२०७५) मा उल्लेख भएअनुसार स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमले विशेषत निम्न लिखित उपलब्धि हासिल गर्न मद्दत पुऱ्याउने छ, :

● सर्वव्यापी स्वास्थ्यको पहुँच (Universal Health Coverage) लगायत जनताको समग्र स्वास्थ्य अवस्था तथा जीवनस्तरमा सुधार हुने हुनाले दिगो विकासका लक्ष्य (Sustainable Development Goals : SDGs) प्राप्त गर्न सहयोग पुग्ने ।
● समतामुलक वित्तीय परिचालन भई स्वास्थ्य सेवामा हुने व्यक्तिगत खल्तीको खर्चको अत्यधिक भार (Out of pocket expenditure) मा कमी हुने हुनाले सेवामा पहुँच र सेवा उपयोगमा वृद्धि हुने ।

स्वास्थ्य बिमा बोर्डको साङ्गठनिक संरचनात्मक व्यवस्था

स्वास्थ्य बिमा बोर्डको संरचना सङ्घदेखि प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहसम्म विस्तार भएको छ । केन्द्रमा स्वास्थ्य बिमा बोर्ड अन्तर्गत विभिन्न शाखाहरूको व्यवस्था रहेको छ । स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४ को परिच्छेद ३ दफा १३ (२) अनुसार स्वास्थ्य बिमा बोर्डको संस्थागत संरचनामा ९ सदस्यीय समिति गठन हुने व्यवस्था रहेको छ । हरेक प्रदेशमा १/१ ओटा प्रदेश शाखा कार्यालय र स्थानीय तहमा दर्ता अधिकारी र बडा तहमा दर्ता सहयोगीको व्यवस्थाभई दैनिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन भइरहेको छ । स्वास्थ्य बिमा बोर्ड, प्रदेश शाखा कार्यालय र स्थानीय तहमा दर्ता अधिकारी र दर्ता सहयोगीको जिम्मेवारी र कर्तव्य समेत तोकिएको छ ।

गुनासो व्यवस्थापन

स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम सञ्चालन तथा विस्तारका कारण कार्यक्रमप्रति आम नागरिकको सकारात्मक तथा नकारात्मक धारणाको विकास एवम् चासो बढ्दै गएको छ । स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रम सञ्चालन, सेवाको गुणस्तर र अन्य प्रक्रियाबारे गुनासो सङ्कलन गर्न हेलो सरकार, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, कार्यालयको इमेल, टोल फ्रि नम्बर, बोर्डका अफिसियल तथा कर्मचारीहरूको इमेल तथा मोबाइल फोन, सामाजिक सञ्जाल तथा व्यक्ति स्वयं उपस्थित भएर गुनासाहरू राख्ने व्यवस्था मिलाइएको छ। विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त गुनासाहरूलाई जिज्ञासा, समस्या र सुझाव गरी तीन ओटा क्षेत्रमा वर्गीकरण गरी प्राप्त गुनासाहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरिएको छ ।

आ.ब. २०७८/०७९ मा कुल १४४६३ गुनासाहरू आएका र तिनीहरूलाई विद्यमान नियम, कानुन, मापदण्ड, कार्यविधि आदिको आधारमा सम्बोधन गरिएको आ.व.२०७८/२०७९ को वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । विभिन्न माध्यमबाट सङ्कलन गरिएका मुख्य मुख्य गुनासाहरू निम्न लिखित रहेका छन् :

- औषधी तथा स्वास्थ्य सेवा समयमा नपाउनु,
- निजी तथा सामुदायिक स्वास्थ्य सेवाप्रदायकले प्रथम सेवा विन्दुको रूपमा स्वीकृति नपाउनु,
- प्रथम सेवा बिन्दुबाट प्रेषण भएर उपचार गराउदा पूर्जा लिनुपर्ने झन्झट व्यहोर्नु परेको,
- बिमितलाई सेवा प्राप्त गर्नको लागि लामो समय लाइनमा कुर्नुपर्ने,
- प्रथम सेवा बिन्दुबाट प्रेषण भई जाँदा दुबै स्थानमा एउटै सेवाको दाबी गर्ने गरेको,
- केही सरकारी सेवा प्रदायकले स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमलाई बोझको रूपमा लिएको,
- कर्मचारी पर्याप्त नहुनु,
- दावी भुक्तानी समयमा नहुनु,
- बिमा गरेको बिरामी र बिमा नगरेको बिरामीमा सेवा सुविधामा विभेद हुने गरेको,
- गुणस्तरीय सेवा सम्बन्धमा सिकायत रहेको आदि ।

निष्कर्ष तथा सुझाव

नेपालमा स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँचको अवस्था हासिल गर्नको लागि अनुकुल कानुनी र नीतिगत बातावरण बन्दै गएको छ । विगत केही दशकहरूमा नेपालले प्राथमिक स्वास्थ्य सेवाको क्षेत्रमा उल्लेखनीय प्रगति गरेको छ । सबै नागरिकको आर्थिक क्षमताले धान्ने गरी स्वास्थ्य सेवालाई सर्वसुलभ बनाउँदै स्वास्थ्य उपचारमा हुने ठुलो खर्चबाट सुरक्षा प्रदान गरी अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकको पहुँच र सेवाको उपयोग बढाउनका लागि विभिन्न स्वास्थ्य एवम् सामाजिक सुरक्षा नीति तथा कार्यक्रमहरू लागु गरीएका छन् । यी प्रयासहरूका बाबजुद नेपाल अझै पनि स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँचसँग सम्बन्धित दिगो विकासका लक्ष्यहरू (दिगो विकास लक्ष्य ३.८) हासिल गर्ने सही दिशामा नरहेको तथ्याङ्कहरूले देखाउँछन् । नेपालको हाल स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँचको सूचक जम्मा ५९ छ र यसलाई सन् २०३० सम्म १०० पुऱ्याउनु पर्ने लक्ष रहेको छ ।

स्वास्थ्य बिमा योजना एक लोककल्याणकारी कार्यक्रम हो । यसले स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँचका लागि तोकिएका महत्त्वपूर्ण सूचकहरू प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउछ। नेपाल सरकारले गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरेर नै स्वास्थ्य बिमा कार्यक्रमलाई उत्कृष्ट बनाउन सक्छ। यो कार्यक्रममार्फत थोरै पैसाको अभावले

हुने स्वास्थ्य जटिलता एवम् मृत्युदर घटाउन सकिन्छ । त्यसकारण स्वास्थ्य बिमामा सुधार गरी उत्कृष्ट सेवा प्रदान गर्नका लागि प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा केन्द्र वा अस्पतालमा नागरिकको सेवाको पहुँच बढाउनुपर्छ । मेडिकल अधिकृत लगायत जनशक्ति, प्रयोगशाला, फार्मेसी तथा उपकरणको व्यवस्था हुनु नितान्त आवश्यक छ । वर्षभरिमा स्वास्थ्य सेवा लिए वा नलिए पनि ४० वर्ष उमेरका सम्पूर्ण बिमितहरूको वर्षको एकपटक स्थानीय क्षेत्रमा नै गएर जोखिम परीक्षण, सेवा दिने व्यवस्थालाई सुदृढ गर्नुपर्छ । प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा केन्द्र र अस्पतालका आफ्नै फार्मेसी सञ्चालन गरी तोकिएका सबै औषधि उपलब्ध हुने व्यवस्था गरिनुपर्छ । प्रेषणसम्बन्धी व्यवस्थालाई समयसापेक्ष सहज र सरल बनाउने । शिक्षा, सूचना तथा सञ्चार कार्यक्रमलाई अभियानकै रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्छ । गुनासो व्यवस्थापन प्रक्रियालाई छिटो, छरितो र व्यवस्थित बनाउँदै लैजानुपर्छ । त्यस्तै स्वास्थ्य बिमासम्बन्धी विषयलाई विद्यालयस्तरको पाठ्यक्रममा समावेश गर्न पहल गर्नुपर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

राष्ट्रिय स्वास्थ्य बिमा नीति, २०७१

नेपालको संविधान, २०७२

स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४

स्वास्थ्य बिमा नियमावली, २०७५

राष्ट्रिय स्वास्थ्य निति, २०७६

पन्ध्रौं योजना (२०७६-२०८०)

दोस्रो स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (२०१०(२०१५)

नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति २०७२-२०७७ (NHSS 2015-2020)

बिमा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, २०७३

राष्ट्रिय वित्तीय रणनीति (२०७९/२०८९)

Declaration of Alma-Ata, WHO, 1978

Sustainable Development Goals, UN, 2015-2030

https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/universal-health-coverage-(uhc)

https://hib.gov.np/public/uploads/shares/notice_hib/annual-report-2077-078.pdf?fbclid=IwAR1ZmXXeM6e TkbsBsMOg TD69Zl42ZieJoYI22W644w IXSkg8-ALhsB754r

https://hib.gov.np/public/uploads/shares/hib_nepal_annual_report_2075_c omplete.pdf?fbclid=IwAR1Vw4S_AXzCBoEVLKPxxZC_ 5v60cx WqWM0tZAi2F7 HlbnHWVBf-78iA6Ds

https://hib.gov.np/public/uploads/shares/hib-annual-policy-program-2079-80.pdf

https://hib.gov.np/np/category/regulation

https://hib.gov.np/public/uploads/shares/Annual_Report_Fy_2078_079.pdf

https://www.aarthikdainik.com/view/4428/?fbclid=IwAR3G_fToFJQPshoYibZ0t1n7QT2F27k-

CBK0- pkMRqCGzjXC0m FcZMxY_Tg
https://nayapatrikadaily.com/news-details/48706/2020-08-06?fbclid= IwAR1yVE3S0H4pa Jc9TVvhzdbi RzqA6oyo6sJ GL0gydhmn YCaGm0 YoMqkNZrY
https://www. nayapatrikadaily.com/news-details/94282/2022-08- 25?fbclid=IwAR3g QI9qx I5fyFEwZLJQluH6C_m0uAkNxP7i-M_LpZ0lRRqQs-8q-7AWG-c
https:// www.newsofnepal.com /2019/12/04/ 269595/ ?fbclid= IwAR2ijG_ 9sJk7j2n-d6K-L5IhsHho K3 ZbFFXH9 an SVGfG7cXLj1nBuc_GsMs
https://swasthyakhabar.com /story/35032?fbclid= IwAR13JMMHK jpEnuo X92V32Xz GLdR2dq F1U0Q6 oxHoeqIW8yF8_ piXRuMxH6E
https://nayapatrikadaily.com/news-details/48706/2020-08-06?fbclid=IwAR1Vw4S_AXzCBo EVLKPxxZC_ 5v60cxWqWM0tZAi2 F7HlbnHWVBf-78iA6Ds
https://annapurnapost.com/story/51278/?fbclid=IwAR09z6nBbmJeJ6CN88sBpz6 WhezVQ_ErzGNjQdD0FpehS3-9nJNSsBBYFCw
https://swasthyakhabar.com/story/23348?fbclid=IwAR2XXx DfdJjmi U9mqAgi DLuoKmem PSmnCfcwqlus_ tXcJzeZbz QvA09Omxo
https://www.nepalpress.com/2023/09/08/372628/?fbclid=Iw AR3w5VoOuBpx SaPFmn TdcT0eSX8PDD 6tn0njhAdAIgs WRC0m 45Gajfzw1Ik

❊ ❊ ❊

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला र उनको 'सुम्निमा' उपन्यासको विश्लेषण

✍लय खतिवडा
सहप्राध्यापक
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस टीकापुर, कैलाली

विषयप्रवेश

नेपाली साहित्यमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको योगदानलाई अत्यन्त महत्त्वका साथ लिइन्छ । उनले नेपाली साहित्यमा नवीन चिन्तन र शैलीको प्रयोग गरी नेपाली साहित्यलाई विश्वसामु परिचित गराएका छन् । नेपाली कथामा यौन मनोविज्ञान र उपन्यासमा मिथकीयताको सर्वप्रथम प्रयोग उनीबाटै भएको हो । सिग्मन्ड फ्रायडको यौन मनोविज्ञानलाई नेपाली आख्यानमा प्रवेश गराउने काम विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाबाट नै भएको हो । उनले कालजयी, प्रेरणादायी र सर्वकालिक साहित्य सिर्जना गरी नेपाली साहित्यमा योगदान दिएका छन् । बाल्यकाल भारतमा बिताएका कोइरालाले साहित्य लेखनको थालनी हिन्दी भाषाबाट भएको देखिन्छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले वि.सं. १९९२ मा शारदा पत्रिकामा चन्द्रवदन कथा प्रकाशन गरी आधुनिक नेपाली कथाको इतिहासमा पहिलो मनोवैज्ञानिक कथाकार बन्न पुगे । उनले अन्तर्वार्ताको क्रममा साहित्यमा सम्राट पनि नाङ्गो हुन्छ । कला, साहित्य मानिसको अन्तर हृदयको अभिव्यक्ति हो । कलाले सुरक्षा खोज्दैन स्वतन्त्रता खोज्छ भन्ने विचार राख्दै म राजनीतिमा समाजवादी हुँ भने साहित्यमा अराजकतावादी भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । नेपाली साहित्यमा उनलाई फ्रायडवादी, छायावादी, यौनवादी, अस्तित्ववादी, विसङ्गतिवादी मनोविज्ञानवादी, रहस्यवादी, अध्यात्मवादी, नियतीवादी र उपन्यासमा मिथकको प्रथम प्रयोगकर्ता आदि विविध रूपमा पाउँछौं ।

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको परिचय र योगदान

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जन्म र जन्म स्थान : वि. सं. १९९१ भाद्र २४ गते वनारसमा भएको थियो । माता दिव्या र पिता कृष्णप्रसाद कोइरालाका पुत्ररत्नका रूपमा भएको हो । स्नातकसम्म अध्ययन गरेका कोइरालाको व्यक्तित्व साहित्यकार र राजनीतिज्ञ दुवै विधामा शिखरमा पुगेका छ । उनको प्रथम रचना चन्द्रवदन कथा (१९९२) हो । उनलाई साहित्यिक पत्रकार सङ्घद्वारा सम्मान, सालिक निर्माण, हुलाक टिकट प्रकाशन, सडकको नामकरण, स्वास्थ्य प्रतिष्ठान सञ्चालन गरी सम्मान गरिएको छ । उनको मृत्यु वि. सं. २०३९ साउन ६ गते काठमाडौंमा भएको थियो ।

भारतीय साहित्यकारहरू शान्तिप्रिया द्विवेदी, प्रेमचन्द, मैथिलीशरण, रामकृष्ण दास, जयशङ्कर, रसियन साहित्यकारहरू टल्सटाय, एन्टन, चेखव, मेक्सिम गोर्की तथा पाश्चात्य साहित्यकारहरू सिग्मण्ड फ्रायड, एडलर, अल्बर्टकामुजस्ताका साहित्य लेखनको प्रभावबाट विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला प्रभावित देखिन्छन् । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले नेपाली साहित्यमा कथा, उपन्यास, आत्मकथा, निबन्ध र कविता

विधामा कलम चलाएर महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । उनका हालसम्म प्रकाशित कृतिहरू दोषी चश्मा (कथा सङ्ग्रह-२००६), नरेन्द्र दाइ (उपन्यास-२०२५), तीन घुम्त (उपन्यास-२०२६), सुम्निमा (उपन्यास-२०२७), मोदिआइन (उपन्यास-२०३७), श्वेतभैरवी (कथा सङ्ग्रह-२०३९), आफ्नो कथा (आत्मकथा-२०४०), हिटलर र यहुदी (उपन्यास-२०४२), बुवा, आमा र छोरा (उपन्यास-२०४५), विश्वेश्वरका कविता (२०४९), जेलजर्नल (२०५४), आत्मवृत्तान्त (२०५५) रहेका छन् । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई लिएर स्नाकोत्तर र विद्यावारिधि तहमा शोधअनुसन्धान गरी उपाधि प्राप्त गरिसकेका छन् । विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रममा उनका आख्यानहरू पठनपाठन हुँदै आएका छन् । नेपाली साहित्यमा उनका र चनार कृति कालजयी छन् र भावी पुस्ताका लागि प्रेरणाको स्रोत बनेका छन् । यो नै उनले नेपाली साहित्यमा दिएको महत्त्वपूर्ण योगदान हो ।

प्रमुख औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका प्रमुख औपन्यासिक प्रवृत्तिगत विशेषताहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

मनोवैज्ञानिकता

मानव मनभित्र सुषुप्त अवस्थामा रहेका भावहरूलाई बिउँभाउने, असन्तोष, कुण्ठा, छटपटि आदिको अभिव्यक्त गर्ने, दमित इच्छा शक्तिलाई बुझेर त्यसको विश्लेषण गर्ने प्रवृत्तिलाई मनोवैज्ञानिकता भनिन्छ । नेपाली साहित्यमा मनोविज्ञान तथा यौनमनोविज्ञानलाई खोजी गर्ने उपन्यासकारको रूपमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको नाम लिइन्छ । उनले बाह्य विषयवस्तुभन्दा मानव मनभित्र रहेका अदृश्य कुण्ठा, छटपटि, दमित इच्छा, आकाङ्क्षाबाट उत्पन्न उथलपुथल, मानवीय भावना, रतिराग, माया, प्रेम आदिलाई खोतल्ने काम गरे । समाजले मानवलाई बुझ्न उसको मन र हृदयमा नपसी हुँदैन । उपन्यासमा समावेश पात्रको अन्तर मनलाई रोक्ने प्रयत्न गर्यो भने त्यसबाट उत्पन्न कुण्ठा, आवेग, शङ्का, छटपटि, दमित इच्छा, आकाङ्क्षाबाट मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासको जन्म हुन पुग्दछ । तीन घुम्ती, नरेन्द्र दाइ, सुम्निमा, मोदिआइन, हिटलर र यहुदी उपन्यासमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । सामाजिक, सांस्कृतिक, पौराणिक आदि विषयवस्तुलाई प्रयोग गरी पात्रको मनलोकभित्र पसेर उनीहरूको छटपटिलाई देखाउन रुचाउनु विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको औपन्यासिक प्रवृत्ति हो ।

मानवतावादी दृष्टिकोण

मानवले मानवलाई मानवीय दृष्टिकोणले हेर्नु पर्छ भन्ने विचारधारालाई मानवतावाद भनिन्छ । मानव प्रतिष्ठा र आदर्शमा विश्वास गर्ने र मानिसप्रति राम्रो व्यवहार गर्ने सिद्धान्त नै मानवतावाद हो । मानवतावादमा विश्वास गर्ने, समर्थन गर्ने वा अनुशरण गर्ने अनुयायीलाई मानवतावादी भनिन्छ । उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा एक पात्रले अर्को पात्रलाई सहयोग, सद्भाव र सहानुभूति, प्रकट गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रस्तुत पात्रको माध्यमबाट मानवीय भावनाको सञ्चार गराउने काम विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाले गरेका छन् । हिटलर र यहुदी उपन्यासको भूमिकामा दोस्रो महासमर र त्यसले छोडेर गएको वीभत्स अवशेष, मान्छेले बोकेर हिँडेको त्यो युद्धको गहिरो घाउ र आँसुमा द्रवीभूत भएर लेखिएको यस उपन्यासमा मानवतावादलाई प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने भनाइबाट पनि उनी मानवतावादी हुन भन्ने स्पष्ट

हुन्छ । उपन्यासमा हिटलरले प्रतिशोध स्वरूप पाशविक तरिकाले साठी हजार यहुदी पोलेको ठाउँ, त्यसको दुर्गन्ध, ग्यासच्याम्बर आदि अमानवीय विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरी त्यसबाट मुक्त हुन मानवीय भावनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले मोदिआइन तथा हिटलर र यहुदी उपन्यासमा मानवतावादी दृष्टिकोणलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

द्वन्द्वको सफल प्रयोग

द्वन्द्वले दुई परस्पर तत्त्वहरूका बिच हुने सकारात्क र नकारात्मक सङ्घर्षलाई जनाउँछ । उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले उपन्यासमा विभिन्न किसिमका द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरेका छन् । नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा नरेन्द्रले उच्च वर्गको र मुनरियाले गरिब वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यस उपन्यासमा वर्गीय, जातीय, मनोवैज्ञानिक, लैङ्गिक द्वन्द्वलाई सजीव रूपमा चित्रण गरिएको छ । तीन घुम्ती उपन्यासमा पीताम्बर र इन्द्रमायाको माध्यमबाट वर्गीय, जातीय र यौनद्वन्द्व देखाइएको छ । इन्द्रमायाले धनी नेवार परिवार र पीताम्बरले गरिब ब्राह्मण परिवारको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । समाजले पुरुष पात्र पीताम्बरले परस्त्रीसँग यौन सम्बन्ध राख्दा स्वीकार गरेको छ भने इन्द्रमायाले पनि परपुरुषसँग यौन सम्बन्ध राख्दा स्वीकार गरेको छैन । यस उपन्यासमा इन्द्रमाया र पीताम्बरको अन्तरजातीय प्रेम विवाहलाई समाजले स्वीकार गरेको छैन । सुम्निमा उपन्यासमा सोमदत्त ब्राह्मण र सुम्निमा किराँतीबिचको जातीय द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरिएको छ । सोमदत्तको ब्राह्मण संस्कृति र सुम्निमाको किराँती संस्कृतिबिच द्वन्द्व सिर्जना गरिएको छ । बाबु, आमा र छोरा उपन्यासमा उमा र उसको पहिलो पतिका माध्यमबाट व्यक्तिगत र उसका दाजु र बाबुका माध्यमबाट सामाजिक मान्यताबिच द्वन्द्व देखाइएको छ । हिटलर र यहुदी उपन्यासमा विश्व परिवेशसँग सम्बन्धित वैचारिक द्वन्द्व, जातीय द्वन्द्व, अध्यात्मवाद र भौतिकवाद, नियतिवाद र कर्मवाद, युद्ध, मानवता र शान्ति, राष्ट्रवाद र उदारवाद, विश्व मानवतावादबिचको द्वन्द्व देखाइएको छ ।

अस्तित्ववादी चेतना

मानव जीवनमा निस्सारता, शून्यता भए पनि आफ्नो अस्तित्व कायम राख्न केही गर्नै पर्दछ भन्ने सोचाइ व्यक्तिमा उत्पन्न हुनु नै अस्तित्ववादी सोचाइ हो । अस्तित्ववादलाई आस्तिक र नास्तिक गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिन्छ । आस्तिक अस्तित्ववादले ईश्वरीय सत्तालाई स्वीकार गर्दछ भने नास्तिक अस्तित्ववादले ईश्वरको सत्तालाई स्वीकार गर्दैन । साहित्यका क्षेत्रमा आस्तिक अस्तित्ववादका प्रवर्तक किर्केगाड हुन् भने नास्तिक अस्तित्ववादका प्रवर्तक जाँ पल सार्त्र हुन् । उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले सुम्निमा उपन्यासको नायक सोमदत्त, तीन घुम्ती उपन्यासकी नायिका इन्द्रमाया, नरेन्द्र दाइ उपन्यासको नायक नरेन्द्र दाइ र नायिका गौरी, हिटलर र यहुदी तथा बाबु आमा र छोरा जस्ता सबै उपन्यासमा पात्रको माध्यमबाट अस्तित्ववादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । हिटलर र यहुदी उपन्यासमा अस्तित्ववादी दृष्टिकोणलाई हिटलरले गरेको मानव संहारबाट उत्पन्न मानवीय संवेदना शून्यको स्थितिबाट मानव जीवनको अस्तित्व खोजिएको छ ।

विसङ्गतिवादी जीवनदृष्टि

जीवन र जगत्प्रतिको असङ्गति, विसङ्गति, व्यर्थता, अनास्था, निस्सारता एवम् शून्यतालाई साहित्यिक कृतिमा अभिव्यक्त गर्ने औपन्यासिक सिद्धान्तलाई विसङ्गतिवाद भनिन्छ। सङ्गति नभएको जीवन र जगत्मा उपन्यासकारले कुनै न कुनै रूपमा अस्तित्ववादी, पलायनवादी र बेवास्तावादी विसङ्गतिवादलाई विषयवस्तु बनाएको हुन्छ। नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा नरेन्द्र दाइ, गौरी र मुनरियाको माध्यमबाट विसङ्गतिवादलाई प्रस्तुत गरिएको छ। हिटलर र यहुदी उपन्यासमा विश्व मानवतावादलाई ग्याँसच्याम्बरमा हालेर पोल्ने विसङ्गतिवादी जीवनदृष्टिलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले हिटलरले गरेको नरसंहारको चपेटामा परेर ज्यान गुमाउन पुगेका लाखौं निर्दोष यहुदीहरूको विषयलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन्। उनले आफ्ना उपन्यासमा युद्ध, आक्रमण, आतङ्क, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि विभिन्न कारणले उत्पन्न विसङ्गतिवादी जीवनदृष्टिलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

उपन्यासमा मिथकको प्रथम प्रयोक्ता

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला नेपाली उपन्यासमा मिथकीय उपन्यासका प्रथम प्रयोक्ता हुन् । प्राचीन धार्मिक पौराणिक पुराकथाबाट विषयवस्तु लिएर त्यसलाई कलात्मक रूपमा पुन : सिर्जना गरिएका उपन्यासलाई मिथकीय उपन्यास भनिन्छ। नेपाली उपन्यासको इतिहासमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा (२०२७) प्रथम मिथकीय उपन्यास हो । तीन घुम्ती, मोदिआइन तथा हिटलर र यहुदी उपन्यासमा मिथकको प्रयोग गरिएको छ । पौराणिक विषयवस्तुलाई टिपेर नवीनताका साथ प्रस्तुत गर्ने मिथकीय प्रवृत्ति उपन्यासकार कोइरालामा पाइन्छ ।

चरित्रको सजीव चित्रण

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले आफ्ना उपन्यासमा पात्रको सजीव, स्वभाविक र वास्तविक चित्रण गरेका छन्। नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा नरेन्द्र दाइ, गौरी, सानो बाबु र मुनरियाजस्ता पात्रलाई प्रस्तुत गरी उपन्यासको विषयवस्तुलाई वास्तविक बनाएका छन्। तीन घुम्ती उपन्यासमा पीताम्बर र इन्द्रमायाको प्रस्तुतीकरणले कथानकलाई सजीव बनाएको छ। सुम्निमा उपन्यासमा सोमदत्त र सुम्निमा, बाबु, आमा र छोरा उपन्यासमा उमा र उसको पहिलो पति, दाजु र बाबुको चरित्र चित्रण सजीव रहेको छ। मोदिआइन उपन्यासमा म र मोदिआइनजस्ता चरित्रले विषयवस्तुलाई स्वभाविक बनाएका छन् । हिटलर र यहुदी उपन्यासमा म, रेवा, लक्ष्मी, हिटलर, ग्रेटा, थियोडोरा, इल्जे, लियोनार्डजस्ता पात्रलाई उपस्थित गराइ चरित्रको सजीव चित्रण गरेका छन् ।

दार्शनिक चिन्तनको प्रस्तुतीकरण

प्रकृति, ईश्वर, ज्ञान, विज्ञान, कुनै विषयवस्तु, जीव, चेतना आदिका बारेमा गहन रूपमा हेर्नु, चिन्तन मनन गर्नु, व्याख्या विश्लेषण गर्नु दार्शनिक चिन्तन हो। उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा दार्शनिक चिन्तनको प्रस्तुतीकरण गरेको पाइन्छ। सुम्निमा उपन्यासमा आध्यात्मिक र भौतिकवादी, नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा विसङ्गतिवादी र अस्तित्ववादी, हिटलर र यहुदी उपन्यासमा मानवतावादी दर्शनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । हिटलर र यहुदी उपन्यासमा मानवताको संहार हुँदाहुँदै पनि उपन्यासकारले हिटलरलाई

मानवतावादी आँखाले हेरेका छन् । उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले महाभारतको भीषण युद्ध हुँदा कृष्ण स्वर्गमा पुगेका तर हिटलर मानव भएकै कारणले स्वर्ग जान अयोग्य ठहरिएको दार्शनिक चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताप्रतिको चिन्तन प्रस्तुत गर्नु, नियतिवाद, कर्मवाद र भाग्यवादको चर्चा गर्नु, गीताको दर्शनको नवीन व्याख्या गर्नु दार्शनिक चिन्तनसम्बन्धी विषयवस्तु हुन् । हिटलर र यहुदी उपन्यासमा गीताको दर्शनप्रति असन्तुष्टि र असहमति जनाउँदै हिटलरको क्रुरता, दानवता र बर्बरतालाई गीतावादी दर्शनसँग मिल्दो छ भनि दार्शनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा हिटलर र कृष्णलाई एकै ठाउँमा उभ्याएर नवीन दार्शनिक चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रयोगवादी प्रवृत्ति

उपन्यास लेखनको परम्परालाई तोडेर नवीन शैली र विचारमा उपन्यास लेखिन्छ भने त्यसलाई प्रयोगवादी उपन्यास भनिन्छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा कथानक, चरित्र, शैली, विचार आदिमा विशिष्ट प्रयोग भएको छ । औपन्याकि कृति तीन घुम्ती, सुम्निमा, मोदिआइन तथा हिटलर र यहुदी उपन्यासमा मिथकको प्रयोग, नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा अस्तित्ववाद र विसङ्गतिवाद, हिटलर र यहुदी उपन्यासमा मानतावादको प्रयोग गरिएको छ । मानव मनभित्र रहेका कुण्ठा, छटपटि, दमित इच्छा, आकाङ्क्षालाई उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी मनोवैज्ञानिकता, विसङ्गतिवादी र अस्तित्ववादी दृष्टिकोण, दार्शनिक चिन्तन, तार्किक भाषाशैलीको प्रयोग, विभिन्न मिथकको प्रयोग गर्नु उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका प्रयोगवादी प्रवृत्तिहरू हुन् ।

बौद्धिक र तार्किक भाषाशैली

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले कथानक, चरित्र, शैली, विचार आदिका आधारमा बौद्धिक र तार्किक भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । दार्शनिक चिन्तन, मिथकीय प्रवृत्ति, मनोवैज्ञानिकता, विश्व मानवतावादलाई बौद्धिक, स्तरीय, कलात्मक र तार्किक भाषाशैलीको माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । पात्र र परिवेशअनुसार कलात्मक र स्तरीयता भाषाको प्रयोग गरी उपन्यासलाई विशिष्ट बनाएका छन् । उपन्यासकार कोइरालाले विषय, घटना, आफ्नो सोच, दार्शनिक दृष्टिकोण र विचारको समायोजन हुने गरी बौद्धिक र तार्किक भाषाशैलीको प्रयोग गर्नु उनको औपन्यासिक प्रवृत्ति हो । उनका उपन्यासमा पात्रहरूको मनको उतार चढावलाई भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

उपन्यासको सङ्क्षिप्त आकार

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासको आकार सङ्क्षिप्त रहेको छ । सङ्क्षिप्त आकारमा उपन्यास लेख्नु उनको संरचनागत प्रवृत्ति हो । तीन घुम्ती उपन्यास सातौ संस्करण (२०५८) अनुसार ७४ पृष्ठमा र नरेन्द्र दाइ पाँचौ संस्करण (२०५६) अनुसार ७८ पृष्ठमा संरचित रहेको छ । हिटलर र यहुदी उपन्यास पाँचौ संस्करण (२०५७) अनुसार १३६ पृष्ठमा लेखिएको छ । बाबु, आमा र छोरा पाँचौ संस्करण (२०६१) अनुसार ७१ पृष्ठमा संरचित रहेको छ । मोदिआइन पाँचौ संस्करण (२०५६) अनुसार ४२ पृष्ठमा र सुम्निमा उपन्यासको आकार पनि लघु रहेको छ । यस उपन्यासको (आठौं संस्करण : २०६६) अनुसार पृष्ठ सङ्ख्या ९४ (आठौं संस्करण : २०६६), रहेको छ ।

निम्नलिखित कोणवाट सुम्निमा उपन्यासको अध्ययन

संरचना

संरचनाको शाब्दिक अर्थ कुनै पनि विषयवस्तुको ढाँचा, बनोट, बनावट भन्ने हुन्छ । उपन्यासको संरचनाले यसको ढाँचा, बनोट, बनावटलाई बुझाउँछ । संरचनाले औपन्यासिक कृतिका अवयव वा घटकका आधारमा उपन्यास के कसरी निर्माण भएको छ त्यसको बनोटलाई हेरिन्छ । सुम्निमा उपन्यासको संरचना चार खण्ड र त्रिचालिस उपखण्ड मिलेर बनेको छ । सुम्निमा उपन्यासको संरचना सुरुमा उपकथा भनी प्रारम्भ गरिएको छ । उपकथापछि कुनै नामकरण नगरी एकदेखि तीन र अन्त्यमा उपसंहार गरी पाँच खण्डमा विभाजन गरिएको छ । उपकथा खण्डमा (१-२) दुई पृष्ठ, खण्ड एकमा (३-८) छब्बिस पृष्ठ, खण्ड दुईमा (२९-(३०) दुई पृष्ठ, खण्ड तीनमा (३१-८६) ५६ पृष्ठ, र उपसंहार खण्डमा (८७-९४) आठ पृष्ठ गरी जम्मा ९४ पृष्ठमा उपन्यास संरचित रहेको छ । यसरी हेर्दा उपन्यासको सबैभन्दा लामो खण्ड तीन ५६ पृष्ठको र सबैभन्दा छोटो उपकथा र खण्ड दुई दुईदुई पृष्ठमा संरचित रहेको छ । उपन्यासको एउटा कथानकको अन्त्यमा (×××) चिह्नको प्रयोग गरिएको छ । सुम्निमा उपन्यासको पृष्ठ सङ्ख्या ९४ (आठौं संस्करण : २०६६), मूल्य ७५ रुपैयाँ रहेको छ । साझा प्रकाशनद्वारा २०२७ मा पहिलो पटक प्रकाशित सुम्निमा उपन्यासको संरचना सानो संक्षिप्त आकारको रहेको छ ।

कथानक

पूर्वी नेपालको कोशी नदी किनारमा रहेको बराह क्षेत्रमा आर्य र अनार्यबिचमा भेट भएको प्रसङ्गबाट सुम्निमा उपन्यासको कथानक थालनी भएको छ । आर्य ब्राम्हण सम्प्रदायबाट प्रतिनिधित्व गर्ने युवक सोमदत्त र अनार्य किरात सम्प्रदायबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सुम्निमा बिचमा भएको भेटको प्रसङ्गबाट उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । सो भेटले सुम्निमा र सोमदत्तको जीवनमा पारेको प्रभाव, सोमदत्तको पितृत्व सुखको अभाव, सुम्निमासँगको पुनर्मिलन त्यो मिलनले जगाएको रागात्मक क्षमता, पुत्र प्राप्तिका लागि गरिएको तप, ध्यान, बिजुवाको सल्लाह, सोमपुत्रको आगमन, अन्तिम समयमा सुम्निमासँगको सानिध्यता, सोमदत्त र पुलोपमाको मृत्यु, सोमदत्तको छोरो अनाथ हुनु, सुम्निमाकै घरमा गएर बस्नु, सुम्निमाकै छोरीसँग सोमदत्तको छोराको सम्भावित विवाहको सन्दर्भ लगायत विभिन्न घटनाले उपन्यासको कथानकलाई डोऱ्याएको छ । उपन्यासमा पुलोमा, भिल्ल युवक, बिजुवा लगायत थुप्रै पात्रहरूले विषयवस्तुलाई डोऱ्याएका छन् । सुम्निमा र सोमदत्तबाहेक अन्य सहायक चरित्रको चित्रणले सुम्निमा उपन्यासको कथानकलाई डोऱ्याएर निष्कर्षमा पुग्न सहयोग पुगेको छ ।

उपन्यासकार कोइरालाको यस भनाइबाट उपन्यासको कथावस्तु अध्यात्मवाद र भौतिकवाद, किराती र ब्राह्मण दुई सभ्यतालाई बनाएको देखिन्छ । मैले सुन्दरीजल जेलमा बस्ता ब्राह्मण र राई सभ्यतका कट्टरपन्थी रामनारायण मिश्र र दिवानसिं राईको चर्काचर्की साँस्कृतिक बहस सुनें । दिवानसिं राईले सुम्निमा र बिजुवाका कथा सुनाए भने सोमदत्तको कथा रामनारायण मिश्रले सुनाएका थिए । मिश्र र राईको अध्यात्मवाद र भौतिकवादमा आधारित बहस सुनेर लेखिएको सुम्निमा उपन्यास दुई सभ्यताबिचको सङ्गम जस्तो देखिन्छ । तर उपन्यासमा दुई सभ्यता मैले उक्त उपन्यासमा पृष्ठभूमिका लागि मात्र लिएको छु भन्ने विचार कोइरालाको रहेको छ । जेल परेका विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालासँग रामनारायण मिश्र र दिवानसिंह राईबिच हिन्दू र किरात सभ्यता र संस्कृतिका बारेमा बहस भएका कारणले उपन्यासको कथानक वीजारोपन

भएको देखिन्छ । दुईको अलग विषयमा बहस सुनेर उपन्यास लेखनको 'प्लट' तयार भएको देखिन्छ । उपन्यासकारले सुम्निमा र बिजुवाको कथा दिवानसिंह राईबाट सुनेका हुन् भने सोमदत्तको कथा रामनारायण मिश्रबाट सुनेका हुन् । जेल जीवनमा रामनारायण मिश्रले अध्यात्मवाद र दिवानसिंह राईले भौतिकवादमा आधारित भएर गरेको बहसबाट उपन्यासको कथावस्तु आख्यानका रूपमा जन्मिएको पाइन्छ ।

परापूर्वकालमा गरिएका साहसिक घटना, मानिसले प्राकृतिक स्रोत साधनसँग गरेको द्वन्द, जङ्गली जनावरहरूसँग गरिएका साहसिक युद्धका कथाहरू र त्यसको वातावरण उपन्यासमा जोडिएर आएका छन् । अन्धसामन्ती प्रथा, औद्योगिक युग र आधुनिक समयमा मान्छेले आफैसित लड्न, जुध्ने विचारले उपन्यासको कथानक डोरिएको छ । मानिसहरूले आफैले मानेको चिन्तन र सोचमा परिवर्तन गरेको छ । सुम्निमा उपन्यासको कथावस्तु आधुनिक र परम्परावादी दुवै सोचको समिश्रण गरिएको देखिन्छ । यसमा समाविष्ट कथाको विषयवस्तुका आधारमा आर्य र अनार्यहरूको सभ्यता र सांस्कृतिक स्वरूपलाई सकारात्मक नकारात्मक रूपमा तुलना गरिएको छ । आर्यहरूको जीवनदृष्टिको प्रतिनिधित्व सूर्यदत्त, सोमदत्त अनि पुलोमाले गरेका छन् । किराँत र भिल्लहरूको प्रतिनिधित्व बिजुवा, सुम्निमा र अरू भिल्लबाट भएको छ । सुम्निमा उपन्यासमा सुम्निमा र सोमदत्तबिच भएको तार्किक बहसले उपन्यासको कथानकलाई डोऱ्याएको छ ।

आर्य र अनार्यबिचको सांस्कृतिक द्वन्द्वलाई कथ्यका रूपमा समावेश गरिएको छ । यस उपन्यासको कथानकमा सुम्निमाको कथा, विश्वामित्रको प्रसङ्ग, ब्राह्मण दम्पतीको छोरा सोमदत्त, तप ध्यानमा सोमदत्तको कठोर अनुशासन, पिता सूर्यदत्त र मातामा छोराप्रतिको ठुलो भरोसा, सुम्निमासँग भेट, वादविवाद र प्रेमको बीजारोपन, कुल समाप्ति हुने डरले विदुषी ब्राह्मण पुत्री पुलोमासँग सोमदत्तको विवाह हुनु , पुत्र प्राप्तिको लागि किरात बिजुवातर्फ आकर्षित हुनु , पुत्र प्राप्त हुनु तर भिल्ल मानसजस्तो हुनु , सोमदत्त र पुलोमा दुवैको मृत्यु भएका कारण अनाथ बनेको सोमपुत्र सुम्निमा भए ठाउँमा पुगेको प्रसङ्गलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

एक दिन गाई चराउँदै गर्दा सोमदत्तको भेट बालिका सुम्निमासँग हुन्छ । सानी बालिका सुम्निमा सर्वाङ्ग नग्न थिई । यी दुईको पहिलो परिचय भेटमै जातीय संस्कारका बारेमा कुरा भयो । अर्को दिन सोमदत्त गाई चराउने ठाउँमा जान सकेन । सोमदत्तको पर्खाइमा निराश बनेकी बालिका ऊ बस्ने ठाउँमा फुल छरेर फर्किइ । सोमदत्तलाई एउटा राजकुमारको आगमनबाट बाधा परेको थियो । राजकुमारसँगको कुराकानीमा सूर्यदत्त दम्पतीले वरिपरिका अनार्यबाट गौवध र अन्य हिंसा गरेको गुनासो गरको थियो । राजकुमारले ती भिल्ल र किरात प्रमुखहरूलाई जम्मा पारेर पूजा गर्ने ठाउँमा हिंसा नगर्न आदेश दियो र त्यस क्षेत्रलाई नै वराह क्षेत्रको नामकरण गरिदिए । त्यसको प्रतिक्रिया स्वरूप भिल्ल युवकहरूको विद्रोही आवाज घन्कियो । बिजुवाले युद्ध होइन शान्तिको आग्रह गरे । धेरै लामो वादविवादपश्चात् किरातहरू त्यो ठाउँ छोड्ने निर्णयमा पुगेको प्रसङ्गलाई उपन्यासको कथानकमा उनिएको छ ।

सोमदत्त र सुम्निमाको अर्को भेटमा वादविवादसँगै प्रेमको बीजारोपन हुन पुगेको छ । काम वासनाको चरमोत्कर्षकका कारणले आफूलाई समालेर सोमदत्त त्यस ठाउँबाट बच्दै पलायन भएको छ । यसबाट चोखिन उसले कठोर व्रतको लागि आमाबुबासँग आज्ञा माग्न पुगेको छ । सोमदत्तको तपस्या सुम्निमाबाट आफूलाई पखालिनु थियो । कठोर ब्रत र तपस्याले सोमदत्तको शरीर कमजोर र जर्जर बन्न पुगेको छ । तपस्या सकेर आउँदा उसले आमाबाबुलाई चिन्न सकेको छैन । तपस्या सकेर आएको छोरोप्रति उनीहरू खुसी बनेका छन् । अर्कोतिर छोरो सोमदत्तले विवाह नगर्दा कुलको समाप्त हुने आशङ्काले ग्रसित बनेका छन् । यसैले

सोमदत्तलाई विवाह गर्न बाध्य पारी विदुषी ब्राह्मण पुत्री पुलोमासँग सोमदत्तको विवाह गरिएको छ। सोमदत्त र पुलोमाको विवाहपश्चात् मातापिता हिमालयतर्फ प्रस्थान गरेका छन्। पुलोमाले निष्ठापूर्वक आफ्नो कर्तव्य पालन गरेकी छ। दाम्पत्य जीवनसँगै पुत्र प्राप्तिका लागि सोमदत्तले विभिन्न विधिहरू सञ्चालन गरेका छन्। यी विधिहरूको पालना गर्दागर्दै सफल हुन नसकेर दुवै शिथिल बनेका छन्। दुवैका मनमा एकअर्कामा आशङ्का उत्पन्न भएको देखाइएको छ।

सोमदत्त पुत्र प्राप्तिका लागि किरात बिजुवातर्फ आकर्षित हुन पुगेको छ। बिजुवाकोमा जाँदा सुम्निमासँग सोमदत्तको भेट भएको छ। सुम्निमाको छ महिनाकी छोरी भइसकेको थियो। सुम्निमाले सोमदत्तलाई बुढो देखिर चिन्न सकिन। बाबु बिजुवाले सन्तान प्राप्ति लागि मनुवा रिसाएको भन्दै मनुवादहमा नुहाउनु पर्ने आग्रह गरेको छ। यसका लागि सुम्निमालाई नै सो कार्यको जिम्मा लगाइन्छ। सोमदत्तलाई त्यही समयमा कोशीको किनारमा नुहाएकी त्यति बेलाकी सुम्निमाको सम्झना आउँछ। सोमदत्तलाई भिल्लको रूपमा सिँगारिन्छ। सोमदत्तको अन्तर हृदय सुम्निमा देखेर फेरि लोभिन पुग्दछ। यसबाट फुत्किएर सोमदत्त आश्रमतिर लाग्दछ। संयोगवश सोमदत्त र पुलोमा बाबुआमा बनेका छन्। उनीहरूलाई पुत्र प्राप्ति भएको छ। सोमदत्तले पुत्रलाई भिल्ल मानस पुत्र मानेको छ। आश्रमको वातावरणमा सोमपुत्र पवित्र बन्न सकेको छैन। उसको सुम्निमाकी छोरीसँगको लसपस बढ्दै गएको छ। यसैबिचमा पुलोमा र सोमदत्त दुवैको मृत्यु हुन्छ। पुलोमा र सोमदत्तको मृत्युपश्चात् अनाथ भएको सोमपुत्र सुम्निमाकोमा पुग्दछ। सुम्निमाले सोमदत्तको पुत्रलाई आफ्नी पुत्रीको जीवनसाथी बनाएर बसेको प्रसङ्गलाई सुम्निमा उपन्यासको कथानकमा उनिएको छ।

चरित्रचित्रण

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा उपन्यासमा सुम्निमा, सोमदत्त, पुलोमा, बिजुवा, सोमदत्तको छोरो, सुम्निमाकी छोरी, भिल्ल युवक, सूर्यदत्त र उसकी पत्नी, राजपुत्र र उसका सहचरहरू आदि चरित्रहरू रहेका छन्। यी चरित्रमध्ये सुम्निमा र सोमदत्त यस उपन्यासका केन्द्रीय चरित्र हुन्। यी चरित्रहरूले आपसी जातीय संस्कार, रीतिरिवाज , सामाजिक मूल्य मान्यता, लाई प्रस्तुत गरेका छन्। उपन्यासमा चरित्रको मानसिक द्वन्द्व त्यसबाट उत्पन्न अन्तर्द्वन्द्व आवेग संवेग घात प्रतिघातको चित्रण गरिएको छ। उपन्यासमा प्रस्तुत पात्रका माध्यमबाट उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले आफ्ना भौतिकवाद र अध्यात्मवादसम्बन्धी धारण, मानवतावाद र जीवनसम्बन्धी दृष्टिकोण, प्रेम र यौनसम्बन्धी धारणा व्यक्त गरेका छन्।

सुम्निमाको चरित्रचित्रण

उपन्यासमा सुम्निमालाई किराँती संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्ने केन्द्रीय चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। पूर्वी नेपालको कोशी नदीको बराह क्षेत्रको गाउँमा बसोवास गर्ने सुम्निमा आदिबासी किराँतीकी छोरीको रूपमा चित्रण गरिएको छ। सुम्निमालाई उपन्यासमा साह्रै उत्ताउली, चटपटे, निश्चछ केटीका रूपमा चित्रण गरिएको छ। सुम्निमाले आफ्ना विचार तार्किक ढङ्गले सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेकी छ। सुम्निमाले सोमदत्तको वादविवादमा आफ्ना विचार स्वतन्त्र र चित्त बुझ्ने जवाफ दिएकी छ। सुम्निमाका तर्कका अगाडि सोमदत्त असफल देखिएको छ। सुम्निमाकै माध्यमबाट उपन्यासकार कोइरालाले आफ्ना विचार अभिव्यक्त भएको अनुभव हुन्छ। सुम्निमाले आफ्ना तार्किक र दार्शनिक विचारलाई उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेकी

छ : 'मलाई लाग्छ मान्छे भएर चौता हुन खोज्नु असल होइन । मान्छेको धर्म होइन त्यो । .... चौता भएर बस्न खोज्दा मान्छे मान्छे नै हुँदैन ' (कोइराला, २०६६ पृ. ७) । यस विचारबाट सुम्निमाको चरित्र स्पष्ट झल्किन्छ ।

सुम्निमालाई यस उपन्यासमा जातीयसँगै आर्थिक रूपले सीमान्तकृत पारिएकी समाजको वर्गीय चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । आफू जन्मेको माटोसँग रमाउन चाहने, यसैसँग बाच्न चाहने, श्रमलाई गर्व गर्ने चरित्र हो । सुम्निमा उपन्यासमा सामाजिक कारणले उत्पन्न एक वर्ग थप सुखभोग गर्न चाहन्छे भने अर्को वर्ग मानिसका आधारभुत आवश्यकता पूरा गर्न जल, जमिनसँग सङ्घर्ष गर्दै त्यसको जोहोमा भौतारि रहेको छ । यसको सजीव वर्णन सुम्निमा उपन्यासमा गरिएको छ । सुम्निमाले ब्राह्मण युवा सोमदत्तलाई सम्बोधन गर्दै आफू माटो अर्थात् पृथ्वी अनि सोमदत्त आकाश अर्थात् हावाको उपमा दिएकी छ । उपन्यासकी सुम्निमा पितृसत्तात्मक समाजकी नारी पात्र हुन् ।

नेपालमा आदिवासीहरूको प्रतिनिधित्व सुम्निमाले गरेकी छ । सुम्निमा खाली किराँतीको मात्र होइन, सम्पूर्ण अनार्यहरूको प्रतिनिधि पात्र हो । उपन्यासमा सुम्निमालाई किराँती भौतिकवादी संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । भौतिकवादी सुम्निमालाई तिमी सुखी छयौ ? भनेर सोद्धा त्यसको प्रत्युत्तरमा उसले भनेकी छ ('घाउ लागेको रुख पनि त हुर्किन्छ नि, यदि त्यसमा बाँच्नलाई चाहिने रस बाँकी छ भने र सहज स्वभावमा त्यसले हुर्किन पायो भने' । यसरी उपन्यासमा सुम्निमाले सोचेको भौतिकवादी दर्शन, उसले भोगेको सामाजिक साँस्कृतिक परिवेश र त्यसको पृष्ठभूमिमा आएका विभिन्न घटनालाई सुम्निमाका माध्यमबाट जीवन्त र सजीव रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

सोमदत्तको चरित्रचित्रण

उपन्यासमा सोमदत्त ब्राह्मण अध्यात्मवादको प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्र हो । उसलाई सम्पूर्ण आर्यहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । सोमदत्तलाई उपन्यासमा सूर्यदत्तको छोरो, विशिष्ट लक्षण भएको, मेधावी, स्मरणशक्ति अद्भुत भएको, एकपटक सुनेको श्लोक कण्ठ पार्नसक्ने क्षमता भएको चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । सोमदत्त जातीय र आर्थिक रूपमा सबल चरित्र हो । उसलाई सुम्निमाको जस्तो आधारभुत आवश्यकताको समस्या छैन । शान्त किसिमको, गम्भीर स्वभावको बालक सोमदत्त यज्ञ, तप, ध्यान, धर्म कर्म, नियममा बसेमा देवत्व प्राप्त हुन्छ भन्ने चरित्र हो । उसले हिंसामा, गाईको मासुमा, एकाबिहानै ननुहाएमा, जप नगरेमा पाप देख्न पुगेको छ । सोमदत्तलाई स्वपहिचान र आत्मसम्मानको भोकले उसलाई सताएको छ । जसको फलस्वरूप ऊ कोशी नदीको तटीय क्षेत्रमा तपस्या गर्न जान्छ । सोमदत्तलाई आम मानिसहरूले भोग्नुपरेका कठिनताहरूसँग खासै सरोकार भएको देखिदैन । ऊ परालौकिक र स्वर्गीय आनन्दको खोजीमा बाँच्न चाहने चरित्र हो । सोमदत्त उत्पादनसँग नजोडिएर उत्पादित वस्तुको उपभोग गर्ने उच्च वर्गीय र जातीय चरित्र हो ।

उपन्यासमा अध्यात्मवादको प्रतीकका रूपमा उपस्थित गराइएको सोमदत्तले बाटो बिराएको छ । उसले भौतिक शून्यता, अतृप्त र अभावका साथ मृत्युवरण गरेको छ । उपन्यासमा सोमदत्तले व्यक्त गरेका विचार लाखौं वर्षदेखि समाजले तप, ध्यान, प्रकाशन गरेर अपनाएको विचार हो । उसका यस्ता विचार, दृष्टिकोण कृतिम र बनावटी रहेका छन् । उसका विचार मानवीय यथार्थभन्दा टाढा रहेका छन् । जीवनमा उसले सफलता पाउन सकेन । सोमदत्तलाई एक क्षण पनि बाँच्न मन छैन । उपन्यासमा सोमदत्तका बारेमा

भनिएका यी तथ्यले यिनै कुरालाई सङ्केत गरेको देखिन्छ । उसले जीवनभर गरेको जप पाठ, पूजा, तपस्या र मोक्ष्य प्राप्तिको सबै प्रयत्न सफल भएका छैनन् । पुत्र प्राप्ति सफल भयो तर त्यसबाट सन्तुष्टि हुन सकेको छैन । उसले पुत्रलाई भिल्ल मानव पुत्रका रूपमा हेरेको छ । पुत्रसँग उसको कुनै माया, ममता र निकटताको सम्बन्ध रहन सकेको छैन । यसबाट सोमदत्तले आफूले जीवनभर गरेका कार्य, अपनाएको धर्मसंस्कृति र अध्यात्मवादबाट निराश भएको देखाइएको छ । यही कारणले उपन्यास चर्चित र विवादित बन्न पुगेको छ । आत्म र शरीरका बारेमा चर्चा हुँदा सोमदत्त आफूलाई कमजोर महसुस गर्दछ । सोमदत्त आफूलाई सफल बनाउन आश्रम त्यागेर कठोर साधनामा निस्किएको चरित्र हो । सबै कामबाट असफल भएको सोमदत्तको मृत्युले उपन्यासलाई कारुणीक बनाएको छ । यसरी उपन्यासमा सोमदत्तलाई धर्म र संस्कृतिप्रति आस्था राख्ने, अन्धपरम्परावादी, आडम्बर, स्वपीडक र परपीडक, साधक, तवस्वी र त्यस बेलाको आर्यहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

बिजुवाको चरित्रचित्रण

नेपालमा रहेका आदिवासी किराँतीहरूको प्रतिनिधित्व बिजुवाले गरेको छ । बिजुवा किराँती र अनार्यको प्रतिनिधि पात्र हो । उपन्यासमा सुम्निमाको बाबु बिजुवालाई किराँतीहरूको धर्म गुरु (धामी) का रूपमा चित्रण गरिएको छ । उसले आर्य जातिको सूर्यदत्तलाई सक्दो सहयोग गरेको छ । आश्रम निर्माण गर्न, कुटीमा चाहिने सामन जुटाउन, जनबल लगाएर कुटी बनाउन सहयोग गरेको छ । बिजुवा किराँतहरूको प्रमुख पनि हो । सांस्कृतिक हस्तक्षेप भएको महसुस गर्ने भिल्लहरूको आक्रोसलाई बिजुवाले शान्त पारेको छ । आर्यहरूले गरेको कामको विरोध गर्दै उनीहरूसँग लड्नुपर्छ भन्ने प्रस्तावलाई बिजुवाले अस्वीकार गरेको छ । आर्यसँग लडेर होइन मिलेर अनार्य समुदायको सांस्कृतिक व्यवहारलाई सुरक्षित गर्न बिजुवा लागि परेको छ । शान्तिको पक्षमा सुम्निमाका बुवा वा गाउँका बिजुवा (धामी) दृढतापूर्वक अगाडि सरेको छ (पृ.९(१२) । पटकपटकको युद्धमा हामी हारेका छौ, हाम्रो जाति मासिँदै पातलिदै गएको छ तर पनि युद्धले सर्वनाश गर्दछ भन्ने विचार बिजुवाको रहेको छ । युद्ध चाहने भिल्ल युवकलाई बिजुवाले शान्तिको पक्षमा लाग्न सल्लाह र परामर्श दिएको छ । बिजुवा 'बाँच्नलाई पो युद्ध गर्ने सल्लाह मान्न सकिएला, तर मरेर पाइने धर्मका लागि युद्ध गर्ने कुरा किमार्थ पनि मान्न सकिन्न' (कोइराला, २०६६ पृ. १३) भन्ने चरित्र हो । बिजुवाबाले भनेका कुरा ठिक हो , हामी सबै उनले भनेको मान्छौं भन्दै युद्ध चाहने भिल्ल युवकहरूलाई शान्तिको बाटोमा ल्याउने काम बिजुवाले गरेको छ । सोमदत्त धर्म कर्म तप, ध्यान गरेर पनि सन्तान नभएपछि अन्तिम उपाय स्वरूप बिजुवा कहाँ गएको देखाइएको छ । बिजुवाले तिम्रो मनुवा रिसाएकाले त्यसलाई खुसी पार्न मनुवादहमा नुहाउनु पर्ने आग्रह गरेको छ । बिजुवाका कुरालाई सोमदत्तले मानेको छ । यसरी उपन्यासमा बिजुवालाई किराँतहरूको प्रमुख, अनार्य, धामी, शान्तिको पक्षमा लाग्ने, सहयोगी, सहायक पुरुष चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

सोमदत्तको छोरोको चरित्रचित्रण

सोमदत्तको छोरोलाई उपन्यासमा सहायक चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । सोमदत्तले आर्य परम्पराअनुसार विभिन्न तप, ध्यान, पूजापाठ गरेर सन्तान प्राप्त नभएपछि बिजुवा कहाँ गएर बिजुवाको सल्लाहअनुसार मनुवादहमा स्नान गरेपछि सन्तान भएको छ । जुन सोमदत्तलाई चित्त बुझेको छैन । त्यसैले उसले आफ्नो छोरालाई भिल्ल मानव पुत्र देख्न पुग्दछ । सोमदत्त चाहन्छ आफ्नो छोराले आर्य सभ्यता, संस्कृति,

रीतिरिवाज अपनाओस् । तर आर्य, बाह्मण कुलमा जन्मिएको सोमदत्त पुत्रले आफ्ना पुर्खाको परम्परालाई कायम राखेको छैन । यही कारणले सोमदत्तको परिवार सोमदत्तको छोराप्रति उत्तरदायी बन्न पुगेका छैनन् । बाबुआमाप्रति पनि सोमदत्तको छोरोको कुनै स्नेह भाव थिएन । उसले बाबुको सम्झनाका लागि सोमदत्तले प्रयोग गरेका लँगौटी, धोती, कमण्डलु, डोरी, पिरा, कुशासन आदि कुनै पनि वस्तु चिनोको रूपमा राख्न चाहेको छैन । सुम्निमाले सोमदत्तको छोरोलाई अर्कै रगत भएको बाहुनको छोरो, जीवनको पूर्णताले सन्तोष नहुने, तपस्या गरी आफ्नो शरीरलाई पनि त्याग्न सक्ने परिवारको सन्तानका रूपमा चित्रण गरेकी छ । सुम्निमाकी छोरीसँग उसको चिनजान भएको छ । उसले आफ्नो परिचय दिंदा सोमदत्त पुत्र भनेर दिएको छ । सुम्निमाकी छोरीले उसलाई यावा अर्थात् साथी बनाएकी छ । सोमपुत्र अनार्य किराँती सुम्निमाकी छोरीसँग हिड्ने, उसैसँग बालुवामा खेल्ने, घुम्ने गर्दछ । सुम्निमाकी छोरीसँगै गाई चराउन जाने, कोशी नदीमा नुहाउने, खेल्ने गर्दागर्दै उनीहरू बिचमा प्रेमको प्रगाढ सम्बन्ध गाँसिन पुगेको छ । उनीहरूको प्रेमसम्बन्धलाई सुम्निमाले स्वीकार गरी सुखी रहनु भन्दै दुवैको टाउकोमा हात राखेर आर्शीवाद दिएकी छ । सुम्निमाकी छोरीको सिको गर्दै उसले सुम्निमालाई आमा भन्न थालेको छ । उसले सुम्निमाको मर्नुअघि नातिको मुख हेर्ने अन्तिम इच्छालाई सोमदत्तको पुत्रले पूरा गरिदिएको छ । सोमदत्त पुत्रले आर्य सभ्यता, संस्कृति, बाबुबाजेको आश्रम आदिलाई संरक्षण र सम्वर्धन गरेको छैन । उसले आफ्ना छोराछोरीलाई खण्डहर भएको ठाउँतिर देखाउँदै जीवाको आश्रम भनेको छ । यसरी सुम्निमा उपन्यासमा सोमदत्त पुत्रलाई परम्परागत आर्य सभ्यता, संस्कति, रीतिरिवाज, भेषभूषा बिसर्जन गर्ने चरित्रका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ भने अर्कोतिर परिवर्तनशील चरित्र मान्न सकिन्छ ।

सुम्निमाकी छोरीको चरित्रचित्रण

सुम्निमाकी छोरीलाई उपन्यासमा सहायक नारी चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । सोमदत्तको छोरासँगको भेटमा आफ्नो परिचय दिँदा उसले 'म सुम्निमाकी छोरी' (कोइराला पृ. ८३) भनेकी छ । सोमदत्तको छोरासँगको पहिलो पटक भेट हुँदा 'सुम्निमाकी छोरीको शरीरमा कुनै वत्र थिएन, ऊ सर्वाङ्गनग्न रहन्थी' (कोइराला, पृ. ८३) । सोमदत्तको छोरोलाई सुम्निमाकी छोरीले यावा अर्थात् साथी बनाएकी थिई । सुम्निमाकी छोरी सोमदत्तको छोराको कोशीमा नुहाउने, खेल्ने, घन्टौंसम्म कुराकानी गर्ने साथी बनेकी थिई । सुम्निमाकी छोरीलाई यस उपन्यासमा किराँती वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । आमाबाबुको मृत्यु र आश्रम छोडेर आएको सोमदत्त पुत्रलाई सहानुभूति प्रकट गर्दै सुम्निमाकी छोरीले भनेकी छ : 'यो घर तिम्रो हो । मेरी आमा तिम्री पनि आमा । हो नि, म पनि त तिम्री नै हुँ नि' (कोइराला, पृ . ९१) । सुम्निमाकी छोरीलाई यस उपन्यासमा सानी केटीदेखि सोमदत्तको छोरोसँग साथी बनेको, प्रेमसम्बन्ध भएको, प्रेमसम्बन्ध झाँगिदै गई दुवैको विवाह भएको र धेरै सन्तानकी आमा बनेको प्रसङ्गसम्म चित्रण गरिएको छ । सुम्निमाले छोरीलाई भनेकी छ : तेरो रगत अर्कै छ, तँ किराँतीकी छोरी होस् , किराँती माटोका प्राणी भएकाले माटोसँग हाम्रो प्रेम छ (कोइराला, पृ. ९३) । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सुम्निमाकी छोरी आफ्नो माटोलाई माया गर्ने चरित्र हो । धेरै सन्तान जन्माएर सोमदत्तको छोरो र सुम्निमाकी छोरी दुवैको मृत्यु भएको देखाइएको छ । यसरी उपन्यासमा सुम्निमाकी छोरीलाई सामान्य नारी, सुम्निमाको उत्तराधिकारी, अनार्य, किरात वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने सहायक चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

भिल्ल युवकको चरित्रचित्रण

भिल्ल युवकलाई भिल्ल जातिको प्रतिनिधित्व गर्ने चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासमा भिल्ल जातिलाई प्राचीन अनार्य जाति मानिएको छ। उपन्यासको कथावस्तुअनुसार राजकुमारको आगमनसँगै यहाँका अनार्य जातिबाट कुनै बिघ्न बाधा त परेको छैन भनी सोध्दा सूर्यदत्त दम्पतीले वरिपरिका अनार्यबाट गौवध र अन्य हिंसाबाट बाधा परेको गुनासो गरे। राजकुमारले ती भिल्ल र किराँत प्रमुखहरूलाई जम्मा पारेर पूजा क्षेत्रमा हिंसा नगर्न आदेश दिए। त्यस क्षेत्रलाई नै वराह क्षेत्रको नामकरण गरिदिए। त्यसको प्रतिक्रिया जनाउन भिल्ल युवक उपन्यासमा देखिएको चरित्र हो। भिल्ल युवकले आफ्नो अनार्य जातिको पक्षमा र आर्य जातिको विपक्षमा विद्रोही आवाज घन्काएको छ। उसले हाम्रो जातिमा पुजाको नियमअनुसार सुँगर पाठा चढाउने गरेका छौं। त्यो चढाउन पाएनौ भने अन्धेर हुन्छ भन्ने विचार राखेको छ। भिल्ल युवकले आफ्नो योजना बनाएर सबैलाई सुनाएको छ। उसले आर्यहरू जहाँ जान मन लाग्छ जान्छन्। यदि क्षत्रियहरू उनीहरूलाई यहाँ बसाउन आए युद्धको घोषण गरी समर रचाउनुपर्ने निर्णयमा पुगेको छ। बिजुवाको खण्डन गर्दै भिल्ल युवक 'बरु यो अन्याय सहनुभन्दा मरेर सखाप हुनु नै बेस हो' (कोइराला, पृ. १२) भन्ने आक्रोसपूर्ण विचार राख्ने चरित्र हो। भिल्ल युवक आफ्नो जाति र अन्यायको विरुद्ध लड्दा मरे पनि धर्म र पुण्य हुन्छ भन्ने पक्षमा रहेको छ। भिल्ल युवक मरेर पाइने धर्मका लागि युद्ध किमार्थ गर्नु हुन्न भन्ने बिजुवाको विचारमा अन्त्यमा प्रभावित भई बिजुवाको मतमा सहमत भएको छ। बिजुवाले युद्ध होइन शान्तिको उपायको आग्रह गरी ठाउँ सर्ने निर्णय सुनाउँदा अन्त्यमा स्वीकार गरेको छ। यसरी उपन्यासमा भिल्ल युवकलाई सामान्य पुरुष, अनार्य भिल्ल जातिको प्रतिनिधित्व गर्ने, आक्रोस व्यक्त गर्ने, परिवर्तनशील, सहायक चरित्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ।

पर्यावरण

उपन्यासकार कोइरालाले सुम्निमा उपन्यासमा प्रस्तुत गरेको समय किराँतकालीन इतिहासको हो। यसमा नायक सोमदत्तले रामायण र महाभारतका किताब पढेका छन्रु। संस्कृतका प्राचीन ग्रन्थहरू पढ्नु, तप, ध्यान र समाधिको उल्लेख हुनु, बिजुवा र धामीको तन्त्र मन्त्रको उल्लेख हुनु, सुम्निमाले लुगा नलगाउनुले उपन्यासको समय प्राचीन कालको हो। उपन्यासमा ब्राह्मण सूर्यदत्तको आश्रम वराह क्षेत्रमा रहेको देखाइएको छ जुन इतिहास कालको कुरा होरु। कोशी किनार, प्रात : कालीन चराहरूको सुरिलो आवाज, कोशीको गर्जन, वन, जङ्गल, कन्तमूल, फलफूल अनि त्यहीँ वरपरको परिवेशलाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ। यस उपन्यासमा प्रकृतिबाट मानिस जति टाढा हुँदै जान्छ उति उसमा दुख र बिचलन देखिएको छ। उपन्यासको आख्यानसँगै चरित्रको मानसिक द्वन्द्व, अन्तर्द्वन्द्व, आवेग, संवेग, घातप्रतिघातको पनि विश्लेषण गरिएको छ। उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएका चरित्रले अध्यात्मवादी र भौतिकवादी चिन्तनलाई सामाजिक परिवेशमा सजीव र जीवन्त रूपमा चित्रण गरेका छन्।

सुम्निमा उपन्यासमा उपन्यासकारले दुई विपरीत सभ्यता संस्कृतिलाई प्रस्तुत गरेका छन्। यस उपन्यासमा दुई जातिको प्रतिनिधित्वको समन्वय गराइएको छ। आर्य जातिको प्रतिनिधित्व सोमदत्तले र अनार्य जातिको प्रतिनिधित्व सुम्निमाले गरकी छ। सोमदत्त र सुम्निमाले दुई बेग्लाबेग्लै नेपाली समाजको उद्घाटन गरेका छन्। उनीहरूका माध्यमबाट आर्य र अनार्य, अध्यात्मवाद र भौतिकवादप्रतिको दृष्टिकोण, खानपान, सामाजिक सांस्कृतिक रहनसहन, रीतिरिवाज आदिलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासकारले

विभिन्न पात्रहरू उपस्थित गराई समाजको भन्दा उनीहरूको संस्कारलाई देखाउन खोजेका छन् ।

उपन्यासमा सांस्कृतिक हस्तक्षेप भएको महसुस गरी युद्धको पक्षमा उभिएको भिल्ल युवकले युद्ध गर्नुपर्ने धारणा राखेको छ । बिजुवाले यसको विरोध गर्दै उनीहरूसँग लड्नु हुँदैन मिलेर बस्नुपर्छ भन्ने विचार को जित भएको छ । भिल्ल युवकहरूको यद्धको प्रस्तावलाई अस्वीकार गर्दै अनार्य समुदायको सांस्कृतिक व्यवहारलाई सुरक्षित गरी गाउँका बिजुवा (धामी) र सुम्निमाले समन्वयकारी समाजको कल्पना गरेका छन् । सोमदत्तको छोरो र सुम्निमाकी छोरीबिचको विवाहको सन्दर्भ यसैको उदाहरण हो । सुम्निमा उपन्यासले समतामूलक समाजको परिकल्पना गरेको छ । उपन्यासमा समाजको सौन्दर्य भनेको यहाँको सांस्कृतिक सौहार्दता र मेलमिलाप हो भन्ने कुरालाई उपन्यासकारले बिजुवामार्फत् स्थापित गर्न खोजेका छन् ।

किरात र आर्य समुदायको वैचारिक चिन्तनमा आधारित सुम्निमा उपन्यास फ्रायडवादबाट पनि प्रभावित हुन पुगेको छ । किराँत समुदायको सांस्कृतिक विविधतालाई देखाएर आर्य र अनार्यबिचमा अनेकौ बिमति हुँदाहुँदै पनि सहमतिको खोजी गरिएको छ । दुवै समुदायको धर्म, देउता र आमालाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक छ । रीति, रिवाज, खानपान, भेषभूषा र चालचलन फरक छ । यसलाई सबैले स्वीकार गरी आर्य र अनार्य, भौतिकवाद र अध्यात्मवादबिचको बहस र असमानतालाई समन्वयात्मक र सन्तुलित रूपमा अघि बढाउनुपर्ने समाजको कल्पना गरिएको छ । मानव समाजको विकास मानवीय आवश्यकताले डोऱ्याउँदै लान्छ भन्ने सामाजिक मान्यतालाई यस उपन्यासले स्वीकार गरेको छ । सुम्निमा उपन्यासमा आध्यात्मिक र भौतिक आवश्यकताअनुसार समाज र त्यस समाजको वातावरण परिवर्तन हुँदै गएको देखाइएको छ ।

भाषाशैली

सुम्निमा उपन्यासमा बौद्धिक र तार्किक, वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । प्रतीक र बिम्बको प्रयोग, छोटो छरितो संवाद, कलात्मक र स्तरीय भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा वर्णनात्मक, संवादात्मक र पत्रात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । सुम्निमा र सोमदत्तले उपन्यासमा धेरै सन्दर्भमा आफ्ना कथा व्यथा सुनाएका छन् । यस उपन्यासमा पात्र पात्रका बिचमा छोटो छरितो तार्किक संवाद भएको छ । उपन्यासमा पत्रका माध्यमबाट आर्य र अनार्यबिचको दार्शनिक विचार प्रस्तुत गरिएको छ । कोशी किनारको ऐतिहासिक परिवेशलाई कलात्मक र स्तरीय भाषाको प्रयोग गरी उपन्यासलाई भाषाशैलीका माध्यमबाट विशिष्ट बनाइएको छ । उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले सुम्निमा उपन्यासमा विषय, घटना, दार्शनिक दृष्टिकोण र विचारको समायोजन हुने गरी बौद्धिक र तार्किक भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् ।

उपन्यासकारले सुम्निमा उपन्यासमा संस्कृत भाषाका पदपदावली र शब्दको प्रशस्त प्रयोग गरेका छन् । सोमदत्तले पूर्वीय दर्शनलाई आत्मसात् गरेको हुँदा उसले संस्कृत तत्सम शब्दको प्रयोग गर्नु स्वभाविक देखिन्छ । उपन्यासमा प्रयोग गरिएका केही तत्सम शब्दलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ : माता, पिता, पुत्र, पूज्य, चक्षु, आत्मा, ब्राम्हण, अमरत्व, पितृत्व, प्रवचन, कर्तव्य, पुण्यमयी, वत्स, हेतु , नित्य, अवशेष, यज्ञ, सन्ध्या, तृतीय, प्रहर, स्मृति, पाठ, ऋषिजस्ता अत्यधिक संस्कृत तत्सम शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा भवतु भिक्षां मे देहि (पृ : ३), यज्ञोपवीत (पृ : ४), मित्रे चार्ष्वौ (पृ : ५), दृष्टाश्चयुक्तमिववाहमेनं विद्वान् मनोधार यताप्रमत : (पृ : १९), आदि पदपदावलीको प्रयोग गरिएको छ । संस्कृत तत्सम शब्दको प्रयोगले उपन्यासको भाव र विषयवस्तु साधारण पाठकका निम्ति जटिता उत्पन्न भएको छ । सुम्निमाले सोमदत्तका कतिपय

कुरा बुझ्न नसकेको प्रसङ्ग उल्लेख गरेकी छन् ।

यस उपन्यासमा संवादात्मक, वर्णनात्मक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । पात्रपात्रका बिचमा संवाद भएको छ । उपन्यासको भाषिक प्रयोग पात्र र परिवेशअनुसार उपयुक्त देखिन्छ । छोटो छरितो पात्रानुसारको संवादात्मक शैलीको प्रयोगले उपन्यासलाई उत्कृष्ट बनाएको छ । जस्तै :

सुम्निमाले भनी, (" आमाले बोलाउनु भयो मलाई । जाऊँ है ?"

सोमदत्तले पनि भयो, (" माताको आह्वान मलाई पनि भयो ।"

सुम्निमाले जाँदाजाँदै भनी, (" भोलि यही भेटौला, है बाहुन ! ऐले जान्छु ।" (पृ : ६) ।

सोमदत्तको छोरो झस्किएर उठ्यो, ("हिंड त यावा ! एकचोटि आश्रम हेर्न जाऊँ !"

सुम्निमाकी छोरी भन्थी, ("अब त्यहाँ के छ र जाने ?"

तैपनि केटो ढिपी गर्थ्यो र उनीहरू आश्रम जान्थे ।

एक दिन आश्रम पुगेपछि सोमदत्तको छोराले भन्यो,("गोठ घर त लडेछ हेर ।"

सुम्निमाकी छोरी भनी, ("मलाई डर लाग्छ सुन्ने घरमा ।" (पृ : ९०) ।

सरल बोलचालको भाषा, सङ्क्षिप्त संवादात्मक अभिव्यक्ति, वर्णनात्मक शैलीले उपन्यास उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ । सुम्निमा, सोमदत्त, पुलोमा, बिजुवा, सोमदत्तको छोरो, सुम्निमाकी छोरी, भिल्ल युवक, सूर्यदत्त र उसकी पत्नी, राजपुत्र र उसका सहचरहरू आदि चरित्रहरूले उपन्यासमा विभिन्न भाव उत्पन्न गराएका छन् । विषयवस्तुअनुसार उपन्यासमा भौतिकवाद र अध्यात्मवादसम्बन्धी धारण, मानवतावाद र जीवनसम्बन्धी दृष्टिकोण, प्रेम र यौनसम्बन्धी विभिन्न भाव उत्पन्न भएको छ । उपन्यासकार कोइरालाले चरित्रहरूको आवेग, संवेग, भेषभूषा र आनीबानी आदिको चित्रण सरल भाषाशैलीमा गरेका छन् ।

शीर्षक सार्थकता

सुम्निमा उपन्यासको शीर्षक नामपदबाट राखिएको छ । उपन्यासमा सुम्निमालाई किराँती संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्ने केन्द्रीय नारी चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । पूर्वी नेपालको कोशी नदीको बराह क्षेत्रको गाउँमा बसोवास गर्ने सुम्निमा आदिबासी किराँती विजुवाकी छोरीको रूपमा चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा मानवतावादी दृष्टिकोण सुम्निमाकै माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला पनि जीवनबाट विमुख भएर अध्यात्मवादमा लागेका ब्राह्मण सोमदत्तको पक्षमा छैनन् । उनले आफ्नो विचार सुम्निमाका माध्यमबाट राखेका छन् । उपन्यासकारको विचार भौतिकवादी, मानवतावादी सुम्निमाको नजिक देखिन्छ । सुम्निमा उपन्यासको शीर्षक नायिका सुम्निमासँग सम्बन्धित छ । यस उपन्यासको मुख्य पात्र नै सुम्निमा हुन् । उपन्यासमा नायिका सुम्निमाका माध्यमबाट प्रकृतिबाट मानिस जति टाढा हुँदै जान्छ उति उसमा दुःख अनि विचलन देखा पर्दछ भन्ने देखाइएको छ । उपन्यासमा तपस्यामा लिन भएर परमार्थ सुधार गर्न तयार भएको सोमदत्त सफल भएको छैन । यस आधारमा उपन्यासको शीर्षक उपयुक्त र सान्दर्भिक देखिन्छ ।

सुम्निमाले सोमदत्तसँगको वादविवादमा आफ्ना विचार स्वतन्त्र र चित्त बुझ्ने जवाफ दिएकी छ । सुम्निमाका तर्कका अगाडि सोमदत्त असफल देखिएको छ । सुम्निमाकै विचारबाट उपन्यास डोरिएको अभिव्यक्त छ । उपन्यासमा आदिवासीहरूको प्रतिनिधित्व सुम्निमाले गरेकी छ । सुम्निमा खाली किराँतीको मात्र होइन, सम्पूर्ण अनार्यहरूको प्रतिनिधि पात्र हो । यसरी उपन्यासमा सुम्निमाले सोचेको भौतिकवादी दर्शन,

उसले भोगेको सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश र त्यसको पृष्ठभूमिमा आएका विभिन्न घटनालाई सुम्निमाका माध्यमबाट जीवन्त र सजीव रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासमा सुम्निमालाई उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले सुम्निमा उपन्यासमा आर्य र अनार्य जाति, आध्यात्मावादी र भौतिकवादी दर्शनलाई मूल विषयवस्तु बनाइएका छन् । उपन्यासमा सुम्निमाको विचारले जितेको देखाइएको हुँदा उपन्यासको शीर्षक उपयुक्त देखिन्छ । उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म सुम्निमाको अनार्य र भौतिकवादी विचारले जितेको छ । विषयवस्तुका आधारमा आर्य र अनार्यहरूको सभ्यता र सांस्कृतिक स्वरूपलाई सुम्निमाको माध्यमबाट प्रस्तुत गरी त्यसका सकारात्मक र नकारात्मक पक्षको तुलना गरिएको हुँदा शीर्षक उपयुक्त र सान्दर्भिक देखिन्छ ।

निष्कर्ष

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा उपन्यासको मुख्य सारवस्तु आर्य र अनार्य, भौतिकवाद र अध्यात्मवादबिच तार्किक बहस गरी असमानतालाई समन्वयात्मक र सन्तुलित रूपमा प्रस्तुत गर्नु हो । दुई संस्कृतिको सहभाव गराएर समन्वयवादी जीवन दर्शनलाई यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । आत्मा र शरीर, आध्यात्मवाद र भौतिकवादको समन्वय हुनुपर्ने सन्देश उपन्यासले दिएको छ । उपन्यासले प्रकृतिसँग आस्था राख्ने सुम्निमा र आत्मासँग आस्था राख्ने सोमदत्तको जीवनलाई अपूर्ण देखाएर दुवैको समन्वयमा जीवन सार्थक हुन्छ भन्ने सन्देश दिएको छ । परापूर्वकालमा गरिएका साहसिक घटना, मानिसले प्राकृतिक स्रोत साधनसँग गरेको द्वन्द, जङ्गली जनावरहरूसँग गरिएका साहसिक युद्धका कथाहरू र त्यसको वातावरणलाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाइएको छ । अन्धसामन्ती प्रथा, औद्योगिक युग र आधुनिक समयमा मान्छेले आफैसित लड्न, जुध्ने विचारले उपन्यासको कथानक डोरिएको छ । मानिस बाँच्नका लागि उसको आदर्श र ज्ञानले मात्र पुग्दैन जीवन जिउने कला चाहिन्छ भन्ने स्पष्ट सन्देश सुम्निमाले दिएको छ ।

यस उपन्यासमा दुई सभ्यता, संस्कृति र जातिको चित्रण गरी अध्यात्म र भौतिकताको मिश्रण नै जीवन हो भन्ने सन्देश दिइएको छ । आदर्शविनाको भौतिकवादले समाजको प्रगति सम्भव हुँदैन भन्ने मान्यता उपन्यासकारको रहेको छ । उपन्यासमा पुखौँपूर्खादेखि हस्तान्तर हुँदै आएको सामाजिक साँस्कृतिक व्यवहार लाई देखाइएको छ । उपन्यासमा प्राचीन सभ्यतालाई यसरी अभिव्यक्त गीरएको छ ' त्यहाँ कुनै कालमा आश्रम थियो भन्ने चिन्हसम्म पनि रहेन । भिल्लहरू शिकारका लागि त्यता आउँदा कहिलेकाहीँ कुनै एउटा ढुङ्गालाई देखाएर भन्ने गर्थे, (प्राचीनकालको एउटा आश्रमको अवशेष हो यो, जो किराँतीहरूमा जनश्रुति मात्र बाँकी रह्यो कि उनीहरूको जातिको एउटा शाखा, पछि रावा खोलातर्फ लाग्यो, को एउटा पुर्खा आश्रमवासी बाहुन थियो रे (कोइराला, २०४३, पृ.) । यसरी उपन्यासमा पुस्तौंपुस्ताको प्राचीन सामाजिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक, भौगोलिक वातावरणको चित्रण गरिएको छ । नेपाली जाति, संस्कृति र जनजीवन आर्य र अनार्यबिचको आपसी मिश्रणबाट निर्माण भएको हो भन्ने देखाउनु सुम्निमा उपन्यासको मुख्य सार हो ।

अध्यात्मवाद र भौतिकवादबिचमा हुने वैचारिक द्वन्द्वलाई तार्किक बहसका आधारमा निष्कर्षमा पुऱ्याउन सकिन्छ । दुवै पक्षको विवादलाई समन्वय र सहमतिमा सम्झौता गरेर अगाडि बढ्न सकिन्छ भन्ने सन्देश यस उपन्यासले दिएको छ । युद्धप्रति वितृष्णाको भाव सिर्जना गरी मानवताको पक्षमा लाग्न प्रेरित गर्नु उपन्यासको अर्को सन्देश हो । समाजमा द्वन्द्वको अन्त्य गरी मानवहितको कार्य गरी सत्कार्य गर्नुपर्ने सन्देश

दिएको छ । उपन्यासमा युद्धले सर्वनाश गर्दछ त्यसैले शान्तिको पक्षमा लाग्न आग्रह गरिएको छ । धर्तीलाई उर्वर बनाउन मल, जल र श्रम चाहिए जस्तै मानव जीवनमा प्रेम, यौन, उत्साह आवश्यक पर्ने जीवनवादी दृष्टिकोण राखिएको छ । उपन्यासमा अध्यात्मवादको प्रतीकका रूपमा उपस्थित सोमदत्तले यज्ञ, तप, ध्यान, धर्म कर्म, नियममा बसेमा देवत्व प्राप्त हुन्छ भन्ने सन्देश दिएको छ । उपन्यासमा सोमदत्तलाई अध्यात्मवादतिर आकर्षित गरी भौतिक शून्यतामा बाँचेको जीवन शैलीलाई प्रस्तुत गरिएको छ , जुन सार्थक र सफल हुन सकेको छैन । उपन्यासमा सोमदत्तलाई वैराग्यको चरमोत्कर्षमा पुऱ्याइएर मृत्युवरण गर्न लगाइएको छ । तर सोमदत्त पुत्रले बाबुले देखाएको बाटो प्रयोग नगरी सोमदत्तका कुनै पनि वस्तु चिनोको रूपमा राख्न चाहेको छैन । उपन्यासमा सोमदत्त पुत्रले परम्परागत आर्य सभ्यता, संस्कति, रीतिरिवाज, भेषभूषा बिसर्जन गरी परिवर्तनलाई आत्मसात गरेको देखाइएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३०). साहित्य प्रकाश. साझाप्रकाशन ।

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०२७). सुम्निमा. साझाप्रकाशन ।

कोइराला, कुमारप्रसाद (२०७२). समकालीन नेपाली उपन्यासका प्रमुख प्रवृत्तिहरू कार्यपत्र ।

खतिवडा, लयप्रसाद, (२०७६). उपन्यास सिद्धान्तः विकासक्रम र आधुनिक नेपाली उपन्यास. इन्टेलेक्च्युअल्स बुक प्यालेस ।

प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह (२०३६). नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार.साझा प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, (२०५२). नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार (संशोधित र परिवर्धित तेस्रो संस्करण).साझा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज (२०६५).उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र.साझाप्रकाशन

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम, (२०६६). उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास (परिमार्जित तेस्रो संस्करण).साझा प्रकाशन ।

लामिछाने, यादवप्रकाश (२०६३). आधुनिक नेपाली उपन्यासमा विसङ्गतिबोध.विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०३१).नेपाली उपन्यासका आधारहरू. साझा प्रकाशन ।

शर्मा, तारानाथ (२०३९). नेपाली साहित्यको इतिहास.साझा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज (२०४६). नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास.साझा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६१). नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति (चौ.सं.).साझा प्रकाशन ।

❊ ❊ ❊

हारजित कथामा सीमान्तीयता

✍तिलकदेव गिरी
सहप्राध्यापक
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस टीकापुर, कैलाली

विषयप्रवेश

हारजित (२०१५) कथाका रचनाकार भवानी भिक्षु हुन् । यो उनको कथायात्राको दोस्रो चरण (२००७-२०१७) मा रचना गरिएका कथाहरूमध्येको एक हो । हारजित कथा भिक्षुकै कथा सङ्ग्रहमा मैयाँसाहेब (२०१७) मा सङ्गृहित छ । यस कथामा खासगरी अहम (इगो) को मनोविज्ञान अथवा स्वाभिमानको रक्षाका लागि मानिसले गर्ने क्रियाकलापको रहस्य उद्घाटन गरिएको छ । यसमा समाजका विविध पक्षहरूको चित्रण गरिएको छ । यो कथा दीर्घ आयामको छ । यसमा खासगरी नेपालको पश्चिमी तराई लुम्बिनीको गोटिहवा गाउँका सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक परिवेशको जीवन्त चित्र पाइन्छ । साथै त्यहाँदेखि दक्षिणतिरको शिवपुरको आञ्चलिक परिवेशको पनि सङ्केत छ । यसमा पात्रगत बहुलता देखिन्छ । यसमा पात्रहरू घुरहु महतो, मनोहर महतो, अलगुवा, रतिया, सोनवा, उत्तराहे बदरिया, महतिनी, अलगुवाको गोज्याङ्ग्रो छोरो, मनोहरको छोरो, उत्तराहेको छोरो आदि रहेका छन् । नेपालको पश्चिमी तराई भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, मनोवैज्ञानिक आदि विविध दृष्टिकोणले पिछडिएको छ । यस लेखमा त्यही परिवेशमा रचित भवानी भिक्षुको हारजित कथाको सीमान्तीय पक्षको चित्रण गरिएको छ ।

हारजितका रचनाकार भवानी भिक्षु

भवानी भिक्षु (१९६६-२०३८) नेपाली साहित्यका विशिष्ट एवम् विख्यात आख्यानकार हुन् । यिनले नेपाली साहित्यका कथा, उपन्यास, कविता, एकाङ्की आदि विधामा कलम चलाएर नेपाली साहित्यको सेवा गरेका छन् । विविध विधामा उनका प्रकाशित प्रथम कृतिमध्ये : आलोक र आलोचना (१९९३) लेख, वियोगरात्रि (१९९३) कविता, मानव (१९९५) कथा, सुभद्राबज्यै (२०१९), पर्दापछाडि (२०३०) उपन्यास हुन् (भाउपन्थी, २०६७, पृ.३३) ।

भिक्षुका कथामा बालमनोविज्ञानको प्रयोगका साथै यौनमनोविज्ञानको प्रयोग पाइन्छ । यिनका कथामा प्रतीकात्मकता र बौद्धिकता प्रवल रहेको पाइन्छ । मैयाँसाहेब, माउजङ्ग बाबुसाहेबको कोट, हारजित आदि यिनका महत्त्वपूर्ण कथा हुन् । मेरो सानू साथी यिनको बालमनोवैज्ञानिक कथा हो । यिनका कथाका मुख्य पात्रहरू प्रायः उच्च सम्भ्रान्त वर्गका हुन्छन् । कथामा तिनको उच्चता ग्रन्थियुक्त मानसिकताको विश्लेषण गरि एको पाइन्छ । हारजित कथामा भिक्षुले घुरहु र मनोहर महतोको मनोवैज्ञानिक युद्धलाई नै कथाको मूल आधार बनाएका छन् । यही अहम्को मनोद्वन्द्वलाई रोचक पारामा प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ घुरहुले गरेको त्याग अहम्कै रक्षाको परिणाम रहेको थियो । अहम्को मनोविज्ञानले मानिसमा उच्चताग्रन्थि तथा हीनता ग्रन्थि दुवैको सिर्जना गर्दछ । कसैको अहममा चोट पर्दा त्यसले हीनता भाव उत्पन्न गराउँछ । आफूभित्रका दुर्गुणलाई

लुकाउनु पर्दा त्यसले मानिसमा उच्चताभाव उत्पन्न गराउँछ । जुनसुकै पनि ग्रन्थि मनोभावसँग सम्बन्धित हुने भएकाले यसले मानिसको मनोलोक विकासमा ठुलो भूमिका खेल्दछ भन्ने तथ्यमा भवानी भिक्षुका कथाहरू आधारित छन् (भाउपन्थी, २०६७, पृ.३३) ।

कथावस्तु र कथ्य

हारजित कथामा अलगुवाकी बुहारी सोनवा लोग्नेको पिटाइका कारण घर छाडेर मनोहर महतोका घरमा आश्रय लिएर मजदुरी गर्न थालेपछि अलगुवाको पारिवारमा पारिवारिक र सामाजिक समस्या आइलाग्छ । यस परिस्थितिमा अलगुवाले घुरहुसँग सहयोग माग्दछ । उसले घुरहुको बुद्धिमता र सहृदयपूर्ण सहयोग प्राप्त गर्दछ । घुरहुले आफ्नी माइत आएकी छोरी रतियालाई मनोहरको घरमा बन्धक राखेर अलगुवाकी बुहारी सोनवालाई मनोहरको चङ्गुलबाट फुत्काएर आफ्नो घरमा फिर्ता पठाउने वातावरण मिलाएपछि घुरहुको उदारता र बुद्धिमताको प्रशंसा गरिन्छ । पछि मनोहरले पनि पराइ घुरहुकी छोरी रतियालाई गाउँको परम्परा र रीतिअनुसार धुमधामका साथ विदाइसंस्कार सम्पन्न गरेर पिताको दायित्व पूरा गरेको कुरो सारा गाउँलेहरूको सामु सगौरव प्रस्तुत गरिएको छ (ऐ.२०) । रतियालाई छोरी विदाइ गरेजस्तो सम्मानपूर्वक विदाइ गरेपछि मनोहरको पनि प्रशंसा गरिन्छ । अन्त्यमा कसको हार कसको जित भन्ने निर्णय गर्ने जिम्मा पाठकमा नै छोडिएको छ । यसरी गाउँका घुरहु महतो र मनोहर महतोको उच्चताग्रन्थियुक्त मानसिकताको निरीक्षण यस कथाको केन्दीय कथ्य बनेको देखिन्छ । यही मनोविज्ञानकै आलोकमा यस कथाका पात्र र तिनले समाजमा भोगिरहेको अवस्था उनीहरूका मानसिकता सामाजिक पीडाहरूको निरीक्षण गर्नु सान्दर्भिक ठानिएको छ ।

सीमान्तीय दृष्टिमा हारजित कथा

सीमान्तीयता भनेको अधिकारको उपयोग गर्न नपाउनु पछाडि पर्नु वा राज्यको मूल धारबाट सुविधा लिन नसक्नु हो । सामाजिक न्यायको सिद्धान्तअनुसार राज्यले प्रदान गर्ने सुविधा प्राप्त गर्नबाट पछि पारिएका सुविधाविहीन जीवनयापन गर्ने वर्ग नै सीमान्त वर्ग हुन् (वाग्ले र कार्की, २०५७, पृ. १५०) । नेपालमा भूगोल, भाषा, जात, लिङ्ग, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, कानुन आदि विभिन्न कारणले सुविधाविहीन तथा सीमान्तकृत बन्न पुगेका वर्गहरू छन् । यी अझै पनि राज्यले प्रदान गर्ने सुविधाको समान उपयोग गर्न नपाएर पछि परिरहेका छन् । यस कुरालाई भवानी भिक्षुको हारजित कथामा कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने दृष्टिकोणबाट यस कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

हारजित कथामा सीमान्तीकृत वा किनारीकृत वर्गका पात्रहरूको बहुलता छ । तराईका सुदूर बस्तीहरूमा रहेका निम्न वर्गका वा सीमान्तीकृत किनारीकृत पात्रहरूको भोगाइ अनुभूतिहरूको प्रस्तुति छ । यहाँ क्षेत्रीय, जातीय, आर्थिक, सामाजिक, लैङ्गिक विभिन्न दृष्टिकोणबाट पछाडि पारिएका पात्रहरूको जीवन्त कथा र व्यथा पाइन्छ । यहाँको रीतिथिति, परम्परा, भाषिक, सांस्कृतिक, जीवन शैलीबाट सीमान्तीयता झल्कन्छ । यहाँ आञ्चलिकतासमेत पाउन सकिन्छ । यस कथामा लैङ्गिक, समाजिक, आर्थिक, भाषिक विविध दृष्टिले सीमान्तीकृत अवस्थाका प्रमाणहरू प्रशस्त मात्रामा पाउन सकिन्छ । मुख्य पात्र धुरहु महतो र मनोहर महतो बाहेक सबै पात्रहरूलाई सीमान्तकृत वर्गमै राख्न सकिन्छ ।

वर्गीय सीमान्तीयता

यस कथाको पात्र अलगुवा आफ्नो घरका समस्या समाधान गर्न वा छोराबुहारीको झगडा मिलाउन नसकेर घुरहु महतोलाई गुहार्न गएका छन् । यसमा पनि घुरहुका खुट्टामै छाँद हालेर कराउँदै भनेका छन् , "महतो काका, तपाईं छँदै अब गाउँ छोड्नु पर्‍यो । बसिसक्नु भएन । काका, अब खपिसक्नु भएन" (सुवेदी र अन्य,२०६७, पृ.१४२) । यहाँ अलगुवाको कमजोर मानसिकता तथा निरीहता आर्थिक दृष्टिले निम्न स्तरमा रहेका सीमान्तकृत वर्गको प्रतिनिधि मानसिकता मान्न सकिन्छ । आत्मनिर्भर नभएको सङ्केत पाइन्छ ।

लैङ्गिक सीमान्तीयता

यहाँ एकातिर श्रीमती सोनवा इमानदार र सोझी हुँदाहुँदै पनि गाँजाको आवेगमा लोग्नेबाट मरणासन्न पिटाइ खानुपर्ने र उचित न्याय पनि नपाउने अर्कातिर विना कुनै सर्त निरीह भएर उही श्रीमान्लाई स्वीकार्नु पर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । पिटाइ खाएर पनि माइत जानु पर्नेमा निरीह भएर अर्काको आश्रय तथा अर्काको खेतालो वा बन्धक बन्नु परेको छ । यसले नारीको दयनीय अवस्था झल्काउँछ । अनि रतिया पनि अर्काकी बुहारी भएर पनि कुनै प्रतिकार नगरी बाबुले पठाए भन्दैमा लुरुलुरु मनोहरको कामदार हुन जानुले पनि सीमान्तकृत अवस्था टड्कारो रूपमा झल्कन्छ । यहाँ नारीलाई कुनै निर्णय गर्ने अधिकार नदिएको र न ारीमा पनि अधिकार लिने सचेतना नरहेको देखिन्छ । घुरहु महतोकी श्रीमती र तयफवामा केही सचेतना त देखिन्छ तर उनीहरूमा पनि पुरुषवादी चिन्तन नै हावी हुनाले नारीका हित र पक्षमा बोलेको देखिदैन । तयफवाले त उल्टै के भनेकी छ भने "मान्दछु लोग्ने गोज्याङ्ग्रो छ, गाँजा खाएको नसामा कहिलेकाहीँ पिट्छ तर हामीले पनि आफ्ना आफ्ना मरद, सासु र ससुराका कम्ती सहेर गृहस्थी चलाएका छैनौं ...." (ऐ.१४४) । यो भनाइ पनि सोनवाले नारीका पक्षमा वकालत गर्नेभन्दा उल्टै नारीलाई सीमान्तकृत तुल्याउनमा मद्दत पुर्‍याउने खालको देखिन्छ । लैङ्गिक कारणले सीमान्तकृत नारी वर्गका मानसिकता एवम् समस्या प्रस्तुत भएका छन् । यसैगरी घुरहुकी महतिनीका हामीले पनि पाँच पाँच छोराछोरी जन्मायौं भन्ने भनाइ पनि नारीको नारीका पक्षमा देखिदैन (ऐ.) । घुरहुले खाना खाने समयमा उनकी श्रीमतीले श्रीमान्को पीडा तथा मनोविज्ञान बुझेर सहानुभूति व्यक्त गरेकी छन् । उनी सँधै भान्छामा त्यसरी नै रहेकी तर श्रीमान्ले भने उक्त कुरामा ख्याल राखिरहनु नपरेको देखिन्छ । मनोहरले सोनवालाई कामदार बनाउन नहुने कुरामा अदालतले समेत न्याय दिन सक्दैन भनिएको छ । सोनवा होस् वा रतिया दुवैलाई काममा नजोताई छाड्दैन भनिएको छ । यसबाट नारीलाई निहुरनै पर्ने बाध्यताको सङ्केत पाइन्छ । सोनवालाई मनोहरको छोराले श्रीमती बनाउन सक्ने सम्भावना व्यक्त गरिएको छ । नारीहरू पुरुषका खेलौनाका रूपमा प्रयोग हुने यस मार्मिक प्रसङगले पनि सीमान्तीयताको झलक दिन्छ । पितृसत्तात्मक सोचका कारण नारी पात्रहरू सीमान्तकृत बन्न पुगेका छन् ।

यहाँ नारीलाई निरीह र फकाइफुल्याई काममा लगाउनु पर्ने जातिका रूपमा हेरिएको छ । आफ्नोभन्दा अरूको इज्यतका लागि बाँच्नुपर्ने प्राणीका रूपमा हेरिएको छ । नारीलाई अर्काको नासो वा निर्जीव वस्तुका रूपमा व्यवहार गरिएको छ । खास गरी यस कथामा जीवन्त नारी पात्र छैनन् । कठपुतली झैं अरूका इसारामा नाचेका छन् । अरूकै लागि बाँचेका छन् । अलगुवा आइमाई जस्तो रोइरहेको भन्ने प्रसङ्गले पनि कमजोर र रुन्चे वर्गका रूपमा नारीलाई हेरिएको तथ्य फेला पर्दछ ।

यसैगरी यहाँ घुरहु महतोले भनेका छन्, स्वास्नीलाई आफ्नै अधीन करबलमा राख्नु पर्छ । आइमाईको जात .....। (ऐ.) । यस वाक्यले महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोण र गर्ने व्यवहारको सङ्केत गरेको छ। सोनवा सीमान्तकृत पात्रका रूपमा देखिएकी छ। अलगुवाले बुहारी सोनवाको प्रशंसा गर्दै बिहान भाँडा माझ्नु, गोठघारीको गोबर काढ्नुदेखि लिएर खेतमा मल पाटनु, रोप्नु, काट्नु उसका दिनचर्या रहेको बताएको छ। यस वाक्यले महिलाहरू घरमा सबै काममा जोतिनु परेको देखिन्छ ।

कथामा अलगुवाले "छोरा भए पो बुहारी" भनेको छ (ऐ. पृ. १४२) । यहाँ बुहारीलाई भन्दा छोरालाई प्राथमिकता दिएको लैङ्गिक विभेदको मानसिकता स्पष्ट छ। साथै अलगुवाको छोरो गोज्याङ्ग्रोसँग सोनवाको विवाहले पनि नारीको हैसियत कमजोर रहेको देखिन्छ । यो अशिक्षा र पिछडिएकै मानसिकताको परिणाम हो ।

आर्थिक सीमान्तीयता

हारजित कथामा गरिबीको चित्रणले पनि सीमान्तकृत अवस्थाको अनुमान गर्न सहयोग मिलेको छ। यहाँ चनाको होरहा आल्मुनियमको रिकापीमा नुन, हरियो लसुन, खोर्सानीका साथ खाने चलनले पनि गरिबीकै सङ्केत गर्दछ। यस पटक चना उत्पादन राम्रो नहुने प्रङ्गहरू पनि आएका छन्। सीमान्तकृत वर्गमा उचित पौष्टिक आहार नपाउनाले शरीरिक मानसिक रूपले विकृत बालकहरू जन्मने सम्भावना रहन्छ। अलगुवाको छोरा गोज्याङ्ग्रो हुनमा पनि यही कारण जिम्मेवार हुनसक्छ। साथै उसका भावनाहरू अरूले नबुझिदिएकाले पनि कुलतमा लाग्ने वा गाँजा खाने भएको हुनसक्ने देखिन्छ ।

सामाजिक तथा संस्कृतिक सीमान्तीयता

कथामा रसिदा भन्ने पात्र अलग्गै मचियामा बसेकाले जातीय छुवाछुतको भावना पनि रहको पुष्टि मिल्छ। अलगुवाले "सोनवा बाहुन क्षेत्रीकी छोरी जस्तै राम्री छे " भनेको छ (ऐ. पृ. ४६)। यहाँ कथा सन्दर्भबाट क्षेत्रीबाहुनभन्दा अरू राम्रा तथा सुन्दर हुँदैनन्। बाहुन ठकुरीभन्दा किसान, कुर्मी, कोहाँर जाति गरिब हुन्छन् र कुरूप पनि हुन्छन् भन्ने मानसिकता रहेको देखिन्छ।

अधिकारगत सीमान्तीयता

मजदुरहरूलाई ज्याला कम भयो भनेर बिचमा काम छोड्न नपाइने नियमबाट सामाजिक नियम पनि गरिब र सीमान्तकृत वर्गको हितमा छैनन् भन्ने बुझिन्छ। सोनवा इमानदार र सोझी हुँदाहुँदै पनि गाँजाको आवेगमा मरणासन्न पिटाइ खानुपर्ने र उचित न्याय पनि नपाउने अर्कातिर विना कुनै सर्त निरीह भएर उही श्रीमान्लाई स्वीकार्नु पर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । मनोहरका अगाडि घुरहुको पनि केही नचल्ने कुराले कानुन मनोहरको पक्षमा रहेको पाइन्छ ।

कथाको सान्दर्भिकता

समयका दृष्टिले हारजित कथा वि.सं.२०१५ सालमा रचना भएको देखिन्छ। नेपालको वि.सं. २००७ देखि २०१५ भनेको राजनीतिक सङ्क्रमण कालको अवस्था हो । यस वेलाका जनतामा प्रजातन्त्रको प्रभाव

देखिँदैन । राणाकालीन जनताको मानसिकता देखिन्छ । यस कथाको अलगुवा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको दोषी चस्मा कथाको केशवराज पात्र जस्तो हीनता ग्रन्थि युक्त देखिन्छ । जनताहरू परम्परागत राणाकालीन परिवेशबाट माथि उठ्न सकेका देखिँदैनन् । न्याय प्रणाली पनि पुरानै देखिन्छ । वर्तमान आँखाले हेर्दा त झनै दयनीय अवस्था झल्कन्छ । नेपालमा लैङ्गिकता, जातीयता, आर्थिक समानता, समता, आरक्षण आदिसम्बन्धी विभिन्न नियम कानुनहरू बनेका छन् । तिनको सकारात्मक प्रभाव सीमान्त वर्गमा पर्न थालेको छ तर यसमा उल्लेख्य प्रगति भने देखिँदैन । त्यसैले हारजित कथा यिनै आर्थिक, सामाजिक, लैङ्गिक, क्षेत्रीय र जातीय विभेदयुक्त सङ्कुचित मानसिकतामा रुमलिएका पात्रहरूको जमघट स्थल बनेको छ ।

निष्कर्ष

हारजित कथामा घुरहुमहतो र मनोहर महतोको उच्चताग्रन्थियुक्त मानसिकताको निरीक्षण केन्द्रीय कथ्य भएर पनि यसमा मनोविज्ञानकै आलोकमा कथाका पात्र र तिनले समाजमा भोगिरहेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । कथामा सीमान्तीकृत वा किनारीकृत वर्गका पात्रहरूको बहुलता छ । तराईका सुदूर बस्तीहरूमा रहेका निम्न वर्गका वा सीमान्तीकृत किनारीकृत पात्रहरूको भोगाइ अनुभूतिहरूको प्रस्तुति छ । यसमा क्षेत्रीय, जातीय, आर्थिक, सामाजिक, लैङ्गिक, दृष्टिकोणबाट पछाडि पारिएका पात्रहरूको जीवन्त कथा र व्यथाको प्रस्तुति पाइन्छ । यसमा गरिबीको चित्रण छ । पात्रहरू सीमान्तकृत अधिकार विहीन निरीह देखिन्छन् । नारीलाई निरीह र फकाइफुल्याई काममा लगाउनु पर्ने जातिका रूपमा हेरिएको छ । आफ्नोभन्दा अरूको इज्जतका लागि बाँच्नुपर्ने प्राणीका रूपमा हेरिएको छ । नारीलाई अर्काको नासो वा निर्जीव वस्तुका रूपमा व्यवहार गरिएको छ । यस कथामा जीवन्त नारी पात्र छैनन् । सम्पन्न र पुरुषहरूकै इसारामा नाचेका छन् । सम्पन्न र पुरुषहरूकै निम्ति बाँचेका छन् ।

सन्दर्भ सूची

भाउपन्थी (२०६७). भवानी भिक्षु कृतित्व र व्यक्तित्व. ने.रा.प्र.प्र.।
वाग्ले र कार्की (२०५७). शिक्षाका आधारहरू. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
सुवेदी, केशव र अन्य सम्पा.(२०६७). सबैको नेपाली, साझा प्रकाशन ।

❊ ❊ ❊

जाना : एक जीवन दर्शन

✍नाथुराम चौधरी
सहप्राध्यापक
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस टीकापुर, कैलाली

विषयप्रवेश

नेपालको २२ जिल्लामा थारू समुदायको बसोबास रहेको छ । विशेषगरी नयाँ मुलुक भनेर चिनिने जिल्लाहरू बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरमा थारू जातिहरूको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ । यहाँ बसोबास गर्ने धेरैजसो थारूहरूको दाङ जिल्लाबाट बसाइँसराई गर्दै यहाँ पुगेको पाइन्छ । एउटा महत्त्वपूर्ण कुरा थारू समुदायमा एक गाउँ एक बरघर/भलमन्सा हुन्छन् । यो बरघर/भलमन्सा एउटा यस्तो प्रथा र परम्परा हो जसलाई एउटा पद्धतिको रूपमा पनि विकसित भएको मानिन्छ । यही बरघर प्रणालीमा विविध पदहरु सिर्जना गरिएको हुन्छ । मुख्य जिम्मेवार बरघरलाई मानिन्छ । त्यसपछि अन्य पदाधिकारीहरू जस्तै गुरुवा, चिराकी, चौकिदार, लोहरा हुन्छन् । यिनै व्यक्तिहरू नै थारू जीवनशैलीसँग जोडिएका पौराणिक संस्कारका जानकार र संवाहक मानिन्छन् । यो लेख पूर्ण रूपमा लेखकको आफ्नै व्यक्तिगत अनुभव तथा बरघर, गुरुवा र पुर्खाहरूसँगको प्रत्यक्ष कुराकानीमा मात्र आधारित रहेको छ ।

जानाको अर्थ

जाना शब्द थारू भाषा को दुइवटा शब्द 'जइना' र 'अइना' शब्द बाट बनेको छ । थारू भाषामा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ जाने घटनालाई 'जइना' र आउने घटनालाइ 'अइना' भनिन्छ । यसरी जानाको शाब्दिक अर्थ जाने (आउने प्रक्रिया हुन आउँछ जुन एक निरन्तर प्रक्रिया हो । जन्म र मृत्यु प्राकृतिक नियम हो । थारू लोक धर्म अनुसार जन्म र मृत्यु संस्कारसम्बन्धी आफ्नो मौलिक चलन रहेको छ । जन्मलाई अइना र मृत्युलाई जइना भन्ने अर्थमा लिन सकिन्छ । अइना संस्कारमा भव्य स्वागत गर्ने थारू जातिको विशेषता नै हो । जइना संस्कारमा पनि मन खोलेर मान मर्यादाका साथ विदाइ गर्छन् ।

अइना संस्कार

घरमा बच्चा जन्मिंदा छोरा वा छोरी होस घरलाई सुनपानीले चोखो बनाइन्छ । देवता कोठा 'डिउर हार र मिंझारी' मा माटोको दियो जसलाई देवताको प्रतिक मानिन्छ । सबै देवतालाई दियो बाली आह्वान गरिन्छ । 'देवता रहल खुशीयाल' देवताहरू खुशी रहुन् भन्ने कामना गरिन्छ र विशेष खालको प्रसाद तयार गरी देवतालाई चढाइन्छ जसलाई 'ठसौरा' भनिन्छ । 'ठसौरा' देवतालाई चढाउने कार्यक्रमलाई 'ठसौरा-पुज्ना' भनिन्छ। घरमूलीले कुल देवतालाई 'छाँकी बुँदा' चढाउँछ। ठसौरा आफ्नो गोत्यारहरूलाई खुवाउनु पर्दछ । यो परम्परा थारूहरूको थरअनुसार फरकफरक छ । छोरा (छावा) वा छोरी (छाई) के भयो भन्ने जिज्ञासाभन्दा पनि सन्तान आएको जानकारी पाउँदछन् । अर्थात नयाँ मान्छे आउने (आइना) काम भएकोमा

हर्षोल्लास हुन्छ। थारू जातिको धर्म गुरुलाई 'गुरुवा वा भर्रा' भनिन्छ। गुरुवा पद्धति धेरै गहन छ। संस्कृतिको संवाहक, घर परिवार तथा समुदायको रक्षक को रूपमा दर्जा दिइएको छ। विविध धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्यक्रमहरु मध्ये 'ढुर्रा लौसर्ना' लाई एक महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम मानिन्छ। यसको मूल उद्देश्य नयाँ आउने बच्चा र आमा को स्वास्थ्य तथा नकारात्मक शक्तिहरू (भूत प्रेत, पिसाच , डाइन बोक्सीबाट बचाउनु हो।

जइना संस्कार

थारू चलन अनुसार मृत्यु हुँदा विशेष खालको परम्परा रहेको छ जसलाई 'मटयाही वा सतगत कइना' भनिन्छ। मूल ढोकाबाट घरमा प्रवेश गर्नासाथ उठ बस गर्नको लागि छुटयाइएको बैठक कोठालाई 'बहरी' भानिन्छ। सर्वप्रथम मृत शरीरलाई स्नान गराई उसले लगाउने राम्रो लुगा विशेषगरी विवाहको जोडा लुगा वा नयाँ लुगा घरका सदस्यले लगाइ दिन्छन्। स्नान गराउने सन्दर्भमा एउटा किंवदन्ती निम्नानुसार रहेको छ :

किवदन्ती

थारू समुदायमा एउटा महत्त्वपूर्ण घटना रहेको छ। एक दिन एउटा किसान सुतिरहेका हुन्छ। उसको सालासँगै बस्दो रहेछ। त्यो निकै नै मजाक गर्ने, चकचके र उट्पट्याङ काम गर्ने हुन्छ। आफ्नो भिनाजुलाई सुतिरहेको अवस्थामा देखेपछि उसको मनमा के गरौं के गरौं लाग्छ र आफ्नो भिनाजुको आँखा, गाला र निधारमा गाजल लगाइदिने निधो गर्छ र त्यहाँ घरमा भएको उनको दिदीले बनाएको गाजल भिनाजुको आँखामा औंलाले लगाइदिन्छ। दुबै गालामा पनि यताउता लगाइदिन्छ। निधारमा ठुलो टीका लगाइदिन्छ। यति गरिसकेपछि बाहिर निस्किन्छ। केहीबेर पछि उसले आफ्नो भिनाजुलाई उठाउँछ र भिनाजु भनेर जोडजोडले कराउँदा पनि नब्युँझिदा आफ्नी दिदीलाई बोलाउँछ तर उसको भिनाजुको प्राण गैसकेको हुन्छ। सबै जना रुन कराउन थाल्छन्। त्यहीबेला उनको दिदीले आफ्नो श्रीमान्को वरिपरी एउटा भमरा उडिरहेको देख्छिन्। फेरि नजिकै आएको देख्छिन् र फेरि टाढा गएको देख्छिन् र आफ्नो भाइलाई भन्छिन् कि तिमीले आफ्नो भिनाजुलाई नब्यूँझाएर गाजल टिका नलगाएको बेला उनमा भएको आत्मा (हन्सा) उडेर बाहिर गएको बेलामा तिमीले गाजल टिका लगाई दिएकोले हन्साले चिनिरहेको छैन कि ? भन्ने आभाष हुन्छ। परम्पराअनुसार घरका सबै जना मिलेर नुहाइ दिन्छन् र नयाँ लुगा कपडा लगाइ दिन्छन्। एकछिन पछि त्यही हन्सा रूपी भमरा फेरी त्यहाँ आइपुग्छ र शरीरमा प्रवेश गर्दछ। केही समयपश्चात् त्यो मान्छेले गहिरो निद्राबाट उठेझैं 'ओहो कति मिठो निन्द्रामा सुतेको रहेछु किन उठायो' भनेर भन्दा सबैजना चकित भए। त्यसैले थारू समुदायमा के विश्वास छ भने कुनै पनि व्यक्ति सुतेको बेला वा अचेत भएको बेला उसमा भएको हन्सा बाहिर निस्किन सक्छ। उक्त बेला अनुहारमा कुनै पनि किसिमको रङरोगन टिकाटालो गर्नुहुँदैन भन्ने विश्वास रहेको छ र जबसम्म हन्सा र शरीरको संगम हुँदैन तबसम्म यो शरीरमा प्राण रहँदैन भन्ने सत्यता मान्दछन्।

यसरी मृत शरीरलाई शुद्ध र सफा बनाउने उद्देश्यले स्नान गराउँदा यस्तो चमत्कारिक घटना पनि हुनसक्छ भनेर नुहाइदिने प्रचलन रहेको छ। मृतशरीरलाई बहरीमा उत्तरतर्फ सिरान पर्नेगरी राखिन्छ र सेतो

कपडाको कफन ओढाइ दिने कार्य गरिन्छ तत्पश्चात् छातीमा दियो बालिन्छ। यसबेला गर्ने काम थारूहरूको थरअनुसार फरकफरक चलन हुन्छ । कसैले मृत शरीरको मुखमा शुद्ध जल र चामल राख्छन् जसलाई 'हिरण हाल्ने' भनिन्छ भने कसैले केहि रकम राखेर कफनमा बाँधिदिन्छन् जसलाई 'गाँठी पर्ना' भनिन्छ। कसैले दुवै कार्य गर्दछन्। यो काम घरका सदस्य र गोतियारहरूले मात्र गर्ने परम्परा रहेको हुन्छ। यस धर्तीबाट जइना बेला सबै खाले खाद्य सामग्रीहरू पनि लगिन्छ जसलाई समग्रमा 'साँठ' भनिन्छ। साँठ बोक्नको लागि तुरुन्तै बाटेको डोरीको ठुलोठुलो प्वाल भएको जालि जस्तो आकारको दुई ओटा भारी तयार गरिन्छ जसलाई 'हर झोंकी' भनिन्छ। ढकिया (विशेष खालको भाँडा) मा राखेको साँठलाई हरझोंकीमा बोक्ने मानिस विशेष थर भएको थारु हुन्छन् जसलाई 'तेल बोक्वा' वा 'चुट्टि उठुइया' वा 'थारू बाहुन' भनिन्छ। यसैले सतगत कईना संस्कारलाई पूर्णता दिन्छ ।

काजक्रिया सकेपछि गरिने अन्तिम कर्म अर्थात पुन्यतिथिलाई 'मर्नीकर्नी' भनिन्छ। यो दिन गोतियार तथा नजिकका नातेदारहरूको निर्णयको आधरमा नै तय गरिन्छ मरेको दिनदेखि 'मर्नीकर्नी' सम्म पालो मिलाएर गाउँका किसानहरू प्रत्येक दिन राती सुत्न आउनु पर्छ जसलाई 'बसे जैना' भनिन्छ। 'मर्नीकर्नी' को लागि नातेदार तथा गोत्यारहरूलाई 'कहावट' पठाइ बोलाइन्छ। घरका पुरूष सदस्य, नजिकका नातेदार तथा गोत्यारहरू नदिमा गई 'खौर बार' अर्थात कपाल मुण्डन गर्ने, कसैले जुँगा दाह्री काट्ने, कसैले थोरै कापाल कटाउने काम 'तेल बोक्वा' ले नै थालनी गर्छ र सिपालु व्यक्तिले कपाल काट्ने र मुण्डन गर्ने गर्छ। गुरूवाले आफ्नो नियमानुसार मर्नीकर्नी सम्पन्न गर्ने गर्दछ ।

मृतआत्माको चिरशान्तिका लागि तथा अन्य के कति कारणले मृत्यु भयो भन्ने सन्दर्भमा चोखिनु अगाडि वा पित्तर दिनु अघि गुरुवा र सहायक गुरवा (केसौका) लाई बसाइन्छ। यस कार्यक्रमलाई 'केसौकी कइना' वा 'बोलारो कइना' वा 'टाई बैठना' भनिन्छ । गुरुवाले मन्त्रद्वारा केसौकामा देउता चढाउँछन् । घरका सदस्यले आफ्नो मान्छे कालगतिले वा अन्य कुनै पितृदोषले गएका हुन् भनेर सोध्छन् । केसौकाको माध्यमबाट के कति कारणले मृत्यु भएको र के गर्दा आत्म शान्ति हुन्छ भन्ने कुरा बोल्न लगाइन्छ। यहाँ थर अनुसार आआफ्नो तरिकाले आत्मशान्तीका संस्कारहरु गरिन्छ। अन्तमा, यही मितिमा नै गातियार, इष्टमित्र, गाउँघरका मानिसहरूलाई प्रसादको रूपमा भव्यताकासाथ क्षमतानुसार शाकाहारी वा मांसाहारी खाना खुवाइन्छ ।

जाना निर्माण प्रक्रिया

मृतक शरीरलाई बाहिरबाट ल्याई उल्टा खटिया वा बाँसमा राखी सतगत गर्न लगिन्छ। तत्पश्चात् घरको बुहारी वा घरको महिला सदस्यले बारिमा थोरै क्षेत्रफलमा गोबरले पोत्छन् र त्यसमाथि खरानी छानेर हालिन्छ । एक पातले मात्र बनाएको दुई ओटा दुना राखिन्छ । एउटामा रक्सी (छांकी) र अर्कोमा जल राखिन्छ। त्यहिंनिर एउटा दियो पनि बालिन्छ। दियोलाई बिचमा पर्ने गरी तिन खुट्टा भएको स्ट्यान्ड (विशेष गरी सनपाटको डन्डी वा नभए अन्य काठका डन्डी) बनाई त्यस माथि ढकिया वा छिट्नी वा डेला राखिन्छ यसरी तयार गरिएको संरचनालाई थारूमा 'जाना' भनिन्छ। यति गरिसकेपछि महिलाहरू पनि नुहाउन घाट पुग्छन् ।

यसको गुह्य कुरा के छ भने थारू समुदाय पुनर्जन्ममा विश्वाश गर्दछन् । उमेर पुगेर वा नपुगेर कालगतिले गएकोमा पुनर्जन्म नभएर भगवानको घर गएको विश्वास गरिन्छ। अल्पायुमै मृत्यु भएमा पक्कै पनि पुनर्जन्म हुन्छ भन्ने मानिन्छ। यसको प्रमाणीकरणका लागि नै जाना तयार गरिएको हुन्छ। 'मटयाही'

वा 'सतगत कइना' बाट फर्के पछि घरको महिलाले नै बन्द गरेर गएको ढोका खोल्छन । सर्वप्रथम जानामा केही परिवर्तन भएको छ कि ? भनेर सूक्ष्म रूपमा अवलोकन गरिन्छ ।

पानी राखेको दुनाबाट मात्र पानी पोखिएको, अर्को दुनामा भएको रक्सी पोखिएको वा दुवै, वा कुनै पनि केही भएको छैन, साथै छर्किएको खरानीमा कुनै चिज वा चराचुरुंगी वा पशुपन्छीको खुट्टाको छाप वा सङ्केत के बनेको छ नियालेर हेरिन्छ । यो हेर्ने क्रममा यस्तो देखिएको छ भन्ने सहमतिमा पुगिन्छ । बन्द घर मा यस्ता परिवर्तनहरू देखिनु नै थारू समुदायको विश्वास अटल रहेको मानिन्छ, प्रत्येक घटनाको आआफ्नै अर्थ छ । जस्तैः दुनाबाट पानी पोखिएको भए प्यास लागेको रहेछ खाएर गयो भन्ने हुन्छ । त्यस्तै दुनामा भएको रक्सी पोखिएको भएमा खानेपिउने बानी थियो खाएर गयो भन्ने हुन्छ । त्यसमा पनि चराको पाइला देखियो भने पंक्षी को जन्म लियो भन्ने हुन्छ भने जनावरको पाइला देखिएमा त्यही जनावरको रूपमा पुनर्जन्म लिएको विश्वास गरिन्छ । मानिसको पाइला देखिएमा मानिसको रूपमा पुनर्जन्म लिएको विश्वास गरिन्छ । यदि केही पनि देखिएन भने भगवानको घर गएको वा मोक्ष प्राप्त गरेको भन्ने विश्वास थारू समुदायमा रहेको पाइन्छ । यसरी जानामा देखिएको सङ्केतको आधारमा जन्म, पुनर्जन्म वा मोक्ष प्राप्ति के भयो भन्ने कुरा थारू जनमानसमा व्याप्त रहेको पाइन्छ । जानाको अवलोकन गरेको चित्र तल यस प्रकार रहेको छ :

चित्र १
तयार गरिएको जाना

चित्र २
जाना अवलोकन, कुनै संकेत देखाउँदै

चित्र ३
जानामा देखिएको बच्चा पाइला

मेरो बुझाइ

थारू जातिको अन्य जाति भन्दा फरक किसिमको जीवनशैली रहेको छ । मानिसको जीवन चक्र अइना-जइना अर्थात् जाना जीवन दर्शनबाट बुझ्न सकिन्छ । यही जीवन दर्शनले मानव शरीर नाशवान छ । हन्सा अमर छ । जिउँदै हुँदा नि मानिस निदाएको बेला वा अचेतन अवस्थामा शरीरबाट अलग हुने र पुनः शरीरमा प्रवेश गरी जीवन्त रहने विश्वास थारू समुदायमा रहेको पाइन्छ । मृत्यु हुँदा पनि जानामा आफु यस धर्तीमा पुनर्जन्म लिएको नलिएको सङ्केत दिएको कुरामा अटल विश्वास भएका थारू समुदायको यो गहन विषय अध्येताहरूलाई खुराक टड्कारो रूपमा रहेको छ । त्यसमा पनि केसौकी गर्दा हन्सा वा आत्मा वा अणु जे नाम दिएपनि त्यसको अस्तित्वलाई आत्मसात् गरेका थारूहरूको आध्यात्मिक चिन्तनलाई उजागर गर्न एक्काइसौं शताब्दीमा खड्किएको छ ।

❊ ❊ ❊

सोनाहा जाति सङ्क्षिप्त परिचय

✍ एकिन्द्र तिमिल्सेना
स्टेसन म्यानेजर
सामुदायिक रेडियो टीकापुर एफएम

✍ मीनबहादुर शाही
सहप्राध्यापक
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस टीकापुर, कैलाली

परिचय

अनुहार र बसोबास हेर्दा थारू जस्ता र दैनिक काम हेर्दा माझीजस्ता देखिने एक दर्जन भन्दा बढी आफ्नै थर भएका जाति सोनाहा हुन् । सोनाहाहरू बर्दियाको गेरुवा गाउँपालिकाको पाताभार, मनाउ, खैरीचन्दनपुर, कालिका, राजापुर नगरपालिकाको दौलतपुर कैलालीको लम्कीचुहा नगरपालिका बल्चौर, टीकापुर नगरपालिकाको विजयनगर र कञ्चनपुरको भीमदत्त नगरपालिकामा पर्ने ऐरीगाँउ, ओदालीपुर, पिपरैयामा क्षेत्रमा बसोबास रहेको पाइन्छ। सोनाहा विकास समाज राजापुरका अध्यक्ष शान्ति सोनाहाअनुसार हाल बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लाका विभिन्न स्थानमा सोनाहाहरूको जनसङ्ख्या करिब एकहजार दुईसय पचासको हाराहारीमा रहेको छ ।

कैलालीमा सोनाहा समुदायका २४ परिवारको बसोबास रहेको देखिन्छ (स्थलगत सर्भेक्षण, २०८० अनुसार) । सोनाहा जातिको थर समूह वा गोत्रअनुसार (वनचौरिया) लम्कीचुहा नगरपालिकाको बल्चौरमा बसेका सोनाहाहरू करिव दसौंपुस्तादेखि यस क्षेत्रमा बसोबास गरी कर्णाली नदीसँग उनीहरूको जीवनयापन हुँदै आएको र हालको बल्चौर नाम पनि वनचौरिया सोनाहा समुदायको थरसमूहबाट अपभ्रंश हुँदै बलचौर रहेको सोनाहा विकास समितिका अध्यक्ष शान्ति सोनाहाको तर्क रहेको छ। यसरी सदियौंदेखि कर्णाली नदी र यसका सहायक नदी तथा भङ्गालाहरू बर्दियाको गेरुवा र राजापुर क्षेत्रमा बसोबास देखिन्छ। टीकापुर नगर पालिकाको विजयनगरमा बसेका सोनाहाहरू जानकी गाउँपालिकाको मुनुवाबाट आएका हुन् । बर्दियाका सोनाहाहरू हरेक वर्ष कर्णली नदीबाट आउने बाढीका कारण उँचो ठाउँमा बल्चौर सरेका हुन् भने मुनुवाका सोनाहा पनि पथरैया नदीले दुःख दिएका कारण मुक्त कमैया बस्ती भएको विजयनगरमा सरेका हुन् । केही सोनाहाहरूको सम्बन्ध मतदाता नामावली पहिलेकै स्थानमा रहेको छ । सोनाहाहरू पौडी खेल्न र डुङ्गा चलाउन निकै सिपालु हुन्छन् । सोनाहाभित्र डलैहिया, दहित, मुकुनाहा, बनचौरया, झबरिया, गोलाह, लदमरिया, सर्खोरिया, अहिरा, बेरौवा जस्ता थर प्रचलनमा छन् ।

सोनाहाबारे किंवदन्ती

पश्चिम नेपालको तराईका बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लामा सानो सङ्ख्यामा रहेका सोनाहाहरूको लिखित इतिहास भेटिएको छैन । सोनाहा समुदायमा विभिन्न किंवदन्ती भएको उनीहरूको भनाइरहेको छ ।

पहिलो किंवदन्ती : उनीहरू अयोध्याबाट जनकपुर आएका थिए, त्यहाँ उनीहरूलाई 'केवट' भनिन्थ्यो ।

त्यहाँबाट बर्दियाको दौलतपुर चनौरामा आएको र त्यहीको नदी किनारमा माछा मार्ने, सुन खोज्ने काममा संलग्न भएकाले उनीहरुलाई सोनाहा भनियो । चनौराबाट नै कैलाली र बर्दियाका (कर्णाली नदी किनार) विभिन्न गाउँमा ससाना बस्ती बनाए । कञ्चनपुरमा भने महाकाली नदीमा पुल बनाउदा नदी तार्ने मानिसको रुपमा चनौराबाटै केही सोनाहालाई महेन्द्रनगर लगिएको र उनीहरू त्यही बसेका छन् । यहाँ अहिले करीब ६५ परिवार छन् भन्ने भनाइ छ ।

दोस्रो किंवदन्ती : सोनाहाहरू पहिले ठकुरी वंशका थिए । धेरै पहिले एक जनाले नदीमा गएर माछाहरू पक्रने योजना बनायो र माछाको कत्लाकै नक्कल गरेर जाल बुन्यो । जालले माछालाई पानीबाट अलग गर्न अथवा पक्रन सजिलो भएकाले उसले यही कामलाई जारी राख्यो । नदीको बिचमा गएर माछा पक्रन काठका तैरिने मुढाहरू कपेर डुरी बनायो । आरुनो पेसा माछा पानीसँग सम्बन्धित भएकाले उसले आफूलाई जल ठकुरी भन्न थाल्यो । माछा मार्ने क्रममा रातिसम्म पनि नदी किनारमा बस्थे । एक दिन देवताको बारात आयो । बारातले जल ठकुरीलाई नदी तारिदिन आग्रह गऱ्यो । जल ठकुरीले पनि तारिदियो र तारिदिए बाफत डोलीमा बसेकी महिला (देव दुलही) ले टोकरीबाट सुन दिइन । जल ठकुरीसँग सुन थाप्ने भाँडो र कपडासमेत नभएकाले अञ्जुलीमा सुन थाप्यो । मध्यरातमा भएको यो अनौठो घटनाबाट काँपेका जलठकुरीको हातबाट केही सुन नदी किनार कै बालुवामा खस्यो । उनी त्यहाँबाट भागे र यो घटना गाउँलेलाई सुनाए । गाउँलेहरू त्यो खसेको सुन खोज्न बालुवा छान्न थाले । यसबाट उनीहरूले हराएको सुन त भेट्टाएनन् तर बालुवासँग मिसिएको सुनका कण (प्राकृतिक सुन) भेट्टाउन सफल भए । मूल्यवान् धातु सुन पाएपछि उनीहरू नियमित सुन खोज्न थाले र ठकुरीबाट जलठकुरी हुँदै त्यसपछि कामअनुसारको थर सोनाहा भन्न थालेको कथन छ ।

तेस्रो किंवदन्ती : माझी जातिमा सुन्धुवा भन्ने जाति छ यिनीहरू पनि सुन्धुवा हुन् यसर्थ सुन धुने भएकाले सुन्धुवा वा सुन्धुवाको अपभ्रंश भइ सोनाहा भएको हुनसक्ने र यिनीहरूको मूल थलो कर्णाली नदी किनार नै हो भन्ने पनि गरिन्छ ।

सोनाहा विकास समाजका अध्यक्ष शान्तिसोनासँग सूचना सङ्कलनको क्रममा अध्यताहरू (राजापुर न.पा ३)

सोनाहाको भेषभुषा र जीवनशैली

सोनाहा भाषाका अध्ययता अनिल दत्त चौधरी (सन्,२०२०) का अनुसार सोनाहा समुदाय अल्प सङ्ख्यक भाषी भएको हुँदा बहुल समुदाय (भवराटप्पा र कञ्चनपुरिया) को भाषा र साँस्कृतिक प्रभावबाट अतिक्रमणमा परे तापनि यो आफ्नै मौलिक सांस्कृतिक पहिचान भएको समुदाय हो । केही थारु संस्कृतिका अध्यताहरूले सोनाहालाई थारूभित्रको एक उपजाति पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । तर पेसा, व्यवसाय, सिप, साँस्कृतिक मान्यता र भाषाको मौलिकताका आधारमा थारू समुदायभन्दा भिन्न र मौलिक पहिचान भएको एक जनजाति समूहको रूपमा रहेको यस जातिका भाषासम्बन्धी अध्येताहरूको तर्क रहेको छ । सोनाहा समुदाय स्वयम् आफूलाई छुट्टै साँस्कृतिक पहिचान भएको जनजातिको रूपमा परिचय दिन रुचाउँछन् ।

सोनाहा महिलाहरू आफ्नो मोलिक पहिरनमा

सोनाहा दम्पती आफ्नै घरमा

सुन छान्ने पेसा नै भएपनि सोनाहाका महिलाहरूले सुनका गहना भने लगाएका छैनन् । कर्णाली नदी किनारा गेरुवा गाउँपालिकाका-३ का राधाकृष्ण सोनाहका अनुसार महिलाहरूले गहना नलगाउनुका पछाडि सुरक्षाको कारण पनि एक हुन सक्छ। जङ्गल तथा नदी किनारा क्षेत्रमा चोर, डाँकाको डरले सुनका गहनाहरू नलगाएको हुनसक्ने उनको तर्क रहेको छ। तर आजकल तन्नेरी महिलाहरूले सामन्य गहना लगाउन थालेको देखिन्छ । परिवारको जिम्मेवारी बोक्नु नपरेका छोरी बुहारीहरूले भने बाँया नाकमा सुनको खन्टो (गहना) लगाएका छन् । नदीबाट प्राप्त हुने सुन उनीहरूका लागि साँझ बिहानको जीविकोपार्जनका लागि मात्र सीमित छ। दैनिक पानीबाट माछा र बालुवाबाट सुन छान्ने/अलग्याउने सोनाहाहरू वर्षौंदेखि नदी किनारको कठिन जीवनशैलीबाट अझैपनि अलग्गिन सकेका छैनन् । उनीहरू नदी किनारमा जन्मन्छन्, हुर्कन्छन् र नदी किनार मै उनीहरूको जीवनको अस्त हुन्छ। नदीसँग सोनाहा जातिको पहिचान, परम्परा, संस्कृति तथा जीवनशैलीको अन्तरसम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

बसोबासका हिसावले थारू र कामका हिसावले माझी जातिसँग निकट देखिने सोनाहाहरूका आफ्नै पहिरन, आफ्नै भाषा छ (चौलागाई, २०६३) । पेसागत चुनौती, रोग भोग, बसोबासको प्रतिकूलता, कठिन जीवनशैली जस्ता चुनौतीले नै यो जाति हाल लोपउन्मुख जातिको रूपमा परिणत भएको देखिन्छ । परम्परागत रूपमा पुरुषहरूले सेतो धोती, कमिज र टाउकामा फेटा बाँध्छन् । खुट्टामा पौलाव (खराउ) लगाउछन् । महिलाले लेहंगा, झुला (ब्लाउज) लगाउछन् । फरिया ओढ्छन् । निधारमा टिकुली (टीका) गलामा

पैसाको माला, तौक (पाउजु), कन्सेरी (कानमा लगाउने) नाकमा छुछी, हातमा हरिया बाला, चुरा, पैरी, लगाउँछन् । सोनाहाले लगाउने लुगा र गहनाका केही नाम थारू भाषासँग मिलेपनि बनौटका आाधारमा धेरै फरक छन् । सोनाहाको भाषा हिन्दी, थारू (कठरिया) खस नेपाली मिश्रित हो । तर सोनाहाहरूले खस नेपाली भाषा पनि राम्ररी बुझ्न र बोल्न सक्छन् ।

थारू समुदायको संसर्गमा नदी किनारमा बसे पनि सोनाहाले मान्ने धर्म, चलन, संस्कृति भने अन्य (खस, बाहुन, क्षेत्री) सँग धेरै मिल्छ । सोनाहा समुदायमा प्रकृति पुजनको संस्कृति नै देखिन्छ । थर तथा गोत्रअनुसार कुलदेवता र पूजा गर्ने चलन रहेको देखिन्छ । विहावारी आफ्नो थर समूह गोत्रभन्दा अर्को थरबाट मागी विवाहगर्ने चलन देखिन्छ। आजकाल थारू तथा अन्य समुदायसँग प्रेम वा भागी विवाहगर्ने चलन पनि देखिन्छ। परम्परागत रूपमा यस समुदायमा मृत्यु संस्कार नदी किनार वा छिपछिपे पानी भएको स्थानमा खाल्टो खोरेर पुरुषलाई घोप्टो र महिलालाई उतानो गाड्ने चलन थियो । तर हाल आएर नदी किनारामा जलाउने चलनको पनि शुरुवात भएको यस समुदायका मानिसहरूको भनाइरहेको छ। मृत्यु संस्कारमा कपाल खौरने र १३ दिनसम्म मान्ने चलन देखिन्छ ।

परम्परागत रूपमा सोनाहा जाति छुवाछुत मान्ने गरेको तर्क छ। आफ्ना जात बाहेक थारू, दलित पहाडियाले छोएको खाना पानी नखाने चलन थियो । तर अहिले भने धेरैले छुवाछुत मान्दैनन् । सोनाहाहरू भाइबुहारी, भान्जीबुहारी, सुत्केरीलाई छुदैनन् । सोनाहाहरूले मनाउने मुख्यपर्व नागपञ्चमी हो । यसलाई गुरिया भन्छन् । नागपञ्चमीमा छोरीहरूलाई बोलाएर धुमधामसँग पूजा गरेर मनाउँछन् । दशैं, देवारी, होली सत्यनारायणको ब्रत हिन्दू संस्कारअनुसार गर्दछन् । सामाजिक रूपान्तरण सँगसँगै सोनाहाहरूको धार्मिक आस्थामा पनि परिवर्तन आएको छ । परम्परागत प्रकृति पुजक यो समुदायका मानिसहरू क्रिश्चियन धर्मालम्बीको रूपमा रूपान्तरित भएको देखिन्छ। राजपुर नगरपालिका ३ मुर्गहवामा करिव १७ परिवारलाई क्रिश्चियन संस्थाले जमिन किनेर घरवासको लागि सहयोग गरेको देखिन्छ। यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने इसाई आस्ताका सोनाहा समुदायले चर्चको स्थापना गरेका छन् ।

सोनाह जातिमा विभिन्न १६ ओटा थरहरू रहेको भनाइ यस समुदायका अगुवाहरूको छ । यस समुदायका विभिन्न थर समूह वा गोत्रहरूमा खुटनीया, झवरिया, गोलाह,वेरौवा, सखौरिया, वनचैरिया, दहित, पडभरिया, लदभरीया, डलैया, मुकुनाह, तनकुवा, अहिरा, उल्टौहा वडघरिया आदि रहेका यस समुदायका जेष्ठ नागरिकहरूको भनाइ रहेको छ ।

सोनाहा जाति कसरी छान्छन् सुन ?

सोनाहाहरूले सुन छान्नका लागि ५-७ फिट लामा काठका 'डुरी' बनाएका हुन्छन् । छेउमुनी ढुङ्गा राखी तेस्रो पारेर राख्छन् । 'साँगुरो' पारेर राखेको डुरीको अग्लो छेउमाथि 'छबना' बाँसका चोयालाई डोरीले जोडेर बनाएको छान्नो राखिन्छ । सुन मिसिएको बालुवालाई 'घाना'(डेक्ची, परातमा भरेर 'छबना' माथि खन्याउछन् र तेस्रो पारेर राखेको 'डुरी'मा पानी हालेर बगाउछन् । यसरी बगाउँदा ठुला ढुङ्गा, झार, काठका टुक्रा 'छबना' माथि रहन्छ भने सुनसहितको बालुवा 'डुरी' मा पुग्छ । फेरि 'डुरी'को बालुवालाई पानी छचल्कदै 'भन्नी उठैया मनै' सुन छान्ने मानिसले 'पुछे फकैतरी' पछाडि सार्दै ल्याउँछ । पानीले बालुवालाई तेस्रो पारेको 'डुरी' को खुला गरेको छेउबाट बगाउँदै लान्छ । सबै बालुवा सुनबाट अलग नभएसम्म पछाडि सार्ने क्रम जारी रहन्छ । बालुवामा सुन छ कि छैन भनेर छान्ने प्रक्रिया अन्त नभएसम्म थाहा हुँदैन । त्यतिबेलासम्म

अनुमानकै भरमा बालुवा छान्छन् । बालुवामा सुन छ भने साना कणहरू थेग्रिन्छन् । थेग्रिएका कणलाई 'डुरी'बाट 'सिनौटा' पानको पात आकारमा बनाएको काठको प्लेटमा सार्छन् र सुनका कणसँग मिसिएको माटो हटाउँछन् । यसलाई घरमा ल्याई कोइलामा राखेर आगोले गलाएर डल्लो पार्छन् र बजारमा लगेर बेच्छन् र दैनिक जोहो चलाउँछन् ।

सोनाहा युवतीहरू सुनछान्ने सामग्रीका साथमा

सोनाहाको समूह नदीमा सुनका लागि बालुवा चाल्दै

सोनाहा जाति कसरी मार्छन् माछा ?

सुन छान्नु जस्तै सोनाहाको अर्को दैनिकी माछा मार्नु हो । उनीहरु घरबुना जालको प्रयोगबाट माछा पक्रन्छन् । केहीले प्लास्टिकका तयारी जाली पनि प्रयोग गर्छन् । केटाकेटी र महिलाहरू जालीको प्रयोगले दिउसो माछा मार्छन भने पुरुषहरूले रातिमा जाल चलाउँछन् । सोनाहा पुरुषहरू साँझपख जाल बोकेर नदीमा जान्छन् । पुस माघको चिसोमा समेत नदी किनार मै बसेर रातभर माछा पक्रन्छन् र अर्को दिनमा गाउँमा वा बजारमा माछा बेच्न जान्छन् ।

यसैगरी नदीमा डुङ्गा खियाउनु, डुङ्गा बनाउनु, जालबुन्नु पनि सोनाहा कै काम हो । तर आजकाल डुङ्गा बनाउने, जाल बुन्ने बाहेकका नगद आम्दानी हुने कामहरू सोनाहाको पहुँचबाट फुत्किदै गएका छन् । कर्णाली र मोहना नदीमा डुङ्गा चल्ने भए पनि पछिल्लो समय कतिपय स्थानमा पुल बनेका छन् भने कतिपय स्थानमा घाट तराईको ठेक्का लाग्ने गरेकाले सोनाहाको नदी तारेर पैसा कमाउने मेलो पनि सकिएको छ । यिनीहरूका परम्परागत पेसामा चुनौतीहरू थपिदै गएपछि आजकल युवाहरू वैकल्पिक पेसाको रूपमा भारतजाने त्यसैगरी केही खाडी मुलुकतिर जाने गरेको देखिन्छ ।

सोनाहाका समस्या

पहिचान :

नेपाल सरकारले प्रत्येक १० वर्षमा जनगणना गरी प्रत्येक जातजातिको लगत तयार गर्ने भएपनि सोनाहा जातिको छुट्टै गणना गरेको छैन् । सोनाहाहरूको खानपान, रहनसहन अन्य जातभन्दा फरक छ । नेपालको जनगणना २०७८ मा नेपालमा १४२ जातजाति छन तर पटकपटक अल्पसङ्ख्यकको रूपमा सूचिकृत होस् भन्ने माग राख्ने सोनाहाको छुट्टै सङ्ख्या छैन । सोनाहालाई जनजातिमा सुचीकृत गरियोस् भनी धेरै पटक नेपाल सरकार तथा जनजाति उत्थान प्रतिष्ठानमार्फत् पहल गरेपनि हालसम्म सूचिकृतमा परेको देखिदैन ।

वि. स. २०७२ सालमा सर्वोच्च अदालतले जनजातिमा सूचीकृत गर्नु भनी दिएको परामादेश मन्त्री परिषद्ले हालसम्म पनि कार्यन्वयन नगरेको सोनाहा विकास समाजका अगुवाको भनाइरहेको छ । वहुसङ्ख्यक जनसङ्ख्या भएका जनजातिहरूको राजनीतिक स्वार्थ तथा चेपुवा, सोनाहाको राजनीतिक पहुँच नहुनु र सरकारलाई दवाव दिन नसक्ने अवस्थाका कारण यो सिमान्तकृत लोपोन्मुख समुदायको माग सरकारले नसुनेको शान्ति सोनाहाको भनाइरहेको छ । सोनाहाको पहिचान तथा जनजातिमा सूचिकृत नभएका कारणले राज्यबाट पाउनुपर्ने सेवासुविधाबाट सोनाहा समुदाय र युवाहरू विभिन्न अवसरबाट वञ्चित भएको गुनासो उनीहरूको रहेको छ ।

पेसा :

बर्दियाका सोनाहाहरूले माछा मार्ने र सुन धुने क्षेत्र हाल (२०४५ साल यता) बर्दियामा राष्ट्रिय निकुञ्जले रोक्ने केही सामुदायिक बन उपभोक्ता समितिले ठेक्का दिन थालेपछि सोनाहाहरूले चाहेको ठाउँमा माछा मार्न पाएका छैनन् । दक्षिणको सीमा नदी मोहनामा भारतीय प्रहरीले माछा मार्न दिँदैनन् । आफ्नो देशभित्र सामुदायिक बनले सजाय नै गर्छ । सोनाहाहरूको जीविकोपार्जनको अर्को बाटो सुन खोज्नु, सङ्कलन गर्नु र बिक्री गर्नु हो । नदी किनारका जीवीका चलाउदै आएका सोनाहाका पेसामा हस्तक्षेप भएपछि उनीहरूको दैनिक गुजारा नै सङ्कटमा परेको छ ।

नदीको वालुवामा सुनको मात्रा पनि एकदम कम छ । सोनाहाका अनुसार “नदीमा दिनभर समूह मिलेर सुन खोज्छन, सुन धोएर साँझ हिसाव गर्दा कहिले त प्रतिव्यक्ति १०/१५ रुपियाँमात्र पर्छ । अब यही पेसा गरेर बाँच्न गाह्रो छ ।” सोनाहाहरू धेरैको त घरबास पनि छैन । गाई गोरु पनि त्यत्ति पाल्दैनन् । कच्ची घरमा बस्छन् । आर्थिक बचत गर्न नसक्नु सोनाहाको कमजोरी हो । सुन र माछाको व्यापार नगद रुपिया मै हुने भएपनि बचत गर्न सकेका छैनन् । जति पैसा पाउँछन् पुरानो तिर्न र बाँकी खर्चिन ठिक्क हुन्छ । सोनाहहरू पढाइ लेखाइमा पनि एकदमपछि छन् । विद्यालय जानेहरू पनि निरन्तर छैनन् । एसइइ र कक्षा १२ पास भएका युवाहरू फाट्टफुट्ट पाइन्छन् ।

कैलालीका सोनाहाको अवस्था

कैलालीमा बसेबास गरिरहेका सोनाहाहरुको अवस्था बुझ्न सोनाहाहरुकै घर बस्तीमा पुगेर सूचना सङ्कलन गरिएको छ । लम्कीचुहा नगरपालिका वडा नम्बर ३ मा २० परिवार र टीकापुर नगरपालिका वडा नम्बर २ मा ५ परिवार गरी जम्मा २५ परिवारको बसोबास छ । उनीहरू मध्ये १७ परिवार हिन्दू र ८ परिवार इसाइ छन् । कैलालीमा पनि यस समुदायको मुख्य पेसा सुन छान्ने माछा मार्ने २५ परिवार छन् । त्यस मध्ये ७ परिवारले अन्य काम (ज्यालादारी ५ कृषि २) पनि गर्छन् । यो समुदायमा १० वर्षभन्दा कम उमेरमै बालबालिकाहरू माछा मार्ने सुन छान्ने काममा संलग्न हुन्छन् । स्थलगत सर्भेक्षणमा भेटिएका २१ जनाले उत्तरदाताहरू मध्ये १० वर्ष नपुग्दै माछा मार्ने सुन छान्ने काममा लागेको बताएका छन् भने २ जना १० वर्षको उमेर भैसकेपछि र २ जनाले २० वर्ष उमेर पुगेपछि यो काममा लागेको बताएका छन् ।कात्तिकदेखि चैतसम्म सुन छान्ने काम हुन्छ । बैशाखदेखि असोजसम्म सुन छान्नेकाम बन्द हुन्छ । यो बेला माछा मात्रै मार्ने काम हुन्छ । परिवारका १ देखि २ जना सदस्य यो काममा लागेका देखिन्छन् । अधिकांशले हरेक वर्ष सुन छानेर एक तोला जति सुन सङ्कलन हुने र बिक्रीबाट ८० हजारदेखि एक लाख कमाइ हुने गरेको बताएका छन् ।

सोनाहा विकास संस्थामा कर्मचारीहरु वार्तालाप

गेरुवा ३ लोहारपुरमा राधाकृष्ण सोनाहासँग वार्तालाप

सुन छान्दा र माछा मार्दाका समस्या

दैनिक नदीमा पसेर माछा मार्ने र नदी किनारमा बालुवासँग पौठेजोरी खेल्दा सोनाहालाई धेरै समस्या छन् । जुन यसप्रकार छन् :

- हातखुट्टाको छाला गल्ने पाक्ने,
- नङहरू जाने,
- बाढी बढ्यो भने नाउ पल्टिने खतरा,
- हमेशा निहुरिएर काम गर्नुपर्ने भएकाले ढाडको समस्या,
- बाढीले नदीमै थुनिनुपर्ने अवस्था,
- निकुञ्जले नदीमा भेटाए पक्राउ गर्ने थुन्ने मुद्दा चलाउने नाउ फुटाइ दिने र जरिवाना तिराउने
- नदीबाट राति आउने बाटोमा जङगल पर्ने हुनाले जङ्गली जनावरको हमेशा डर हुने ।

मागहरू

- सोनाहाको जनसङ्ख्या एकहजारदेखि १२ सय जति मात्रै भएकाले अल्पसङ्ख्यकमा सूचिकृत हुनुपर्ने,
- कक्षा १२ सम्म निशुल्क पढाइ हुनुपर्ने,
- परिचय पत्रको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- बिना रोकतोक माछा मार्न र सुन छान्न पाउनुपर्ने,
- सुन छान्न काम लाग्ने कुनै आधुनिक औजार भए सरकारले खोजी गरी सहयोग गर्नुपर्ने ।

अपेक्षाहरू

सोनाहा जातिको स्थलगत अध्ययनका क्रममा उनीहरूले सम्बन्धित पक्षसँग राखेका अपेक्षाहरू निम्नानुसार रहेका थिए :

- पढेकालाई रोजगारको व्यवस्था,
- बाखापालन भैंसीपालन बँगुरपालन कुखुरापालन तालिम र व्यवसाय सञ्चालनका लागि अनुदान,
- सिलाइ कटाइ तालिम
- मेसिनको तालिम
- ड्राइभर तालिम
- ग्रिल बनाउने तालिम
- सुनका गहना बनाउने तालिम
- ब्यूटिपार्लर तालिम
- सिकर्मी तालिम

सुझावहरू

- खाशगरी जङ्गलको नजिक बसेकाले पशुपालनबाट आयआर्जन जोडन सकिने सम्भावना छ ।
- हरेक निकायले खोल्ने विभिन्न तालिममा सोनाहालाई प्राथमिकता दिइ सिप सिकाएर व्यवसाय सञ्चालनमा सहयोग गर्न सके स्वरोजगार बनाउन सकिने सम्भावना छ ।
- स्थानीय सरकारले पढेका युवालाई योग्यताअनुसारको काम दिन सक्छ ।
- विभिन्न क्षमता अभिवृदिका लागि सचेतनामूलक तालिमहरूमा सोनाहालाई अवसर दिन सकिन्छ ।

चुनौती

पानीमा रमाउने र माछा मार्ने सुन छान्ने पेशा गरेका सोनाहाहरूलाई नदीबाट बजारतिर आकर्षित गर्न पनि कठिन छ । हरेक दिन माछा मारेरै गुजारा गर्ने भएकाले आफै पशुपालनका लगानी गर्न सक्ने तालिममा सहभागी हुन जाने आफै रोजगारी खोज्न सक्ने अवस्था छैन ।

सन्दर्भ सामग्री

चौलगाई, शुक्रऋषि, (२०७४). पहिचान (लोपउन्मुख जाति बारे एक अध्ययन) ।

सुवेदी, झलक (२०७३). भूमि, किसान र राज्य. फाईनपिन्ट बुक ।

स्थलगत अवलोकन २०८० असार ।

स्थलगत अवलोकन तथा सर्भेक्षण २०८० पौष ।

Chaudhary, A. D. (2020). Phonological study of the Sonaha language. Journal, vol, 4, 1

Adhikari, G P.(2009).SOCIO-CULTURAL LIFE AND LIVELIHOOD OPTIONSOF SONAHA OF PATABHAT BARDIYA DISTRICT, A Unpublished Dissertation, Central Department of Sociology/ Anthropology ,TU,Kirtipur, Kathmandu.

❊ ❊ ❊

युवाहरूको पलायनले वृद्ध जनसङ्ख्यामा पर्ने प्रभाव

✍सुरेशकुमार बम
सहप्राध्यापक
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस टीकापुर, कैलाली

विषय परिचय

मानिसका जीवनका विभिन्न अवस्थाहरू हुन्छन् । मानिस सर्वप्रथम शिशु अवस्था त्यसपछि क्रमशः बाल्यावस्था, किशोरावस्था, युवावस्था, वयस्क अवस्था हुँदै बृद्धायुमा प्रवेश गर्दछ । यो प्रकृयालाई बुढ्यौली भनिन्छ भने बुढ्यौलीको मुख्य कारण उमेर हो । वृद्धायुमा प्रवेश गरेको उमेरको जनसङ्ख्यालाई बृद्ध जनसङ्ख्या भनिन्छ । वृद्ध जनसङ्ख्यालाई जेष्ठ नागरिक, पाका व्यक्ति, बुढाबुढी, बुढ्यौली आदि नामले पनि सम्बोधन गरिन्छ । नेपालसहित विश्वका अधिकांश विकासशिल देशहरूमा ६० वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेरको जनसङ्ख्या तथा अमेरिका, वेलायत, जापान जस्ता विकसित देशहरुमा ६५ वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेरको जनसङ्ख्यालाई वृद्ध जनसङ्ख्या अथवा जेष्ठ नागरिक मानिन्छ । वृद्धायुका मुख्य विशेषताहरूमा शारीरिक क्षमतामा ह्रास, हाडजोर्नी कमजोर हुने, हेर्ने र सुन्ने क्षमता कमजोर हुने, छाला चाउरिने, कपाल फुल्ने, दाँत झर्ने, स्मरण शक्ति कमजोर हुने, पाचन प्रणालीका साथै अन्य प्रणाली पनि कमजोर हुने, बच्चाको जस्तो व्यवहार देखाउने, कमजोरीका कारण चाँडै रिसाउने/झर्किने आदि रहेका हुन्छन् । यस लेखमा विकशित र विकासशिल राष्ट्रहरूमा वृद्ध जनसङ्ख्याको स्थिति, वृद्ध जनसङ्ख्याका स्वास्थ्य समस्याहरू, नेपालमा वृद्धअवस्थामा स्वास्थ्यसेवा उपयोगको स्थिति र युवाहरूको पलायनले वृद्ध जनसङ्ख्यामा पर्ने प्रभावका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

विकशित र विकासशिल राष्ट्रहरूमा वृद्ध जनसङ्ख्याको स्थिति :

वर्तमान समयमा विश्वको जनसङ्ख्याको उमेर संरचनालाई हेर्ने हो भने वृद्ध जनसङ्ख्या एउटा महत्त्वपूर्ण अध्ययनको विषय बन्न पुगेको छ। वृद्ध जनसङ्ख्या जसलाई आर्थिक दृष्टिले निष्कृय अर्थात् आश्रित जनसङ्ख्याको रूपमा लिइन्छ । सामान्यतया विकसित देशहरुमा ६५ वर्ष र सोभन्दा माथि तथा विकासशिल देशहरुमा ६० वर्ष वा सोभन्दा माथिको उमेर संरचनालाई वृद्ध जनसङ्ख्या मान्ने चलन छ । हाल विश्वको कुल जनसङ्ख्या मध्ये ८० करोड भन्दा बढी मानिसहरू ६५ वर्ष र सोभन्दा माथिको वृद्ध अवस्थामा बाँचीरहेका छन् र यो सङ्ख्या अझ बढ्दो क्रममा रहेको छ ।

हाल विकसित देशहरूमा त्यहाँको बढ्दो गुणस्तरीय जीवनले गर्दा मानिसहरू उच्च आयुसम्म बाँच्न सक्ने भएका छन् । यी देशहरूमा बढ्दो प्राविधिक विकास र अत्याधुनिक जीवन शैलीका कारण वृद्धहरूको सङ्ख्या दिन प्रतिदिन वृद्धि भइरहेको देखिन्छ। सामाजिक आर्थिक रुपमा पिछडिएका विकासशिल देशहरुमा भने कम औषतआयुका कारण बृद्ध जनसङ्ख्याको हिस्सा सानै देखिए तापनि ति देशहरुमा पनि बृद्ध जनसङ्ख्या क्रमशः बढ्दै गइरहेको देखिन्छ ।

विश्वमा सबैभन्दा बढी औसत आयु र बृद्ध जनसङ्ख्या भएको देश जापानमा हाल ९०,००० भन्दा बढी व्यक्तिहरू १०० वर्ष र सोभन्दा माथिका छन् । सन् २०२२ मा जापानको औसत आयु ८५ वर्ष र बृद्ध जनसङ्ख्याको हिस्सा करिब २९ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। सिंगापुर, आइसल्याण्ड, स्वीडेन, फ्रान्स, स्पेन, इटली, नर्वे, स्वीजरल्याण्ड र अष्ट्रेलिया लगायतका विकसित मुलुकहरूको औसत आयु ८३ वर्ष वा सोभन्दा माथि पुगेको देखिन्छ भने वृद्ध जनसङ्ख्याको हिस्सा १५ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको देखिन्छ ।

अर्कोतिर विकासोन्मुख देशहरूमा पनि बढ्दो औषधी र आधुनिक प्रविधिको कारणले गर्दा औसत आयुमा लगातार वृद्धि भइरहेको छ, जसको परिणाम बृद्धहरुको अनुपात पनि क्रमशः बढ्दै गइरहेको पाइन्छ । तथापि ती देशहरूमा कुल जनसङ्ख्यामध्ये १० प्रतिशत भन्दा कम जनसङ्ख्या मात्र वृद्ध अवस्थामा रहेको पाइन्छ । एक प्रक्षेपण अनुसार सन् २०५० सम्ममा विश्वको जनसङ्ख्या मध्ये करिब २० प्रतिशत जनसङ्ख्या वृद्ध अवस्थामा बाँच्ने छन् र यसले ठुलो आर्थिक समस्या खप्नुपर्ने अनुमान गरिएको छ। सन् २०२२ मा विश्व, विकसित एवम् विकासोन्मुख देशहरूमा वृद्ध जनसङ्ख्याको अवस्था तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १

केही विकसित र केही विकासशिल राष्ट्रहरूमा वृद्ध जनसङ्ख्याको स्थिति, सन् २०२२ सम्म

क्षेत्र/देशहरू	६५ वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेरको जनसङ्ख्या (प्रतिशतमा)
विश्व	१०
अति विकसित देशहरू	२०
कम विकशित देशहरु	८
अति कम विकसित देशहरू	४
केही विकसित देशहरू	
जापान	२९
अमेरिका	१७
जर्मनी	२२
अष्ट्रेलिया	१७
केही विकासशिल देशहरू	
नेपाल	६
भारत	७
बंगलादेश	६
पाकिस्तान	४
श्रीलङ्का	८

स्रोत; वर्ल्ड पपुलेसन डाटा सिट, २०२२

नेपालमा वृद्ध जनसङ्ख्याको स्थितिः

नेपालमा साधारणतया ६० वर्ष वा सोभन्दा माथिको जनसङ्ख्यालाई वृद्ध जनसङ्ख्या वा जेष्ठ नागरिकको रूपमा लिने गरिन्छ । नेपालको तथ्याङ्कीय अवस्थालाई हेर्ने हो भने सन् १९५२/५४ देखि नै हरेक जनगणना वर्षमा वृद्ध जनसङ्ख्याको हिस्सा बढ्दै गएको देखिन्छ । नेपालका सबै जनगणना वर्षहरूमा वृद्धहरूको जनसङ्ख्या क्रमशः बढ्दो अवस्थामा रहेको देखिए तापनि यो अनुपात अन्य विकसित राष्ट्रको तुलनामा अत्यन्त न्यून रहेको देखिन्छ । हाल विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा तीव्ररूपमा मृत्युदरमा ह्रास आई औसत आयुमा क्रमिक सुधार भइरहेको हुँदा नेपालमा पनि हालका दशकमा आएर औसत आयुमा केही सुधार देखिन थालेको छ । सन् १९६१ मा नेपालको औसत आयु लगभग ३१ वर्ष रहेकोमा सन् २००१ मा करिब दोब्बरले वृद्धि भई ६० वर्ष पुगेको थियो भने सन् २०२१ मा नेपाली जनताको सरदर औसत आयु ७० वर्ष रहेको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्रकाशित विभिन्न प्रकाशनहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जसको परिणाम नेपालमा वृद्धहरूको जनसङ्ख्या क्रमशः वृद्धि भइरहेको छ । नेपालमा वृद्ध जनसङ्ख्याको प्रवृत्ति, सन् १९६१ देखि २०२१ सम्मको निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका नं. २

जनगणना वर्ष	६० वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेरको जनसङ्ख्या (प्रतिशतमा)
१९६१	५.२
१९७१	५.४
१९८१	५.७
१९९१	५.८
२००१	६.५
२०११	८.१३
२०२१	१०.२१

स्रोत; केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २००१ र राष्ट्रिय जनगणना २०७८, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, नेपाल

वृद्ध जनसङ्ख्याका स्वास्थ्य समस्याहरू :

बुढ्यौली भनेको शारीरिक रूपमा र मानसिक स्थितिमा क्रमिक परिवर्तन हुने प्रक्रिया हो जसले मानिसलाई कमजोर बनाउँदै लगिरहेको हुन्छ । त्यसैको परिणाम वृद्ध अवस्थामा विभिन्न किसिमका स्वास्थ्य समस्याहरू देखापर्दछन् । जुन क्रमशः तल प्रस्तुत गरिएका छन् ।

जैविक वा शारीरिक समस्याहरू : वृद्ध अवस्थामा निम्नानुसार जैविक वा शारीरिक समस्याहरू देखा पर्दछन् :

- ढाड तथा घाँटीको दुखाइका कारण शारीरिक क्षमतामा ह्रास हुने,
- हाडजोर्नी कमजोर हुने,
- हेर्ने र सुन्ने क्षमता कमजोर हुने,
- छाला चाउरिने, दाँत झर्ने,
- मुटु तथा नशासम्बन्धी समस्याहरू हुने,
- श्वासप्रश्वाससम्बन्धी समस्याहरू देखापर्ने,

- स्मरण शक्ति कमजोर हुने,
- मधुमेह लक्षण देखिने,
- पाचन प्रणालीका साथै अन्य प्रणाली पनि कमजोर हुने आदि ।

मनावैज्ञानिक समस्याहरू: वृद्ध अवस्थामा निम्नानुसार मनावैज्ञानिक समस्याहरू देखा पर्दछन् :

- आफ्नो र सन्तानका लागि बढी चिन्तित हुने,
- एक्लोपन महसुस गर्ने,
- असुरक्षित महसुस गर्ने,
- घृणित भएको महसुस गर्ने,
- बच्चाको जस्तो व्यवहार देखाउने,
- कमजोरीका कारण चाँडै रिसाउने/झर्किने,
- गन्‌गन् गर्ने,
- डिप्रेसनमा जाने,
- आत्महत्याका लागि सोच्ने आदि ।

सामाजिक सांस्कृतिक समस्याहरू : वृद्ध अवस्थामा निम्नानुसार सामाजिक साँस्कृतिक समस्याहरू देखा पर्दछन् :

- सामाजिक सुरक्षाको अभाव तथा आर्थिक समस्या हुने,
- परिवार तथा समाजबाट घृणित व्यवहार गर्ने,
- परिवार तथा समाजले बोझको रूपमा हेर्नु ,
- वृद्धाश्रम वा केयर होम वा नर्सिङ् होमको सुबिधा नहुनु,
- जेष्ठ नागरिकको स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिका लागि कलह वा झगडा गर्नु,
- हेरचाह गर्ने व्यक्तिको अभाव हुनु,
- पुस्तैनी भिन्नता (Generation gap) ले ल्याइरहेका समस्या देखिनु,
- मनोरञ्जनका साधन तथा ठाउँको कमी हुनु ,
- धुम्रपान, मद्यपान तथा जुवातासको लत बस्नु आदि ।

नेपालमा वृद्धअवस्थामा स्वास्थ्यसेवा उपयोगको स्थिति :

उमेर एक प्राकृतिक घटना र जीवनमा एक अपरिहार्य प्रक्रिया हो । बुढ्यौलीको मुख्य कारण उमेर हो। बुढ्यौली भनेको शारीरिक रूपमा र मानसिक स्थितिमा क्रमिक परिवर्तन हुने प्रक्रिया हो जसले मानिसलाई बृद्ध अवस्थामा पुऱ्याउँछ । नेपालका प्रत्येक जनगणनामा वृद्ध जनसङ्ख्याको हिस्सा क्रमशः बढ्दै गइरहेको देखिन्छ। कुनै पनि काम गर्न नसक्ने वृद्धवृद्धाहरू शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक, सामाजिक तथा चिकित्सा हेरचाहका लागि अरूमाथि निर्भर हुने भएकाले परिवार, समाज र राष्ट्रले विशेष रूपमा बुझ्न आवश्यक छ।

वृद्धावस्थामा स्वास्थ्य सेवासुविधाको आवश्यकता र स्वास्थ्य सेवा उपयोगको माग बढ्छ । तर नेपालमा स्वास्थ्य सेवाको उपयोग र वृद्ध जनसङ्ख्याको स्वास्थ्य हेरचाह तथा स्वास्थ्य सेवा उपयोगको स्थिती सम्बन्धी पर्याप्त तथ्याङ्कहरू भेटिदैनन् । नेपालमा एकातिर वृद्धवृद्धाहरूका लागि आवश्यक स्वास्थ्य सेवासुविधा

पर्याप्त मात्रामा रहेको देखिदैन भने अर्कोतर्फ वृद्धवृद्धाहरूको स्वास्थ्य सेवामा पहुँचमा बाधा पुऱ्याउने कारक तत्त्वहरू पनि प्रसस्त मात्रामा रहेका देखिन्छन् । जसको परिणाम नेपालमा वृद्धवृद्धाहरूमा स्वास्थ्य सेवासुविधा उपयोगको स्थिति कमजोर रहेको देखिन्छ ।

सरकारले ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन २०६३ र ६५ मा धेरै असल बिषय समेटेको भएपनि वृद्धभत्ता, सवारी साधनमा आरक्षित सिट, यातायातमा छुट, स्वास्थ्य बीमा, ज्येष्ठ नागरिक कार्यालय सञ्चालन आदि जस्ता केहि बिषयमा थोरै चारा छरेको जस्तो मात्र पाइन्छ । तर यिनै सार्वजनिक लाभहरूको प्रयोगको बारेमा पनि थोरै वृद्धवृद्धाहरूलाई मात्र जानकारी रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकका लागि आवश्यक चिकित्सक तथा अन्य जनशक्ति पर्याप्त छैनन् । नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकको स्वास्थ्यका लागि केही नीतिगत व्यवस्था चाहि गरिएको छ, तर त्यो कागजमा मात्रै सीमित छ । जेरियाट्रिक (ज्येष्ठ नागरिक) स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन निर्देशिका, २०७७ ले देशका २४ वटा अस्पतालमा सशर्त अनुदान दिएर ज्येष्ठ नागरिक सेवा सञ्चालन गरेको जनाएको छ । त्यस्तै, ज्येष्ठ नागरिकमैत्री पूर्वाधार तथा सेवा व्यवस्थापन गर्ने र निःशुल्क वा सहुलियत रूपमा तोकिएका विशेषज्ञ सेवाहरू उपलब्ध गराउने उल्लेख छ । निर्देशिकामा ६० वर्षमाथिका नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवा तथा उपचारमा ५० प्रतिशत छुट दिने पनि उल्लेख छ । तर, यी व्यवस्था प्रदेश अस्पतालमा त परै जाओस् संघीय राजधानीमा रहेको वीर अस्पताल, शुक्रराज ट्रपिकल तथा सरुवा रोग अस्पताल र राष्ट्रिय ट्रमा सेन्टर लगायतका अस्पतालमा समेत छैन । ज्येष्ठ नागरिकको उपचारका लागि सम्बन्धित विषयका दक्ष चिकित्सक एवं जेरियाट्रिक सेवा दिने तालिम प्राप्त नर्स र अन्य जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने निर्देशिकामा उल्लेख छ । तर, हालसम्म बूढापाकाको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य उपचारका निम्ति देशमा छुट्टै 'जेरियाट्रिक अस्पताल'का साथै जेरियाट्रिक विशेषज्ञहरू पनि छैनन् । उच्च रक्तचाप, ग्यास्ट्राइटिस, दम, गठिया, क्यान्सर, अल्जाइमर्स आदि जस्ता विभिन्न रोगहरुबाट वृद्धवृद्धाहरू बढी प्रभावित भएको पाइन्छ । यि स्वास्थ्य समस्याहरुमा पनि वृद्धवृद्धाहरूले सरकारी स्वास्थ्य सुविधाको तुलनामा आफ्नै खर्चमा निजी स्वास्थ्य संस्थाको प्रयोग बढी गरेको देखिन्छ ।

युवाहरूको पलायनले वृद्ध जनसङ्ख्यामा पर्ने प्रभावः

बढ्दो उमेरसँगै मानिस शारिरिक रूपमा कमजोर हुन्छ भने उदासी र वैराग्यताले मानसिक रूपमा झन् शिथिल बनाउँदछ । जेष्ठ नागरिकहरूको सहज जीवनयापनका लागि गर्नु पर्ने धेरै हुन्छ । चाहे त्यो घर परिवारले होस् या सरकारले । सर्वप्रथम जेष्ठ नागरिकले परिवारका सदस्यहरूसँगै आत्मसम्मान र स्नेहका साथ बस्न पाउनु पर्ने हो । तथापी त्यसो भएको पाइदैन । जेष्ठ नागरिकको पालनपोषण गर्ने प्रमुख दायित्व सन्तानको नै हो । तर वर्तमान समयमा घरमा सन्तान नै छैनन् वा परिवारका युवाहरू पढ्न वा कमाउन शहर वा विदेश जाने बढ्दो क्रमले जेष्ठ नागरिकहरूको स्याहार, सुसार तथा सम्भारमा समस्या आउँदै गएको छ ।

विकसित राष्ट्रहरूमा वृद्धवृद्धाहरूका लागि सरकारी तहबाट नै विभिन्न योजनाका साथ विभिन्न सुविधाको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । वृद्धवृद्धाका लागि छुट्टै वृद्ध अस्पताल, वृद्ध भत्ता, स्वास्थ्य विमा, स्तर र ओहदाअनुसारको गास(बासको व्यवस्था, अवकाशपछि क्षमताअनुसारको कामको व्यवस्था, वृद्धवृद्धाहरूको मनोरञ्जनका लागि विभिन्न वृद्ध क्लव तथा सजिलै पढ्न सकिने अखबारको व्यवस्था, सुलभ यातायातको व्यवस्था आदि उपलब्ध गराइएको पाइन्छ । नेपालमा भने वृद्धहरूका लागि दर्घिकालिन योजना, कार्यक्रमहरू

ल्याएको पाइदैन । ल्याइएपनि प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको पाइदैन । वृद्धाश्रम, ज्येष्ठ नागरिक दिवा सेवा केन्द्र तथा क्लवहरूको पनि प्रर्याप्त व्यवस्था छैन । अस्पतालमा वृद्धवृद्धाहरूका लागि छुट्टै वार्डको व्यवस्था पनि प्रभावकारी रूपमा गरिएको पाइँदैन ।

परिवारमा रहेका युवा सदस्यहरू अर्थात् छोराछोरीहरू अवसरको खोजिमा बसाइँसराईमा संलग्न हुँदा वृद्धवृद्धाहरूको हेरचाह गर्ने व्यक्तिहरूको अभावमा उनिहरुको सामाजिक र व्यवहारीक जीवन दुवै कठिन हुँदै जान्छ । सामाजिक जीवन र व्यवहारिक जीवन दुवै कठिन हुँदै गएपछि उनीहरूमा विभिन्न शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक समस्याहरू देखा पर्दछन् । साथै समाजमा आधुनिकीकरणको बढ्दो प्रभावले एकात्मक परिवारको सङ्ख्या दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको पाइन्छ । जसका कारण समाजमा जेष्ठ नागरिकहरु सहारा विहिन बन्दै गएका छन् । विशेषगरी शहरी साथै ग्रामीण क्षेत्रमा पनि यो क्रम बढिरहेकाले भोलि गएर यसले एउटा विकराल सामाजिक समस्या निम्त्याई जेष्ठ नागरिक एक्लिदै जाने सम्भावना पनि रहन्छ ।

निष्कर्ष

यसरी ज्येष्ठ नागरिकको मानसिक एवम् शारीरिक स्वास्थ्य समस्याहरू एक्लोपनसँग अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् । कसैको आश्रय नलिई आफैं स्वतन्त्रतापूर्वक जीउन सक्ने व्यक्तिहरू पनि एक्लोपनको कारणले बढी मादकपदार्थ सेवन गर्ने, दिक्क मानिरहने, एक्लोपनबाट भाग्नका लागि मात्रै पनि जुवातास जस्तै- अन्य असामाजिक काममा संलग्न हुने आदि हुन सक्छन् । फलस्वरूपः उनीहरूमा उच्च रक्तचाप, असन्तुलित निन्द्रा र शारीरिक समस्याका साथै आत्महत्याका प्रयास जस्ता मानसिक विकृतिसमेत देखापर्न सक्छन् । र अन्तमा लामो समयसम्मको एक्लोपनले व्यक्तिलाई चाँडै नै मृत्युको मुखसम्म पुऱ्याउन सक्छ ।

बढ्दो उमेर, एक्लोपना र तनावको कारण जेष्ठ नागरिकमा विभिन्न शारिरीक समस्याहरु जस्तैः छालामा सुख्खापन आउने, अनुहार चाउरिने, आँखा र कानको क्षमतामा कमी साथै पाचन प्रणाली कमजोर हुने, नशा तथा वाथको रोग लाग्ने, चाँडै विर्सने अर्थात् अलजाइमर हुने तथा ढाड, घुँडा, हाडजोर्नी दुख्ने लगायतका समस्याहरू देखिन सक्दछ ।

छोराछोरीहरूको बसाइँसराईको परिणाम वृद्धवृद्धाहरुमा शारीरिक र मानसिक समस्यासँगै जेष्ठ नागरिकहरूमा पारिवारीक समस्या समेत धेरै आउने सम्भावना रहन्छ । कुन छोरा वा छोरीसँग बस्ने ?, सम्पत्ति भोगचलनमा सन्ततिबाट प्रतिवन्ध, सम्पत्ति खाएर पनि राम्रो पालन पोषण नगर्ने, नियमित स्वास्थ्य परिक्षण नहुने, उपचार नै नहुने, सन्तानबाट घृणित भएर मठ मन्दिर वा वृद्धाश्रमको शरण लिन पुग्नु पर्ने आदि जस्ता सम्भावनाहरू रहन्छन् । जेष्ठ नागरिकका लागि परिवार, समुदाय र राज्यले विशेष ध्यान दिन सक्नुपर्दछ । घर परिवारका सदस्यले यथोचित माया ममता, प्रेम र समय दिनुपर्छ । तर हालको बदलिदो परि स्थितिमा जनशक्तिको अभाव घर, परिवार, समाज तथा समग्र राष्ट्र भरीनै देखिन थालेको छ । यस्ता समस्याहरू दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको हुँदा घर, परिवार, गाँउ, समाज सरोकारवाला निकायले कसरी समाधन गर्न सकिन्छ भनी बेलैमा जेष्ठ नागरिकहरूलाई समाजमा सम्मान पूर्वक वाच्न सक्ने वातावरण निर्माण गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

कारुले, रामेश्वर र नेपाल, विमल, (२०७५). जनसङ्ख्या शिक्षामा परियोजना कार्य तथा गोष्ठी. जुपिटर प्रिन्टिङ एण्ड पब्लिसिङ हाउस प्रा.लि.।

जेष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, (२०६३). कानुन किताब समिति ।

बिष्ट, प्रेमसिंह र जोशी, महेन्द्रराज, (२०६०). जनसङ्ख्या अध्ययन. भुँडीपुराण प्रकाशन ।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, (२०७८).राष्ट्रिय जनगणना संक्षिप्त नतिजा ।

Central Bereau of statistics, 2003, Population Monograph of Nepal

Chalise, H. (2023) Aging Trend and Situation in Nepal. Advances in Aging Research, 12, 39-48. (https://www.scirp.org/journal/paperinformation)

https://ne.wikipedia.org/wiki/a'9\of}nL

https://www.prb.org/2022-World-Population-Data-Sheet- Booklet.pdf

https://kathmandupost.com/columns/2023/09/25/taking-care-of-nepal-s-elderly

https://lawcommission.gov.np/np/wp-content/uploads/2021/01/.pdf

❊ ❊ ❊

गजल

दीपक चौधरी
बिए सातौँ सेमेस्टर
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

तुहिन पाई नि सेकम तो जत्तिक से मर्जिम कथि छैली
फूलाहस कुलमुला के भर्जिम कथि छैली ।

अपन घरेक मनाइनतो जैसिक तैसिक मना रखलें बातु
तोहार दाइ बाबा नाइ मनही तो लर्जिम कथि छैली ।

कट्ना कठोर मन तोहार कबु काल सम किल रथो
फोन में अईसिक नाई थर्काइतो तो दर्जिम कथि छैली ।

कहाँ सम असरा हेर्न हो असरा हेरके दतकर गिल बातुँ
तुहिन पाइ नि सेकम तो जत्तिक से मर्जिम कथि छैली ।

हाली आउ नै तो अपन घर चलजिम कथि छैली
तुहिन पाइ नि सेकम तो जत्तिक से मर्जिम कथि छैली ।

❊ ❊ ❊

गुलाबी सारी लाल ढेबर ओ गाल मन परल
रिस्साईल थुथ्थुन तोहार करिया बाल मन परल ।

आँखी नाई भिम्का के हेर्न तुँ भगरही
मईया से शब्द-शब्द गरिना तोहार चाल मन परल ।

कथि उ तोहार मईयम रहे नाई सेकम
थोपा-थोपा आँखिम आँशु चुहाईल तोहार हाल मन परल ।

एक बात कै देथु भाग जिथी अपन लैहर उ
महिन भगरा करके बैथल सालौँ साल मन परल ।

लेहे गैनु ससरार साली माउँ गरिली दतसे महिन
याद अईती आज तोहार पकाइल दाल मन परल ।

गुलाबी सारी लाल ढेबर ओ गाल मन परल
रिस्साईल थुथ्थुन तोहार करिया बाल मन परल ।

❊ ❊ ❊

'एक कित्ता जमिन र एउटा बूढो रुख' कविता सङ्ग्रहको समीक्षा

✍ डा. धनकृष्ण उपाध्याय
उपप्राध्यापक
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस टीकापुर, कैलाली

समुद्रमन्थन धोका हो, एकथरीलाई स्वर्ग दिने, अर्कोलाई पाताल धकेल्ने ।
समाजवाद गलत छ, नाना सपना देखाएर, लुटेरा पुरस्कृत हुने, नव-सामन्तवाद लाद्ने ।
नागरिकता कागजको खोस्टो हो, आफू जन्मेको देशमा, श्रमको मूल्य दिन नसक्ने ।
समय पनि ठिक छैन, चुहेको छाना छाउन नसक्ने, शान्तिको गाना गाउन नसक्ने ।
(समय पनि ठिक छैन : कवि कर्णहादुर थापा)

विषय परिचय

कवि कर्णबहादुर थापाद्वारा लिखित 'एक कित्ता जमिन र एउटा बूढो रुख' वि. सं. २०७६ मा शब्दघर छापाखाना, बागबजार, काठमाडौंबाट मुद्रित र गगन फाउन्डेसनद्वारा प्रकाशित पूर्वभागसहित २३२ पृष्ठ भएको गद्यलयात्मक कविता सङ्ग्रह हो । यस कविता सङ्ग्रहमा लामाछोटा गरी जम्मा ७७ ओटा कविता रहेका छन् । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहमा वि. सं. २०३५ सालदेखि २०७५ सालसम्मका कविता सङ्ग्रहित छन् । जम्मा ४० वर्षको अवधिमा लेखिएका यी कवितालाई दुई चरणमा विभाजन गर्न उपयुक्त देखिन्छ । सुरुको २० वर्षलाई पूर्वार्द्ध चरण र पछिल्लो २० वर्षलाई उत्तरार्द्ध चरण मान्न सकिन्छ । पूर्वार्द्ध चरणका कवितामा वैचारिकता बढी रहेको देखिन्छ भने उत्तरार्द्ध चरणका कवितामा दार्शनिक चिन्तनको बाहुल्य रहेको छ । यस चरणका कवितामा कवित्व शक्ति उच्च रहेको देखिन्छ । यी कवितामा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक, दार्शनिकलगायत विविध खाले विषयवस्तु रहेका छन् । कविको परिचयका साथै यिनै कविताहरूको चिनारीमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित रहेको छ ।

कवि परिचय

एक कित्ता जमिन र एउटा बूढो रुख' कविता सङ्ग्रहका लेखक कर्णबहादुर थापा हुन् । उनको जन्म वि. सं. २०१३ माघ १ गते बिहीबारका दिन दर्ना, पाटेखेत (चिराँता) हाल बान्नीगढी जयगढ गापा ९, अछाममा पिता नवलसिंह थापा र माता जमुना थापाको कोखबाट भएको हो । १६ वर्षकै उमेरमा सरस्वती थापा (सरु) सँग विवाह गरेका थापाका ग्रीष्म, भीष्म र उष्म तीन छोरा तथा लक्ष्मी छोरी गरी चार जना सन्तान रहेका छन् । निम्नमध्यम परिवारिक वातावरण भएको थापाको परिवार वि. सं. २०२५ मा कैलालीको जानकी गापाको खैरीफाँटामा बसाइँसराइ गरी आएको देखिन्छ । आफ्नै बुबाबाट अक्षरको चिनारी गरेका थापाले २०२५ मा देवेन्द्र प्राविबाट प्राथमिक शिक्षा र २०३३ मा अमर सहिद मावि राजापुरबाट प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरेका हुन् ।

तत्कालीन पथरैया गाउँ पञ्चायत कैलालीको सचिव (२०३१) भई सेवा कार्य सुरु गरेका थापाले वि. सं २०३४ देखि २०७३ सम्म अरुणोदय मावि खेरीफाँटा कैलालीमा शिक्षकमा रहेर हाल सेवानिवृत्त जीवन बिताइरहेका छन्। शिक्षकको हकहित र निरङ्कुश शासन व्यवस्थाका पक्षधर थापा वि. सं. २०३६ देखि शिक्षक सङ्गठनमा सक्रिय भूमिका, पञ्चायती व्यवस्था विरुद्ध आवाज उठाएकोमा २०४२ सालमा कारावास, टीकापुर प्राज्ञिक समाजद्वारा सम्मान, उज्यालो प्रतिभा पुरस्कारबाट नगद तथा सम्मानलगायत स्थानीय स्तरमा विभिन्न पुरस्कार तथा सम्मान प्राप्त गरेका छन्।

कर्ण थापाको व्यक्तित्व बहुआयामिक रहेको छ। उनी शिक्षक, नाटककार, कथाकार, देउडा खेलाउडो, प्रगतिशील चिन्तक आदि रहेका छन्। सर्वप्रथम 'सोह्र सौगात' कथासङ्ग्रह (२०३५, गगन थापाका १० ओटा कथा र कर्ण थापाका ६ ओटा कथा वा सहलेखन) मा आफ्ना कथा छपाएर साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका हुन्। उनको प्रथम प्रकाशित कविता भने 'इच्छाहरू' (धनगढी साप्ताहिक) हो। साथै 'एउटा बूढो रुख र एक कित्ता जमिन' (कविता सङ्ग्रह २०७६) का साथै विभिन्न फुटकर कविता, कथा, संस्मरण, लोकसाहित्य, देउडा गीतलगायतका रचना विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित गरिएका पाइन्छन्। 'सुकुम्बासीको लगत' नाटकको मञ्चन (२०४२) र तत्पाश्चात् उक्त तत्कालीन सरकारद्वारा प्रतिबन्ध प्रतिबन्ध लगाइएको थियो। यसरी विभिन्नमा साहित्य लेखन गर्नुका साथै प्रजातन्त्रप्रति संलग्न व्यक्तित्व थापा निडर र साहसी पेसाबद्ध व्यक्ति पनि हुन्।

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहका आधारमा कवि थापाका समसायिक धाराबाट निःसृत सरल स्वभावका सडक कवि, प्रगतिवादी मानववादी र मानवतावादी दार्शनिक चिन्तन, पूर्वीय आध्यात्मिक, धार्मिक चिन्तनको पुनर्व्याख्याको चाहना, वर्तमान राजनीतिक रीतिस्थितिप्रति विरोध, द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी मान्यताको वरण, कतै स्वच्छन्दतावाद र कतै प्रयोगधर्मी कविताको रचना, वर्तमान प्रविधिले मानवलाई एकलकाँटे बनाएकोमा असन्तुष्टि, तद्भव शब्दको बाहुल्य र तत्सम र आगन्तुक शब्दको उचित संयोजन, परिष्कारपूर्ण भाषाशैली प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग, कतै भाषिकाको प्रयोगका साथै अन्य विचलनयुक्त शब्दको प्रयोग, सामाजिक तथा राजनीतिक विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य, सरल, सहज र मिठासपूर्ण गद्यलयको उचित व्यवस्थापन जस्ता कवितात्मक प्रवृत्तिहरू रहेका छन्।

'एउटा बूढो रुख र एक कित्ता जमिन' कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

प्रस्तुत 'एउटा बूढो रुख र एक कित्ता जमिन' कविता सङ्ग्रहमा जम्मा सतहत्तर कविता रहेका छन्। यसमा सबभन्दा लामो कविता 'मेरो गाउँ' (१० पङ्क्तिगुच्छमा विभाजित २०१ पङ्क्ति) र सबभन्दा छोटो कविता 'जीवनको मिठास' (केवल १० पङ्क्ति) रहेको छ। यस कविता सङ्ग्रहमा रहेका कविताहरू विविध चिन्तन, विचार र मान्यतामा आधारित छन्। यी मुख्य मुख्य कवितामा रहेका प्रमुख विचार र मान्यतालाई विभिन्न उपशीर्षकमा सारसङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ।

राजनीतिक पक्ष

कविले विभिन्न कवितामा आफ्ना राजनीतिक पक्षको उजागर गरेका छन्। पहिलो कविता 'शहीदको सपना' मा वर्तमान यथार्थको प्रस्तुति गर्दै सहिदको नाम भजेर नेता र शासक भोगविलासमा डुब्ने तर सहिदको सपना सपनामै सीमित रहने विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ। 'जनताको छोरो' कविता द्वन्द्वात्मक

भौतिकवादमा आधारित रहेको छ । चुनाव हुँदासम्म जनताको छोरो रहने र चुनाव जितेर सहर पसेपछि जनतालाई बिर्सेर शासक बन्ने यथार्थ पक्षको उजागर गरिएको छ ।

जनताको छोरो
राजनीतिमा पास भयो
सिद्धान्त बेच्यो
शोषकको दास भयो ।

'आवश्यकता छैन' कवितामा वर्तमान नेतृत्वपङ्क्ति भाषण र आसन रमाएको कुराको विरोध गर्दै राजनीति गर्नेलाई कर्मवादी बन्न आग्रह गरिएको छ ।

हामीलाई फुर्सद छैन
तिम्रा शव्दजालमा फस्ने
प्रभु, मालिक, स्वामी, हजुर भन्दै पुज्ने
हामी हाम्रो कर्मभूमिमा रमाएका छौं
जाऊ यहाँ हल्ला नगर
कि आऊ यस कर्मक्षेत्रमा परिश्रममा बाँच्न सिक ।

'चाहिएको छ' उग्र राष्ट्रवाद र खोक्रो राष्ट्रवादको विरोध र कर्मवादी चिन्तन प्रस्तुत गरिएको उत्कृष्ट कविता हो । सुरासुन्दरीमा रमाउने, भाषण गरेर समय बिताउने जनताको रगत र पसिनामा रमाउने शासक र सामन्त वर्गको विरोध गरिएको छ ।

त्यो त तन, मन र वचनले गरिने कर्म पो हो
राष्ट्रियता भावना मात्र हो भन्नु शर्म पो हो
त्यसैले हाम्रो लेकमा बाँस र घाँस चाहिएको छ
बरु अलि तल्लो भेगमा भटमास चाहिएको छ ।
.... हामीलाई गाँस, वास र कपास चाहिएको छ ।

'थर्कनै किन पर्‍यो ?' कवितामा जनताको भोट पाएर सत्तामा जाने र सहरमुखी भएर जनतालाई नै शोषण गर्ने तथा जनताको उन्नति देखेर डाह गर्ने नेतृत्वप्रति कटाक्ष गरिएको छ ।

उसले नै होइन र- तिमीलाई काँधमा चढाएर
सत्ताको भरेङ उकाल्दै घुम्ने मेचमा बसालेको
अब तिमी गाउँ फर्कनै किन पर्‍यो
उसलाई ब्युँझेको देखेर झर्कनै किन पर्‍यो
उसले भरखरै आरनबाट कराएर ल्याएको,
हलो र कोदालो देखेर भूकम्पको जमिनझैं थर्कनै किन पर्‍यो ।

'सम्बन्धित निकाय' वर्तमान जीवनको यथार्थको चित्र उतारिएको प्रौढ परिपक्व कविता हो । भ्रष्टाचार, घुसखोरी, विदेशीको गुलामी, उपनिवेशवाद, दलाली, कमिसन तन्त्र जस्ता विसङ्गति र विकृतिको चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । जब यी विकृतिहरूले उग्ररूप लिन्छ तब लुई सोह्रौं र जारको अन्त्य भएझैं त्यो अवस्था सिर्जना हुन सक्छ भन्ने आशय प्रकट गरिएको छ । पौराणिक बिम्ब कल्की अवतारको उल्लेख गरेर त्यस्ता सम्बन्धित निकायको अन्त्य हुन्छ भन्ने क्रान्तिकारी विचार रहेको छ ।

आफ्नो माटो बन्जर पारेर
एनजिओ आईएनजिओको
गर्दै दासतापूर्ण गुलामी
पाँचतारेमा रात्रिभोज खाएको
उजुरी दिनु छैन
सम्बन्धित निकायमा ।

मानवतावाद

मानवतावाद कविको अर्को पक्ष हो । 'पत्थर र देवता' प्रगतिवादी चिन्तन सशक्त रूपमा अभिव्यक्त भएको मानवतावादी र मानववादी चिन्तनको कविता हो । यस कवितामा मूर्तिपूजाको विरोधका साथै कर्म र श्रमको पूजा गर्नुपर्ने मान्यता अघि सारिएको छ ।

किन पूजा गर्दैनौ हामी
श्रमजीवी हात र खुट्टाहरूको
किन पूजा गर्छौं हामी
अदृश्य अलौकिक देवताहरूको ?
बरु हामीभित्र देवता खोजौं
हामी बुद्धु नबनौं ।

त्यस्तै *'सद्न्यायको निम्ति'* कविता मानवतावादी र प्रगतिवादी चिन्तनमा आधारित रहेको छ। शोषित र दमित वर्ग एकजुट भएर विद्रोह गर्नुपर्ने धारणा प्रकट भएको छ ।

गोरुजस्तो सधैं जोतिएर
आफूबाट मनुष्यको जुनी खोसिएर
कति सहन्छौ साथि ?

दार्शनिकता

कविका पूर्वार्द्धका कवितामा राजनीति पक्ष सबल देखिन्छ भने उत्तरार्द्धका कवितामा दार्शनिक पक्ष फस्टाएको छ । 'रहर' कवितामा कविको दार्शनिक विचार घनीभूत रूपमा प्रकट हुनुका साथै अस्तित्ववादी चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ। हिन्दु संस्कारका सबल पक्ष र तिनमा गर्नुपर्ने सुधारको उल्लेख गर्नुका साथै र हस्यमय सृष्टिको चर्चा गरिएको छ ।

म थुप्रै थुप्रै निषेधहरूले बेरिएको छु,
म थुप्रै थुप्रै महहरूले घेरिएको छ,
तर म सिक्री र लाहाछाप तोडेर
मान्छे हुनुको स्वाद चाख्न चाहन्छु ।

'लाशहरूको दैनिकी' वर्तमान सन्दर्भमा विश्वमा देखिएका शस्त्रास्त्रको होडबाजी, गगनभेदी विमानद्वारा विश्वमा भइरहेका विनाशकारी हत्या, आतङ्कको प्रतीकात्मक प्रस्तुति रहेको कविता हो । साथै धर्मको नाममा, सीमाको नाममा, वर्गका नाममा वा त्यस्तै अन्य कुनै नाममा भएका युद्ध र आतङ्कको अन्त्य

विश्वबन्धुत्वको कामना गरिएको छ । साथै मानवको सृष्टिक्रम र विकासको सजीव चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । यस कवितामा कविको कवित्वशक्तिले उच्चता प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

एक डल्लो पृथ्वी र एक हूल मान्छेको
द्वन्द्व, विनाश, सिर्जना र विकासको । ....
लासहरूको अँगालोबाट फुत्किँदै गएको पृथ्वीमा
दासहरूको स्वर्ग सिर्जिँदै गएको देखें ।

'एक कित्ता जमिन र एउटा बुढो रुख' शीर्षकको कविताबाट नै यस कविता सङ्ग्रहको नामकरण गरिएको छ । तराईमा भएको वनजङ्गलको फँडानी बस्ती बसाएको पृष्ठभूमिमा नेपाली जनताको अवस्था, धार्मिक अन्धविश्वास, सामाजिक विकृति आदि पक्षको चर्चा गरिएको छ। साथै प्रतीकात्मक रूपमा तत्कालीन राजा वा व्यवस्थालाई ईश्वरीय अवतार मान्ने मूढ प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ। पूर्वीय आध्यात्मिक चिन्तनको द्वन्द्वात्मक प्रस्तुति रहेको छ। मानिसको जीवनमा दुःख दिने तर मृत्युपछि उसको गुणगान गाउने प्रवृत्तिप्रति रोष प्रकट गरिएको छ। धार्मिक तथा दार्शनिक बिम्बको प्रयोगले कविता सशक्त बनेको छ।

जङ्गल घट्दै-घट्दै समेटियो एकातिर
मान्छे बढ्दै-बढ्दै निमोठियो अर्कातिर
बाँडियो मान्छेको मानवता पनि
एक कित्ता जमिनमा एक टुक्रा माटोमा ।

'ऊ र म' कविता पूर्वीय दर्शनको मानवीय जीवनचक्रमा आधारित रहेको छ । मानवले जीवनमा उकाली ओराली गर्दै प्राप्त वस्तु उपभोग गर्दै अन्त्यमा चिहानमा गएर इहलीला समाप्त हुन्छ भन्ने विचार अघि सारिएको छ । मानव देह नश्वर भएकाले शुभकर्म गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश रहेको छ ।

ऊ अग्लिँदै गयो
म चढ्दै गएँ
उकालो जिन्दगीको !
ऊ ओरालिँदै गयो
म झर्दै गएँ
ओरालो जिन्दगीको !
ऊ जल्दै गयो
म बल्दै गएँ
काठ चिहानको ।

'भेट' कवितामा प्रकृति र मानवको तादात्म्य सम्बन्ध, विश्वका साथै नेपाली कविहरूप्रति आस्था र भावनात्मक निकटता, सङ्गीत र लयको अभिव्यञ्जना, पौराणिक बिम्बात्मक आध्यात्मिक चिन्तनलाई वर्तमान परिवेश र सञ्जालसँग अन्तर्मिश्रण गरिएको छ । अझ सङ्क्षेपमा भन्दा पूर्वीय वेदान्त दर्शनको 'अहम् ब्रह्मोस्मि' भन्ने चिन्तनलाई वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा विश्लेषण गरी ईश्वरीय व्यापकता सर्वत्र रहेको भन्ने विचार अघि सारिएको छ। यसका लागि वर्तमान समयमा प्रचलित विविध बिम्बको सहारा लिई प्रयोगात्मता तुल्याएका छन् ।

म रेकर्ड गर्छु
आदिम साम्यवादकी
अर्धनग्न मानुषी
केटी साथी छिन् वैज्ञानिक साम्यवादकी
पूर्ण नग्न युवती
मेरा साथी छन्
युद्धमा अर्जुन सारथी बन्छन्
मुरलीवाला महारथी बन्छन् ।
म कसैको ट्वाइलेटमा
किन बन्द गरूँ आफूलाई ?
मलाई सम्पूर्ण जीवनको
वाईफाई चाहिन्छ नेट चाहिन्छ
मान्छे र प्रकृतिको भेट चाहिन्छ ।

'बर्बादी' शीर्षकको कविता प्रतीकात्मक रहेको छ । कविका व्यक्तिगत जीवन भोगाइलाई सार्वजनीन गर्दै पूर्वीय दार्शनिक चिन्तनलाई सूत्रात्मक कथनमा अघि सारिएको छ । ब्ल्याकहोल अर्थात् ब्रह्माण्डको रहस्य, जीवनको नश्वरता र संसारमा मानव जन्म शुभकर्मका लागि भएकाले बर्बादीतिर जानुहुन्न भन्ने गूढ चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ ।

अस्थायी जीवन
स्थायी भएन भनेर
किन सिकायत गर्नु ?
ब्ल्याक होल पनि छन्
सेता होल पनि छन् ।
अनन्त ब्रह्माण्डको
म एउटा कण(किन कट्टु र पेटीकोटमा
जीवन बर्बाद गरूँ ?

'एउटा पङ्ख र पात' कविता गीताको दार्शनिक चिन्तन घनीभूत रूपमा अभिव्यक्त भएको प्रौढ परिपक्व रचना हो । एउटा पात झरेपछि अर्को पात पलाएझैं एक प्वाँख झरेपछि अर्को प्वाँख पलाएझैं चरी वा आत्मा उडेर गए पनि पुनः अर्को शरीर धारण गर्दछ भन्ने आत्माको निरन्तरतासम्बन्धी बिम्बात्मक प्रस्तुति रहेको छ ।

पात झरिरहन्छन्
रुख पलाइरहन्छन्
पङ्ख झरिरहन्छन्
चरी उडिरहन्छन्,
दूर क्षितिजको यात्रामा
बस्, जीवन चलिरहन्छ ।

'तृप्ति' कविता मानवीय ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियको तृप्तिबारे चर्चा गरिएको छ । पृथ्वीका सम्पूर्ण सिर्जना हाम्रा पाँच ओटा ज्ञानेन्द्रिय र पाँच ओटा कर्मेन्द्रियले तत् तत् विषयवस्तु भोग गरेर तृप्ति प्राप्त गर्ने चिन्तन भएको यस कविता सङ्ग्रहभित्रको श्लेषात्मक तरिकाले शृङ्गारिकता छोएको एक मात्र कविता हो ।

ए ब्रमाण्ड सुन्दरी ! कोमलाङ्गी !
प्यारी धर्ती रानी ! तिमीलाई निर्वस्त्र बनाएर
आँखाले ... हातले, तनले, मनले,
तिम्रा अनन्त तिर्सनालाई
तिम्रा अनन्त सिर्जनालाई ।
खान्छु- जब मलाई भोक लाग्छ
पिउँछु- जब मलाई तिर्खा लाग्छ ।

सामाजिक पक्ष

कवि थापाले सामाजिक पक्ष विविध विषयवस्तु उठान गरेका छन् । नारीमाथि हुने थिचोमिचोको विरोध गर्दै नारीवादी चिन्तन पनि सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस्ता कविता प्रशस्त भए पनि प्रतिनिधिका रूपमा 'स्वयम् उठ' कवितालाई लिइएको छ । यस कवितामा नारीमाथि भइरहेको हत्या, हिंसा, बलात्कार जस्ता कुकृत्यको विरोध गर्दै नारी जागरुक हुन आवाहन गरिएको छ ।

अबला भइनुको भ्रमजालबाट
फुत्किएर अब तिमी
स्वयम् रणचण्डी बन्नुपर्छ
हिमाली पाखा पखेराका
डाँफे-मुनालहरू ब्युँझाउँदै
अब स्वयं रणभेरी फुक्नुपर्छ ।

'दरबारहरू' कविता नेपालको पश्चिमी भूभाग अझ कविको जन्मस्थलको ओल्के सङ्क्रान्तिको प्रासाङ्गिक बिम्ब प्रस्तुत गर्दै वर्तमान राजनीतिक विसङ्गतिप्रति झटारो हानिएको छ । पुर्खाले राजा महाराजालाई ओलक चढाउँदा श्रीपेचसहितका एकजना राजा वा तिनका प्रतिनिधि मात्र हुन्थे । वर्तमान समयमा श्रीपेचविनाका धेरै नवराजा तथा नवयुवराजहरू भएकोमा चिन्ता प्रकट गरिएको छ ।

ओलके सङ्क्रान्तिमा,
कर वृद्धि र महङ्गीको ओलक लिएर
थोत्रो सङ्घीयता अमर रहोस् भन्दै
कसरी पुगुँ नव राजधानी
आस्थाको ओलक लिएर विश्वासको ओलक लिएर ?

'मुस्कानको फूल' युगसापेक्ष कविताका साथै वृद्धावस्थाको मानसिकता, निम्वर्गीय परिवारको पीडा, हिन्दी सिरियल, फेसबुक र युट्युब जस्ता प्रविधिले ल्याएको एकलकाँटे परिस्थिति र अवस्थाको चित्र उतारिएको छ ।

प्रिया ! तिमी
टिभीका सिरियलहरू
हिरो-हिरोइनलाई
हेरेर चित्त बुझाए ।....
म तिमीलाई लेकको गुराँस
म्यासेन्जरबाट पठाइदिउँला
तिम्रा आँसु युट्युबमा हालिदिउँला,
भान्सामा
नुन, तेल, चिनी
सकियो भनी कृपया नरिसाउनु है ।
एक-दुई छाक
अनसन बस्न सकिन्छ
एक-दुई तिज
पोहोरका सारीमा पनि
नाच्न सकिन्छ ।

'सपना' कवितामा नयाँ पुस्तामा देखिएको अमेरिकालगायतका विदेशी भूमिप्रतिको मोहप्रति उदासीनता दर्साउँदै देशभक्तिको भावना अभिव्यक्त भएको छ। प्राकृतिक सम्पदा र सुन्दरताले भरीपूर्ण, विभिन्न जातजाति तथा सांस्कृतिक परिवेश भएको तर शासकको बहुलट्ठीपनले देशनिर्माणमा बाधा पुगेको, मेलम्चीजस्ता योजना अधुरा रहेको र शासकहरू सत्ता, भत्ता र सुरासुन्दरीमा रमाएकाले देश पछि परेको यथार्थलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। विदेशमा नगई त्यस्ता शासकलाई सत्याग्रहले हटाएमा यही देश स्वर्ग बन्नेछ भन्ने कविको देशप्रेमको सपना घनीभूत भएको छ ।

किन अमेरिकाको
सपना देख्छौ
ए छोरा-छोरीहरू
मोरा-मोरीहरू ।
कति धनी छ
तिम्रो अंशमा परेको
एक टुक्रा माटो ?

'नासो' कविता प्रेमिका वा जीवसङ्गिनीको श्रद्धा र प्रशंसा गरिएको कविता हो । यस कवितामा प्रेमिका वा जीवसङ्गिनीलाई उच्च दर्जा दिइएको छ। जीवनको सुख, दुःख, हाँसो, आवेग आदि सबै मनोवेगमा उनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने र प्रेमिका वा जीवनसङ्गिनीविना जीवन अधुरो हुने यथार्थ पक्षको उजागर गरिएको छ ।

आमाले जस्तै काखै बसाली
उपवन चिनायौ जीवनको
बाबाले जस्तै हातै समाती मधुवन देखायौ जीवनको ।

'गौमाता' मात्र नभएर हामी सबैले देखेभोगेको वर्तमान विसङ्गतिपूर्ण र स्वार्थी मानवप्रति व्यङ्ग्य गरिएको कविता हो । हिन्दुहरूका माताका रूपमा चिनिने गौमातालाई दुध खाइसकेपछि छाडा छाड्ने अमानवीय घृणित कार्यको निन्दा गरेका छन् र त्यस्ता स्वार्थीले वैतरणी तर्न नपाऊन् भन्ने श्राप प्रदान गरेका छन् ।

मालिकहरू छाडा भएपछि
हिन्दू धर्मबाट टाढा भएपछि
मालिकलाई यिनको पाप लाग्नेछ
आँसुको सराप लाग्नेछ ।
हे जननी गौमाता !
हे जीवनदाता !
वैतरणी नतारिदिनु ती निर्घृणीलाई
जसले
महतारी छाडा गरिदिएका छन्
घर-गोठबाट टाढा गरिदिएका छन् ।

'पहिचान' कवितामा वृद्धावस्थामा नारीको पुरुषप्रति हुने आकर्षणको कमीको प्रसङ्ग अघि सार्दै अर्थशास्त्रको उपयोगिताको ह्रासको सिद्धान्त प्रस्तुत गरिएको छ । देशमा स्वतन्त्रता र जनतन्त्र वा प्रजातन्त्रका लागि ज्यान अर्पण गर्ने सहिद, कवि, साहित्यकार, कलाकार, लडाकुलाई सो प्राप्तिपछि बिर्सने परम्परालाई समेत प्रस्तुत गर्दै नेपालमा भएको पूर्व लडाकुको दयनीय अवस्थाको पनि सङ्केत गरिएको छ । साथै परिवर्तनका लागि दिएको योगदान खेर गएको सम्बन्धमा व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् ।

जनयुद्धमा
कलमको बन्दुक बोकेर
बादशाहलाई खसाल्न
वायुपङ्खी घोडाबाट
आमाको शरीरमा प्राण अर्पण गरेर
लडेका, मरेका, बाँचेका
जो चिनिनुपर्थ्यो
अझै चिनिएका छैनन्
जे चिनिनुपर्थ्यो अझै चिनिएको छैन ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत 'एक कित्ता जमिन र एउटा बूढो रुख' कर्णबहादुर थापा (२०७६) को पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित पहिलो कवितात्मक कृति हो । यस कविता सङ्ग्रहमा लामाछोटा गरी जम्मा ७७ ओटा कविता रहेका छन् । वि. सं. २०३५ सालदेखि २०७५ सालसम्मको ४० वर्षको अवधिमा लेखिएका यी कवितामा वर्तमान मानवजीवनका विविध पक्षलाई समेटिएको पाइन्छ । यस कविताकृतिमा विविध पक्षको प्रस्तुति रहे पनि पूर्वार्द्ध चरणका कवितामा बढी राजनीतिक पक्ष वा वैचारिक पक्षको प्रबलता रहेको छ भने उत्तरार्द्ध चरणका

कवितामा दार्शनिक पक्षको प्रबलता देखिन्छ। मुख्यतया यो कविता सङ्ग्रह राजनीतिक, सामाजिक, मानवतावादी र दार्शनिक पक्षको चतुष्कोणको आयाममा संरचित रहेको छ । राजनीतिक पक्षमा एकतन्त्रीय निरङ्कुश शासनको विरोध, परिवर्तनपछि नेताहरूमा आएको विसङ्गति र विकृतिप्रति कटाक्ष गरिएको छ। सामाजिक पक्षमा वर्तमान सन्दर्भका यावत् पक्षलाई समेट्ने प्रयत्न गरिएको छ। देखावटी, स्वार्थीपना, ढोँगी प्रवृत्तिको विरोध गर्दै मानववाद र मानवतावादको वकालत गरिएको छ। पूर्वीय दर्शनका जन्म, मृत्यु, पुनर्जन्म, पाप, पुण्य, धर्मकर्म, विधि र कर्म तथा सृष्टि र प्रलयबारे यत्रतत्र विषयवस्तुको उठान गरिएको छ। समग्रमा भन्दा कविको जीवनमा देखेभोगेका, अनुभव गरेका र सुनेका समग्र पक्षको तेरिज प्रस्तुत गरिएको कृति हो 'एक कित्ता जमिन र एउटा बूढो रुख' ।

(मिति २०७६ श्रावण २५ गते लम्कीचुहा नगरपालिकाको लम्कीमा पुस्तक विमोचनको अवसरमा प्रस्तुत गरिएको समीक्षालाई संशोधित र परिमार्जित गरिएको लेख)

❊ ❊ ❊

मुक्तक

रमेशकुमार चौधरी
बिएड पाँचौँ सेमेस्टर
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

भमरा भइन तिमिलाई चुमौ चुमौ लाग्छ
तिम्रै मिठो आवाज सधै सुनौ सुनौ लाग्छ।
खै कुनि आजभोलि के भएको हो मलाई
तिमिलाई नै माला बनाइ उनौ उनौ लाग्छ।

मलाई त्यो प्रेमी मन देऊ न एक पटक
प्रेम गर्ने प्रेयसी बन्देउः न एक पटक।
कस्तो सुनिन्छ होला आहा सुन्न उत्सुक छु म
'मलाई माया गर्छु' भन्देऊ न एक पटक।

❊ ❊ ❊

तरकारी उत्पादनमा रासायनिक विषादीको बढ्दो प्रयोग दिगो कृषिका लागि चुनौती

✍बसन्तराज भट्टराई
उपप्राध्यापक (बागवानी)
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
स्कुल अफ एग्रिकल्चर कृषि विज्ञान संकाय टीकापुर कैलाली

पृष्ठभूमि

दोस्रो विश्वयुद्धतिर मानिस बालीनाली र वस्तुभावलाई दुःख दिने किरा तथा अन्य थुप्रै विनाशकारी सूक्ष्म जीवाणु विषाणु र ढुसी आदिलाई नियन्त्रण गर्न रासायनिक विषादीको प्रयोग गर्ने गरेको र पछि गएर सोही कुरालाई निरन्तरता दिई व्यापकता बढेको पाइन्छ। कृषिमा क्रान्ति ल्याउने हेतुले सुरु भएको विषादीको प्रयोग पछिल्लो समयमा निकै घातक बन्दै गइरहेको छ। यसको प्रयोगले कृषिमा उत्पादन बढेसँगै मानव स्वास्थ्यमा भनी निकै ठुलो प्रभाव देखाउँदै गइरहेको छ। सन् १९६३ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाकी लेखिका रासेल कारसनले चाँदीको प्रयोगले वातावरणमा पारेको असरका साथै पर्यावरणीय असन्तुलनबारे कुरा बाहिर ल्याइन, तब चेतनशील प्राणीको ध्यान त्यतातर्फ मोडिन गएको देखिन्छ। हालको अवस्थालाई मध्यनजर नगरी रासायनिक विषादीको वैकल्पिक उपायको रूपमा सोच्न सकिएन भने यसले मानव सङ्कट निम्त्याउने निश्चित छ। दिगो कृषि विकासलाई नै चुनौती दिनेगरी प्रयोग गरिएका यी यस्ता विषादीजन्य पदार्थको वैकल्पिक मार्ग खोज्नु नै आजको मुख्य आवश्यकता हो। प्रकृतिको नियममै धरापमा पर्ने गरी गरिएको कृषि क्रान्तिले भोलिका दिनमा ती भोलिका सन्ततिलाई हामी खै के छोडेर जाँदैछौं। कृषिलाई कुन गन्तव्यमा पुऱ्याउँदैछौं भन्ने ठुलो प्रश्न सधैंको लागि रहिरहने छ।

परिचय

तरकारी उत्पादनलाई वृद्धि गर्न साथै विभिन्न सङ्क्रमणलाई छिटो छरितो तवरबाट निर्मूल पार्न हरेक किसानको रोजाइमा परेको छ रासायनिक विषादी। मानव स्वास्थ्यलाई व्यवस्था गरी हरेक एग्रोभेटहरूमा पाइने यी यस्ता विषादीलाई किसानले औषधीको रूपमा बुझ्दै आएको पाइन्छ। जब विषादीलाई औषधीको नामले चिनिन्छ तब यसको प्रयोगको अवस्था माटो तथा मानव स्वास्थ्यमा पार्ने असरको कुनै हेक्का हुँदैन। अति घातक विषादीले माटोको उर्वराशक्ति मासिँदै गएको र स्वास्थ्यमा असर पारी पर्यावरणीय असन्तुलन ल्याउने भएकाले नेपाल सरकारले २४ वटा रासायनिक विषादी प्रयोगको लागि प्रतिबन्धित गरेको छ। खुला सिमाना र हरेक कुरामा भारतीय बजारमा निर्भर रहने हामी त्यस्ता विषादीको नियम विपरीत प्रयोग भइरहेको छ। १३२-१७० विषादीको व्यावसायिक कारोबारका लागि दर्ता भए पनि यी भन्दा अन्य प्रयोगमा व्यक्तिकै रूपमा आएको पाइन्छ। सरकारी तवरबाट नियमन अध्ययन अनुसन्धान र निरीक्षण हुन नसकेको अवस्थामा दिनप्रतिदिन गैरकानुनी रूपमा विषादीको प्रयोग बढ्दो छ। यस्ता अति खतरनाक विषादीको प्रयोगलाई विभिन्न देशहरूले पनि रोक लगाएका छन्।

अमेरिका लगायतका देशहरूले क्लोरोपाइरिफसमा प्रतिबन्ध लगाइसकेका छन् । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले क्लोरोपायरी फसलाई बढी खतरनाक समूहमा राखेको छ। ट्राइजोफस रासायनिक विषादीलाई पनि कम खतरनाक मानिँदैन । फलस्वरूप यसलाई पनि अमेरिकी सरकारले प्रतिबन्धित विषादीको रूपमा लिँदै आएको छ। हालसालै भियतनामले पनि यस्ता विषादीमा प्रतिबन्ध लगाइसकेको छ। युरोपियन युनियन इयुले पनि प्रोफेनोफस र कार्बनडा जिमलाई प्रतिबन्ध विषादीको रूपमा समावेश गरेको छ। नेपालले पनि पछिल्लो समयमा डाइक्लोरोभस र प्रायजोफसलाई प्रतिबन्ध लगाए पनि यी सबै विषादीको खुलेयाम प्रयोग भइरहेको पाइन्छ ।

तरकारी उत्पादनमा रासायनिक विषादी प्रयोगको अवस्था

विश्वकै रासायनिक विषादीको प्रयोगको अवस्था हेर्दा सबैभन्दा बढी दक्षिण कोरिया इटाली हंगेरी र जापान देशहरूमा बढी प्रयोग गर्ने देशमा पर्दछन् । नेपालमा पनि विषादीको प्रयोग ३९६ ग्राम प्रति हेक्टर सक्रिय पदार्थ रहेको छ । बालीअनुसार नेपालमा विषादीको प्रयोगलाई हेर्ने हो भने सबैभन्दा बढी कपासमा २५६० ग्राम प्रति हेक्टर त्यसपछि क्रमश : चियामा २१०० ग्राम प्रति हेक्टर तरकारीमा १६०५ ग्राम प्रति हेक्टर छ भने, सबैभन्दा कम फलफुल बालीमा २९.८१ ग्राम प्रति हेक्टर सक्रिय पदार्थ प्रयोग भएको देखिन्छ। त्यस्तै गरी अन्न बालीमा ४६ ग्राम प्रति हेक्टर बालीनालीमा ५० ग्राम प्रति हेक्टर सक्रिय पदार्थ प्रयोग भएको छ।

भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा विषादीको प्रयोग तराईमा ९९५ ग्राम प्रति हेक्टर छ भने सबैभन्दा कम हिमाली क्षेत्रमा ८५ ग्राम प्रति हेक्टर सक्रिय पदार्थ प्रयोग भएको पाइन्छ। नेपालमा आयातित विषादीमध्ये ८० प्रतिशतभन्दा बढी तरकारीमा खपत भइरहेको र नेपालमा विषादीको औसत प्रयोग घट्छ। यसमा विषादीको औसत प्रयोग प्रति हेक्टर ०.३९६ केजी रहेको छ। वि.सं.२०७७/०७८ को तथ्याङ्क अनुसार ढुसीनाशक विषादी सबैभन्दा बढी आयात भएको छ भने रासायनिक संरचनाको आधारमा अर्गानोफस फेट समूहमा विषादी बढी प्रयोग भएको पाइन्छ ।

नेपालमा करिब ८४ करोड बराबरको विषादी वार्षिक आयात हुन्छ। गतवर्षको तथ्याङ्क हेर्दा ६३२ टन विषादी आयात भएको देखिन्छ। कीटनाशक २१६ रोगनाशक २६७ झारनाशक १४२ र अन्य पाटन विषादी आयात भएको देखिन्छ। प्रतिवर्ष हेक्टर ३९६ ग्राम विषादी प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। यहाँबाट के पुष्टि हुन्छ भने नेपालमा पनि विषादीको प्रयोग बढ्दै गएको छ ।

तरकारी तथा फलफुलमाको नमुना परीक्षण गर्दा देखिएको यथार्थ

तरकारी तथा फलफुलमा विषादीको विभिन्न तत्त्वमध्ये कार्वाभेट र अर्गानो फस्फेटको मात्रा मात्र परीक्षण हुने गर्दछ। विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको मापदण्डअनुसार विषादीको मात्रा ३५ प्रतिशतभन्दा कम देखिए खान योग्य ३५(४५ प्रतिशत देखिए तीन दिनसम्म बजारमा लैजान नमिल्ने र ४५ प्रतिशतभन्दा बढी देखिए नष्ट गर्नुपर्ने रहेको छ । ढुसीनाशक कार्बनडाजिम सबैभन्दा बढी टमाटरमा प्रतिकिलो ५०.३ माइक्रोग्राम खुर्सानीमा १९.७ र घण्टामा २०.१ माइक्रोग्राम पाइएको छ। युरोपियन युनियन इयुले खानयोग्य तरकारीका लागि तोकेको अधिकतम मापदण्डभन्दा भन्टामा ४ गुणा, टमाटरमा १७ गुणा र खुर्सानीमा ४९ गुणा बढी विषादीको मात्रा भेटिएको छ । त्यस्ता विषादीहरूमध्ये सबैभन्दा बढी अर्गानो फोस्फेट, अर्गानो क्लोरिन र कार्बन डाजिमको प्रयोग भएको छ । इयुको मापदण्डअनुसार यी विषादी एक बालीमा दुई पटकभन्दा बढी प्रयोग गरिनु घातक मानिन्छ तर किसानले एउटै तरकारी बालीमा कार्बनडाजिम प्रयोग गरेका छन् ।

नेदरल्यान्डको वागिनन्गेन विश्वविद्यालयको सोसल फिजिक्स एन्ड ल्यान्ड म्यानेजमेन्ट विभाग नेपालका दुई गैरसरकारी संस्था फेज नेपाल र प्रोग्रेसिभ सस्टेनेबल डेभलप डेभलपर नेपालले डिसेम्बर २०१७ मा रुपन्देहीको गैडाहवा गाउँपालिका ६ र ७ मा गरेको संयुक्त अनुसन्धानबाट त्यहाँ उत्पादित तरकारीमा विषादीको अत्याधिक प्रयोग भएको देखिएको थियो नेपाली तरकारीमा किटनाशकको अवशेष र सम्भावित स्वास्थ्य जोखिम शीर्षकको दोस्रो चरणको उक्त अध्ययनमा भण्टा, टमाटर र खुर्सानीका ८६ नमुना परीक्षण गर्दा तिनमा मानव र अन्य जीवका लागि समेत हानिकारक विषादीको मात्रा उच्च पाइएको थियो ।

विभिन्न अध्ययनको प्रतिवेदनअनुसार केही तरकारी बालीमा कारोबाभेट र अर्गानो फस्फेट देखिएको विषादीको मात्रा निम्नानुसार रहेको छ ।

क्र.सं.	तरकारी	कार्बामेमटको मात्रा (%)	अर्गानोफस्फेटको मात्रा (%)
१	गोलभेडा	०.१६%	५.१ %
२	ब्रो काउली	०.३७%	८.५३%
३	भण्टा	२.२३%	०.९५%
४	काक्रा	२.२६%	३.३५%
५	काउली	०.०४%	५.४३%

रासायनिक विषादीमा नेपाल सरकारबाट भएको काम कारवाही

नेपाल सरकारले अहिलेसम्म तरकारी बालीमा कुन विषादी कति मात्रामा प्रयोग गर्ने भन्ने मापदण्ड बनाएको देखिँदैन । विदेशबाट आयात हुने तरकारी तथा फलफूलमा विषादी परीक्षण गर्नु नपर्ने मन्त्रिपरिषदको २०७५ असार १८ को निर्णय कार्यान्वयन नगर्न सर्वोच्च अदालतले आन्तरिक आदेश दिएको थियो । उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले असार २ मा नेपाल आयात हुने तरकारी तथा फलफुलमा सीमा नाकामै विषादी परीक्षण गर्न निकासी पैठारीसम्बन्धी आदेश राजपत्रमा प्रकाशित गरेको थियो । तर सरकारको नाकामा पूर्वाधार नभएको भन्दै उक्त निर्णय फिर्ता लिएपछि सर्वोच्चमा तीन वटा रिट दर्ता भएका थिए सर्वोच्चले विषादी परीक्षण नगर्ने निर्णय उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ र मुलुकी अपराध समिता २०७४ विरुद्ध रहेको वा नरहेको भन्ने प्रश्न उठ्ने गर्दछ । जब यस्ता संवेदनशील कुरामा आधार नभएको भन्दै निर्णय फिर्ता लिनु सरकारको गैर जिम्मेवारी कदम देखिन्छ । वि.सं. २०७५/७६ मा भएका यस्ता निर्णयहरू अहिलेको वर्तमान सरकारले के कसरी हेर्देछ भन्ने चासो गुनासो बढ्दै गएको पाइन्छ । त्यसपश्चात विषादी निकासी पैठारीसम्बन्धी कस्ता खालका गुरुयोजनाहरू भए खै यो कुराले कुनै स्थान पाएको देखिदैन । तरकारी तथा फलफूल आदि तत्काल उपभोग गर्न सकिने कृषि उपजको थोक बजारलाई नै लक्षित गरी स्थलगत रूपमा सिधै विश्लेषण गर्न खाद्य ऐन २०२३ उपभोक्ता संरक्षण ऐन २०७५ जीवनाशक विषादी नियमावली २० वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ स्थानीय प्रशासन ऐन २०२८ ले गरेको व्यवस्था समेतमा आधारित विषदी अवशेष कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि २०७१ प्रथम संशोधन २०७४ नेपाल सरकारबाट स्वीकृत भई देशका विभिन्न स्थानमा प्रयोगशाला सञ्चालनमा रहेको अवस्था छ । तर सञ्चालित प्रयोगशालाबाट अपेक्षित काम नभएको देखिन्छ ।

रासायनिक विषादीले मानव स्वास्थ्यमा पार्ने असरहरू

कृषि क्रान्तिको नाममा प्रयोग भएका रासायनिक विषादीसहितको तरकारी फलफुल बिना सावधानी प्रयोग गरिरहेको अवस्था छ। यही रासायनिक विषादीकै कारण विभिन्न किसिमका भयावह रोगहरू जस्तैः क्यान्सर, सुगर, ब्लड प्रेसर, नपुङ्सकता, दुबी, अपाङ्ग र किड्नी बिग्रिने जस्ता रोगहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको छ। विभिन्न अनुसन्धानले प्रायजोफस र क्लोरोपाइरिफस जस्ता विषादी भएका तरकारी खाँदा छाला प्रजनन अङ्ग स्नायु प्रणाली आँखा र मिर्गौलामा क्षति पुऱ्याउनका साथै गर्भमा रहेको शिशुलाई समेत असर गर्ने र क्यान्सर जस्ता रोग लाग्ने सम्भावना रहेको प्रमाणित गरेका छन्। धेरै विषादी तरकारीमा प्रयोग हुँदा त्यसले पुरुषको पोस्टर, महिलाको पाठेघर क्यान्सर, गर्भवती महिलाको गर्भ तुहिने र अन्य थुप्रै रोग लाग्ने गरेको अनुसन्धानले देखाएको छ। तरकारीमा प्रायजोफस र क्लोरोपाइरिस फसको अत्याधिक प्रयोग भइरहेको यस्ता विषादीले स्नायु प्रणालीमा असर गर्ने देखि छाला र अण्डकोषको क्यान्सर गराउने सम्भावना रहन्छ। तरकारीमा साइपर मोट्रे प्रोटिनको बढी प्रयोगले मानव स्वास्थ्यमा मात्र नभई किरा र माछा लगायत पानीका जीवलाई समेत नोक्सान पुऱ्याउँछ।

तरकारी र फलफूलका विषादीको प्रभाव कम गर्ने चार घरेलु उपाय

पहिलो : बेगले खस्ने धाराको पानीमा तरकारी वा फलफुललाई तीन पटकसम्म राम्ररी पखाल्यो भने त्यसमा रहेको विषादी पखालिएर जान्छ। ५०(६० प्रतिशत विषादी त्यसरी धारामा पखाल्दा बगेर जान्छ।

दोस्रो : अझै बढी विषादीलाई हटाउनको लागि एक चम्चा नुन एक लिटर पानीमा राख्ने र त्यसमा १०-१५ मिनेटसम्म तरकारी वा फलफूललाई डुबाएर राख्ने त्यसपछि निकालेर पखाल्दा ६०-७० प्रतिशत विषादी हट्दछ। नुन प्रयोग नगर्ने हो भने त्यसको सट्टा भिनेगर र पानीमा तरकारी या फलफुललाई डुबाउन पनि सकिन्छ।

तेस्रो : अझै बढी विषादीलाई हटाउनको लागि तरकारी वा फलफूलको बाहिरको बोक्रा छोडाउनु पर्दछ। धेरै जसो विषादीका अवशेष बाहिरी भागमै हुने गर्दछन्।

चौथो : एकै प्रकारका फलफूल वा तरकारी खानु हुँदैन। किनभने त्यसले विषादीको जोखिम बढाउँछ। खासगरी बेमौसमी फलफूल र तरकारीमा अलि बढी विषादी मिसिएको हुन्छ। त्यसले हामीले मौसमी फलफूल र तरकारी खान जोड गर्नुपर्छ।

निष्कर्ष

विषादीको प्रयोगबाट फाइदाभन्दा कयौं गुणा बढी नोक्सानी व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ। रासायनिक विषादीहरूको संसर्गले प्रयोगकर्ता अवशेषका कारण उपभोक्ता तथा पर्यावरणमा पार्ने प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष असर बारेमा आवधिक योजना निर्माण गरी अध्ययन अनुसन्धान जनचेतना तथा जागरण अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ रासायनिक विषादीको उत्पादन निकासी पैठारी भण्डारण बिक्री वितरण ओसारपसार प्रयोग विसर्जन जस्ता कार्यलाई नियन्त्रण गरी दिगो कृषि विकासका लागि जैविक विषादीलाई वैकल्पिक उपायको रूपमा लिन सकिन्छ। सबै किसिमका विषादीहरू विष हुन्। ती औषधी होइन भन्ने कुरालाई कहिल्यै बिर्सिनु हुँदैन। एकीकृत

रोग तथा किरा व्यवस्थापन गर्दै असल कृषि अभ्यासमा अग्रसर हुन सके दिगो कृषि विकासको मर्मलाई न्याय दिन सकिन्छ । तसर्थ आफू बाँचौं र प्रकृतिको आफ्नो जीवनचक्र नियमलाई पनि बाँच्न दिई अब आउने सन्ततिको लागि सुरक्षित कृषि प्रणालीको विकास गरौं ।

सन्दर्भ सूची

पोखेल, मिनराज (२०७२), तरकारी उत्पादनमा रासायनिक विषदी प्रयोगको अवस्था र आगामी दिनमा चाल्नुपर्ने कदमहरू, कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय, चितवन, नेपाल ।

अधिकारी, परशुराम (२०७६), रासायनिक विषदी न्यूनिकरण गर्ने उपायहरू, प्लान्ट क्वारेन्टाइन तथा विषदी व्यवस्थापन केन्द्र, हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल ।

The Kathmandu Post (2014), Subtle poison: Vegetable farmers must be well informed about the harmful effects of pesticides (Editorial), the Kathmandu Post, Kantipur Publication, Kathmandu on 2014-06-19.

Kantipur Post (2014), Pesticide high in Vegetables. Kantipur daily on july 18, 2014. Kantipur Publications, Kathmandu, Nepal.

❊ ❊ ❊

लोकगीतको एक अध्ययन

✍जनकराज भट्ट (बझाङ)
विद्यावारिधि अनुसन्धानरत
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

लेखसार

लोकगीत साहित्य विधाको एक मनोरञ्जनात्मक विधा हो । जुन विधाले मानवलाई मनोरञ्जन मात्र प्रदान नगरी मानवीय जीवनमा घट्ने हरेक घटनाको परिणामको पनि मूल्याङ्कन गर्ने गर्दछ । लोकगीत साहित्यको सौन्दर्य विधा भएकाले यसमा स्रष्टा र द्रष्टा दुवै उत्साहित हुने गर्दछन् । जहाँ लोकगीतक हुन्छ, त्यहाँ मानव जीवनका सुख र दुःख हुने गर्दछन् । लोकगीतले मानव मनलाई यथार्थमाभन्दा पनि भावनामा डुबाउँने काम गर्दछ । लोकगीतको विकासको बारेमा खोजनीति गर्ने हो भने यसकको विकास मानव विकाससँगसँगै भएको मानिन्छ । जब मानव विकास भएको थियो त्यति बेला नै मानिसले विभिन्न किसिमका आरुआफ्ना सुख तथा दुःखहरूलाई कहिले एक्लै र कहिले सामूहिक रूपमा मनको भावलाई व्यक्त गर्ने कुरालाई परापर्वकालका गाइएका र जनश्रुतिमा आधारित विभिन्न तथ्यबाट स्पष्ट हुने गर्दछ । मानव जीवनमा भएका विभिन्न सुख र दुःखलाइ्र लोकगीतले सरलतथा सहज रूपमा सबैसमक्ष पोख्न सहयोग गर्दछ । लोकगीत साहित्यको एक अपरिहार्य विधा भएकाले यसको अध्ययन अनुसन्धान तथा खोजको विषय बन्न गएको देखिन्छ ।

विषयप्रवेश

लोकगीत लोकसाहित्यभित्र पर्ने अन्य विधाहरूमध्ये सबैभन्दा पुरानो र सर्वमान्य विधा हो । लोकगीत लोकको हरेक पक्ष र अवसरसम्म व्याप्त छ । जुनसुकै समुदाय राष्ट्र र व्यक्ति लोकगीतबाट प्रभावित भएर रहेको हुन्छ । लोकगीतको रचनाकार र रचनाकाल अज्ञात रहेको हुन्छ । लोकगीत परम्परागत र परिवर्तित वस्तु हो । लोकगीतको मौलिक रूप कस्तो थियो अथवा ह.अब कस्तो रहन्छ भन्न सकिने कुनै आधार पाइँदैन । यस सन्दर्भमा लोकगीतलाई कुनै नदीमा सयौं वर्षसम्म सयौं किलोमिटरको दूरी पार गरेको ढुङ्गासँग दाँज्न सकिन्छ। खोलामा बग्नभन्दा अघिको ढुङ्गाको स्वरूप कस्तो थियो भनेर अनुमान गर्न सकिदैन । वर्तमान स्वरूपमा आउनका लागि के-कस्तो आरोह-अवरोह घटित भए उक्त सबै तथ्यहरू अज्ञात नै हुन्छन् । लोकगीत पनि आदि समयदेखि नै वर्तमानसम्म गाइँदै आउँदा लोकगीतमा के-कस्ता भाषिक, साङ्गीतिक, प्रस्तुतिगत तथा भावगत परिवर्तन भए त्यसबारे निश्चित गर्न तथा तोक्न सकिदैन । कुनै पनि विषयवस्तुको विकास कुनै न कुनै व्यक्ति, समूह वा समुदायबाट हुन्छ । सोही कारण लोकगीतको रचनाकार अज्ञात रहेपनि लोकगीतको रचनामा कुनै कुनै पक्षको विशेष योगदान रहेकै हुन्छ । लोकगीत साझा र सामूहिक अभिव्यक्तिको रूपमा परि चित रहेको हुन्छ । लोकगीतको सामूहिकता यसको महत्त्वपूर्ण लक्षण हो ।

लोकगीतको विकास कहिले भयो यो भने कौतुहल र खोजको विषय बन्न पुगेको छ। लोकगीतको विकासको खोजी गर्ने हो भने मानव विकाससँगै लोकगीतको पनि विकास भएको पाइन्छ। तसर्थ लोकगीतको जन्म मानव सभ्यताको आरम्भमा नै भएको पाइन्छ। मानव उत्पत्तिको समयमा कुनै पनि वैज्ञानिक विकास नभएकाले लोकगीतमा बौद्धिक कुरा नभई केबल लोक अनुभवका प्रसङ्गहरू मात्र व्यक्ति भएको .तथ्य भेटिन्छ (आचार्य, २०६२, पृ. १)। यसरी हेर्दा लोकगीत एक साहित्यको अपरिहार्य विधाका रूपमा लिन सकिन्छ। लोकगीतले मानव मनलाई प्रफूलित र हर्षित गर्न ठुलो सहयोग गरेको पाइन्छ।

लोकगीतको परिचय

लोकगीत भन्नाले कुनै खास क्षेत्रमा बस्दै आएको समुदायले परम्परादेखि गाउँदै आएको गीत नै लोकगीत हो। लोकजीवनको लोकगीत भन्नाले लोकजीवनको रागात्मक स्वतःस्फुर्त लयात्मक अभिव्यक्ति जसमा लोकजीवनका सुख-दुख, आँसु-हाँसो, आशा-निराशाका साथै लोकको चालचलन, विधि, व्यवहार, आस्था र मान्यताहरूको चित्रण हुन्छ। लोकगीतको पहिचान गर्नको लागि लोकगीतसम्बन्धी अध्ययन गर्ने विभिन्न पूर्वीय पाश्चात्य, भारतीय तथा नेपाली मूलुकका लोकगीतका आचार्यहरू दिएका परिभाषालाई अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ। लोकगीतसम्बन्धी दिएका पूर्वीय, पाश्चात्य, भारतीय र नेपाली लोकगीतसम्बन्धी परिभाषा दिने विद्वान्हरूले दिएका परिभाषा निम्नानुसार छन् :

मानिसले आफ्ना मनभित्र भएका विचारहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त गर्न नसकेपछि लोकगीतको माध्यमबाट राख्ने चलन परम्परादेखि नै चल्दै आएको हो। मानवले लोकगीतलाई बोलीचालीको भाषा बनाएको छ भन्दा पनि फरक पर्दैन। वासुदेव त्रिपाठीले आफ्नो विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् हामीले प्रयोग गर्ने साहित्य टुप्पामा आएर पलाएको होइन, वैदिक कालको साहित्यपछि हामी शुन्यतमा रहेनौँ, लोकसाहित्य त्यहीँवैदिक परम्पराको प्रतीक र प्रचलन हो (त्रिपाठी, २०५७, पृ. ३)। सबै भन्दा पुराना ग्रन्थहरू ब्राहमण, उपनिषद्, संहिता र पुराणजस्ता ग्रन्थहरूमा समेत लोकगीतको उल्लेख गरिएको छ। पूर्वीय लोकसाहित्यमा जति प्रचलन र प्रभाव लोकगीतको छ त्यतिकै प्रचलन र प्रभाव पाश्चात्य लोकसाहित्यमा पनि रहेको पाइन्छ। पूर्वीय लोकसाहित्यभन्दा पाश्चात्य लोकसाहित्यको विकास पछि भएको मान्यता छ। लोकसाहित्यका समालोचक पेरीले लोकगीतलाई उल्लास र उत्साहसँग जोडेका छन्। उनका विचारमा लोकगीत आदिमानवको उल्लाससँग सङ्गीत भएर आउँछ।

राल्फा विलियमले भने लोकगीतको प्राचीनता र नवीनता यथेष्ट पृथकता रहने बताएका छन्। उनको मान्यता अनुसार लोकगीत जङ्गलको एउटा रूख जस्तै हो जुन न पुरानो हुन्छ नत नयाँ नै हुन्छ, जसका जरा अतीतका गहिराइमा घुसेका हुन्छन् भने त्यसका हाँगा, पात र फलफूल परिवर्तन भई रहेका हुन्छन् (अब्राम्स, इ. १९९३, पृ. ५)। लोकगीत प्रकृतिको उद्गार हो। यो नत पुरानो हुन्छ नत नयाँ नै हुन्छ। वनजङ्गलमा पाइने वृक्ष समान धरतीमा जरा लामो रूपमा फिँजाएर आफ्नो अस्तित्त्व कायम गरे झैं आफ्नो अस्तिव लोकगीतले पनि कायम गर्दछ। लोकगीत एक परिवेश र अर्को परिवेश तथा मुलुकसँग मिल्न जान्छ, जुन प्राकृतिक प्रक्रिया हो। लोकगीतले लोकसमुदायलाई विविध वनावटीबाट टाढा रहेर मानव मनका भित्री रूपमा लुकेर रहेका विभिन्न तत्त्वहरूलाई पारदर्शी सिसा जस्तै छर्लङ्ग भएर मानव हृदयका सुख र दुःखलाई स्वस्फूर्तः गराउन सहयोग गर्न अहम् भूमिका खेल्ने काम गर्दछ। लोकगीतमा सरल रसमाधुर्य र लयजस्ता त्रयगुण रहने हुनाले यसले लोकदुँनियालाई हौसला र मनोरञ्जन प्रदान गर्ने काम गर्दछ। प्रकृतिका यस्ता

उद्गारहरूलाई पल्लवित गराउन विशेष गरेर पुरुषहरूको भन्दा अझ सक्रिय बढी भूमिका नारीहरूको रहेको पाइन्छ (परमार, इ. १९६९, पृ. २९-३०) ।

जुन गीतमा लोकमानसको अभिव्यक्ति झुण्डिएर रहेको हुन्छ तथा लोकमानसको आभास पनि रहेको हुन्छ, त्यहीँ गीत लोकगीत अन्तर्गत आउँदछ । लोकगीतले मानव समुदायमा सजिलै स्वयम् उद्धित भएर अघि बढ्दछ र प्रयासविहीन अवस्थामा सजिलैसँग कण्ठबाट निस्केर आफ्नो परम्परा स्थापित गर्दछ । लोकगीत लोकको गीत हो, जसमा लोकजीवनका सुख-दुख, आँसुरहाँसो, आशा-निराशाका साथै लोकको चालचलन, विधि, व्यवहार, आस्था र मान्यताहरूको चित्रण हुन्छ (बन्धु, २०७४ पृ. ११५) । जुनगीतमा कुनै एक व्यक्ति हुदैन । त्यसमा सिङ्गो लोकसमाज र त्यसका क्रियाकलाहरू रहेका हुन्छन् । सामान्यतः लोकमा प्रचलित, लोकद्वारा रचित एवम् लोकको लागि लेखिएको गीत नै लोकगीत हो । लोकगीत सामान्यजनको एक स्वाभाविक मानसिक एवम् भावना उद्गारको लयबद्ध प्रकाश पुञ्ज हो । उक्त पुञ्जमा मानिसको परिवेश तथा दैनिक जीवनीको प्रक्रिया वा गतिविधिको वर्णित सभ्यता एवम् संस्कृतिको सहजता र स्वाभाविकताको बोध गराउँदछ । तसर्थ लोकगीतमा लोकजीवनको दार्शनिक आयामिक एवम् लोकव्यवहार सम्बन्धी विचारको झलक पाइने तत्त्व लाकगीत हो ।

मानवीय जीवनमा लोकगीतको महत्त्व

मानवीय जीवनमा लोकगीतको महत्त्व अपरिहार्य रहन्छ । साहित्यको एक विधाका रूपमा रहेको लोकगीतले मानव मनलाई प्रफूल्ति र हर्षित बनाउने गर्दछ । मानवीय मनमा रहेका सुख-दुःख, आँसु-हाँसो र विभिन्न किसिमका संवेदनाहरूलाई चमत्कारिक ढङ्गले देखाउने गर्दछ । जब मानिसले कुनै व्यक्ति तथा समुदायले आफ्नो मनभित्रको वेदनालाई लोकगीतको माध्यमबाट व्यक्त गर्दछ त्यतिबेला उसमा छुट्टै किसिमको शारीरिक र मानसिक भाव देखा पर्ने गर्दछ । लोकगीत हुनुको विशेषता पनि यही हो । मानवीय जीवनमा लोकगीतको महत्त्वको औचित्यतालाई तलका बुँदाहरूले स्पष्ट पार्ने गर्दछ, जुन बुँदाहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- मानव मानवबिचमा सहकारिताको भावको आदान प्रदान गर्ने,
- धार्मिक र धर्मनिरपेक्षताको भाव व्यक्त गर्न सहयोग पुऱ्याउने,
- मानवीय जीवनमा सत् र असत्को भावको व्यक्त गर्ने,
- विभिन्न धार्मिक सद्भावलाई कायम गर्दै एकले अर्काको धर्मको रक्षा र सुरक्षा गर्ने,
- सामाजिक विसङ्गति र विकृतिको पक्षलाई केलाएर विसङ्गति हटाउँन सहयोग गर्ने,
- समतावादी समाजको निर्माणमा अहम् भूमिका खेल्ने,
- मानवीय जीवनमा घट्ने विभिन्न किसिमका घटनालाई समावेसी गरेर एकले अर्काको भाव बुझाउन प्रयास गर्ने,
- लय, गति, यति तथा तालका आधारमा सुरिलो भाकाको अभिव्यक्ति प्रदान गर्न सहयोग गर्ने,
- संस्कृति र सांस्कृतिक भावको एकरुआपसमा समन्वय तथा समझदारीको भावको विकास गराउने,
- विभिन्न व्यक्ति तथा समुदायको सम्बन्धलाई सुमधुर र प्रगाढ बनाउन सहयोग गर्ने ।

लोकगीतका तत्त्वहरू

लेख्य साहित्य वा लोकसाहित्य हरेक विधाहरूमा विधागत प्रवृति अनुसार भिन्न भिन्न संरचना तत्त्वहरुको महत्त्व रहेको पाइन्छ। नाटक विधामा आउने अभिनयात्मकता, गीति विधामा आउने सङ्गीतात्मकता, कविता विधामा आउने काव्यात्मकता र कथा विधामा आउने आख्यानात्मकता यसका उदाहरण हुन् । लोकगीतको रचनामा पनि विभिन्न तत्त्वहरूको उपस्थिति देखिन्छ जुन तत्त्वहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

विषयवस्तु

लोकगीतमा वर्णन, छलफल, अध्ययन तथा रचनाका लागि निश्चित गरिएको शीर्षकलाई लोकगीतको भाषामा विषयवस्तु भनिन्छ । लोकगीतमा निश्चित विषयवस्तु रहने गर्दछ । विषयवस्तुले लोकगीतलाई मार्गदर्शन गर्ने काम गर्दछ । साहित्यको कुनै पनि विधामा विषयवस्तु पहिलो प्राथमिक विषयका रूपमा रहन्छ । लोकगीतको अनिवार्य तत्त्व भएकाले विषयवस्तु विना लोकगीतको कल्पनासम्म गर्न सकिदैन ।

लय

लोकगीतको अनिवार्य र एक नभई नहुने तत्त्व लय हो । दुई क्रियाबिचको समयलाई लय भनिन्छ । सुइको पहिलो झड्का एक सेकेन्डमा भयो र दोस्रो झड्का डेड सेकेन्डमा भयो भने सङ्गीतका भाषामा त्यसलाई लय बिग्रिएको मानिन्छ । जब घडीको सुई प्रत्येक झड्का एक सेकेन्डका दरले बढ्दछ वा समान तवरले चल्दछ तब सङ्गीतको भाषामा लय मानिन्छ । लोकगीतमा प्रयोग हुने लय तीन प्रकारका रहेका छन् । जुन लयहरू हुन् द्रुत लय, मध्यम लय र विलिप्त लय प्रचलनमा रहेका पाइन्छन् । लोकगीतमा प्रयोग हुने लयले लोकगीतलाई मिठास तथा मधुर बनाउन सफल गर्दछ । लय लोकगीतको गायन पक्षसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । लयले लोकगीतको आन्तरिक भावलाई जनसमुदाय समक्ष प्रस्तुत गर्न ठुलो भूमिका खेलेको पाइन्छ । लय लोकगीतको आत्मा हो ।

स्थायी र अन्तरा

स्थायी भनेको त्यो भाग हो जो पटक(पटक दोहोऱ्याइन्छ । गीतको क्रमसँग अघि बढ्दै जाने अंशलाई अन्तरा भनिन्छ । लोकगीतमा स्थायी र अन्तरा रहेको हुन्छ । स्थायी गीतमा दोहोरी रहन्छ र अन्तरा गीतलाई पूरा गर्न प्रयोग हुने गर्दछ । लोकगीतको स्थायीबाट नै मुख्य भाव व्यक्त हुने गर्दछ । स्थायी र अन्तरा लोकगीतमा उपस्थित हुन्छ तर स्थायी र अन्तरा नभएमा लोकगीत नै नहुने भने होइन । लोकगीतमा पटक-पटक दोहोरिने पङ्क्ति स्थायी हो । स्थायीलाई लोकसमाजले रिटक वा रहनी पनि भन्ने गर्दछन् । रिटक वा रहनीलाई गीतको बोल, गीतको कथन वा गीतको टुवा पनि भनिन्छ । जसको कारण लोकगीतमा स्थायी र अन्तरा हुने गर्दछ । यी तत्त्वलाई लोकगीतका अनिवार्य तत्त्व नभई ऐच्छिक तत्त्वका रूपमा लिने गरिन्छ ।

थेगो

गीत गाउँदा सही शब्द तत्काल छनोट नभई विरामका लागि आउने निरर्थक शब्द वा लय नै थेगो हो । जस्तै : हे ! हा ! हुँ ! है हो हो ! आदि ।

भाषा

जुनसुकै अभिव्यक्तिको प्रमुख माध्यमका रूपमा भाषा रहेको हुन्छ। लोकगीत पनि भाषाका माध्यमबाट प्रकट हुने गर्दछ। लोकगीत भाषाको अभिव्यक्तिको कला हो। लोकगीत र भाषाको सुरुवात सँगसँगै भएको पाइन्छ किनकी भाषा र लोकगीतको एक-आपसमा अन्तर्सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। भाषा विनाको लोकगीतको कल्पनासम्म पनि गर्न सकिदैन। लोकगीतमा लोकभाषाको प्रयोग हुने गर्दछ। लोकगीत र मानव जीवनमा प्रयोग हुने भाषाबीच तादम्य सम्बन्ध भएर रहेको हुन्छ। फरक-फरक भाषिक समुदायमा फरक-फरक किसिमका लोकगीतको प्रचलन रहेको देखिन्छ। आफ्नो दैनिक जीवनमा प्रयोग हुने भाषासँग रहेर नै कुनै पनि लोकगीतकारले लोकगीतको रचना गरेको देखिन्छ। यस अध्यायमा पनि डोटेली लोकभाषामा रहेका लोकगीतको अध्ययन गरिएको छ।

भाव

गीतमा रहेको भनाइ, आशय, तात्पर्य तथा मुख्य विचारलाई भावका रूपमा लिइन्छ। यसले गीतको आशयलाई झल्काउँदछ। गीतको भित्री मर्मलाई भावबाट स्पष्ट हुन जान्छ।

ताल

सङ्गीतमा समय नाप्ने साधन तथा यन्त्रलाई ताल भनिन्छ। भाषाका लागि व्याकरणको आवश्यकता परे जस्तै सङ्गीतका लागि तालको आवश्यकता पर्दछ। गायन, वादन तथा नृत्यको समय नाप्ने कार्यलाई ताल भनिन्छ। लोकगीतमा रहने ताल विभिन्न किसिमका हुन्छन्। जस्तैः झ्याउरे ताल, ख्याली ताल आदि।

भाका

लोकजीवनमा गीत गाउने तरिका तथा शैलीलाई भाका भनिन्छ। यसले लोकगीतमा गायन वा कथन शैलीको काम गर्दछ। कुनै विषय वा विचारको कथन गर्न अङ्गालिएको ढङ्ग नै भाका हो। लोकगीत भाषा, गाउँ, गीत तथा ठाउँपिच्छे फरकफरक हुने गर्दछन्। लोकगीतको भाषा एउटै भएर पनि भाका समान नहुन सक्छ। यस दृष्टिले हेर्दा भाका लोकगीतको स्थानीय भेदका रूपमा लिइन्छ। भाकाले लोकगीतलाई विशिष्ट बनाउन सहयोग गर्दछ। जस्तैः हाक्पारे भाकाले पूर्वको पहिचान बोकेको हुन्छ भने देउडा भाकाले पश्चिमको पहिचान गरेको हुन्छ।

गायक-गायिका

लोकगीत मौखिक रचना हो। यो श्रुति-स्मृति परम्परामा मात्र जीवित रहेको हुन्छ। लोकगीत श्रुति-स्मृति परम्परामा मात्र जीवित रहने हुँदा लोकगीतमम गायक-गायिका अथवा प्रस्तोता हुनु अनिवार्य मानिन्छ। गायक-गायिको सहज गायनमार्फत मात्र लोकगीत लोकगीत व्यक्त हुन्छ।

निष्कर्ष

वास्तममा लोकगीत साहित्यको प्रिय विधा हो जुन विधाले मानिसका मनभित्रका सुख-दुःख, आँसु-हाँसो, खुसी र अखुसीलाई बाहिर ल्याएर सबै सामु देखाउन सहयोग गर्ने विधाका रूपमा परिचित रहेको

छ । लोकगीत परिचय दिने क्रममा विभिन्न लोकगीत सम्बन्धी जानकारी भएका विद्वान्हरूले दिएका परिभाषालाई सहित दिएर व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । मानव जीवनमा लोकगीत अति महत्त्वपूर्ण स्थान रहँदै आएको कुरालाई पनि यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ । लोकगीतका विभिन्न विशेषताका विशेषताभित्र सामूहिक भावभूमि, लयात्मकता, गेयात्मकता, सामाजिकता, विकासात्मक भावनाता र विविध पक्षहरू पर्दछन् । लोकगीतले मानव मनलाई हर्षित र दुखित बनाउने गर्दछ । लोकगीतले मानिसलाई चाडै भावुक बनाउने गर्दछ । लोकगीतका विभिन्न किसिमको स्वरूपले गर्दा मानव जीवनसमक्ष लोकप्रिय हुँदै गएको छ । लोकगीत प्रत्येक मानवको मुखमा झुण्डिएर रहेको हुन्छ । आवश्यक पर्दा त्यसलाई बाहिर ल्याउने गरिन्छ । लोकगीतको साहित्यिक पृष्ठभूमिमा आफ्नै किसिमको परिचय र पहिचान पनि रहेको देखिन्छ । लोकगीत हुनुको खास विशेषता र मौलिकता पनि यही हो ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अब्राम्स, एम्.एच्. (सन् १९९३),.अ ग्लोसरी अफ लिटरेट्री टर्म्स, (छैठौँ संस्करण). ब्याङ्लोर : प्रिज्म बुक्स् प्राइभेट लिमिटेड ।

आचार्य, गोविन्द, (२०६२). लोकगीतको विश्लेषण. पैरवी प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०५७). नेपाली राष्ट्रिय लोकगीत. मन्तव्य नेपाली लोकगीतको आलोकमा

पन्त, जयराज (२०५५). अँजुलीभरि सगुन पोल्टाभरि फाग. राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

परमार, श्याम (इ. १९६९). मालवी लोकसाहित्य. हिन्दुस्तानी एकेडेमी ।

बन्धु, चूडामणि (२०५८). नेपाली लोकसाहित्य. एकता बुक्स ।

❊ ❊ ❊

नेपालमा विद्यार्थी राजनीतिप्रतिको वर्तमान दृष्टिकोण

✍नृप जंग थापा
स्ववियु सभापति
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

कुनै विद्यालय, विश्वविद्यालयमा अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थीहरुको संजाल नै विद्यार्थी हो । विद्यार्थी सुनौलो भविष्यको खोजीमा, अभिभावकको जिम्मेवारीलाई काधमा लिएर, देशमा देखिएका थुप्रै वाक स्वतन्त्रताका विषयको अगुवाई गर्ने समूह विद्यार्थी हो । विद्यार्थी राजनीति जसको सामान्य बुझाई हुन्छ, विद्यार्थीले गर्ने राजनीति वा राजनीतिक गतिविधिमा विद्यार्थीको समूह । यहीं बुझाइलाई आधार मानेर भन्ने हो भने विगतबाट केहि सिकी वर्तमानमा प्रगतिशील सोच, हक र अधिकारका सवाल तथा परिवर्तित विश्व जगतका समकालीन मुद्दाहरुलाई बहस र निष्कर्षमा पुऱ्याउन गरिने शैक्षिक क्रान्ति नै विद्यार्थी राजनीति हो । राणाकाल, पन्चयातकाल, बहुदल तथा गणतन्त्र प्राप्तिसम्मका विभिन्न क्रान्तिहरूमा विद्यार्थी नै आन्दोलनका मूल सिपाही रहेको कुरा नकार्न सकिदैन ।

विद्यार्थी राजनीतिबाट उदायका व्यक्तिहरू नै आज देशको शासन सत्ता समालिरहेको देख्न सकिन्छ । हिजो राजा महाराजाहरू मात्र पढन पाएको दरबार हाईस्कूलको विरोध गर्नेहरू आज सत्तामा पुग्दा समेत कागजमा आधुनिक शिक्षा प्रणालीको खोक्रो नारा, निशुल्क शिक्षा हाम्रो संविधानमा नलेखिएको पनि होइन, कार्यान्वन मात्र हुन नसकेको हो । नेपालमा ठुला, बडा भनिएका, विश्वविद्यालयबाट राजनीति गरेकाहरू शिक्षामन्त्री मात्र होइन प्रधानमन्त्री समेत भए तर समस्याको समाधान हुन सकेन । जनताका छोराछोरीले नेपाल मै पढन पाउनु पर्छ भनेर विद्यार्थी राजनीतिमा आन्दोलन गरेर आएका नेताहरूले नै आफ्नो छोराछोरीलाई उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि विदेश पठाउने होड़बाजी नै चलाए । विगतको विद्यार्थी राजनीतिले गरेको आन्दोलनको मर्मभन्दा आज नयाँ मोडमा मोडिएको छ विद्यार्थी राजनीति ।

नेपाली विद्यार्थी आन्दोलनको रथ निरन्तर एउटा गतिमा अगाडि बढेर पछिल्लो समय विस्तारै धार परिवर्तनतर्फ छ । विगतका राम्रा कामको सनाही फुकेरमात्रै आगाडि बढिरहँदा वर्तमानसँगै भविष्यले शङ्ख चाँडै फुक्ने निश्चित जस्तै छ । वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा विद्यार्थी आन्दोलन र विद्यार्थी नेताको भविष्य शून्य प्रायः छ । दिनभरि नेताहरूको जयजयकार गर्ने र बेलुकी बार, डान्स, दोहोरीतिर खुट्टा घुमाउने विद्यार्थी नेताको जमात ठुलै भइसकेको छ । केही सक्रिय र इमान्दार मानिने विद्यार्थी नेताबाटै पनि ठुलै छलाङ मार्ने सम्भावना पनि लगभग छैन । उनीहरू पनि रुढिवादी धार छाड्न मानिहाल्ने या सक्ने अवस्थामा देखिँदैनन् । जिन्दाबाद र मुर्दावादको नारा लगाउने विद्यार्थी नेताहरू नागरिक बचाउ, राष्ट्रिय स्वाधीनताको विषयमा नेपालमाथि हस्तक्षेप गर्ने राष्ट्रका विरुद्ध समेत नगएका होइनन् । जब कुरा आउँछ पाटी सङ्गठनको त्यो बेला नेताले

गरेका गलत क्रियाकलापको बचाउ गर्नमा उत्रिने यो परम्परा नै विद्यार्थी राजनीतिको प्रमुख बाधक बन्न पुगेको छ ।

विद्यार्थी राजनीति आफैमा एउटा संसदीय अभ्यासको सानो रूप हो जसबाट चुनिएको नेतृत्वलाई हामी स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन भनेर बुझ्न सक्छौ । विद्यार्थी राजनीति गरेकाहरूले निकट भविष्यमा राजनीति नै गर्नु पर्छ भन्ने छैन तर हाम्रो नेतृत्व व्यक्तित्व विकासको लागि पनि विद्यार्थी राजनीतिमा लाग्नु जरुरी छ भन्ने मेरो बुझाइ रहेको छ। वर्तमान समयमा हाम्रो देश नेपाल संघीय गणतन्त्र नेपालमा गई सकेपछि अहिले हामी तीन तहको सरकार देख्न सक्छौ, जसमा स्थानीय, प्रदेश र संघीय देशको शासन सत्ता तीन तरिकाले सञ्चालन त भयो तर कसरी सञ्चालन भइरहेको छ यो कुरा आमजनताले बुझन जरुरी रहेको छ ।

राजनीति देशकै मूल नीति भएका कारणले पनि राजनीति गर्नु भन्दा पनि बुझ्नु जरुरी हुन्छ । जबसम्म हामी राजनीति बुझदैनौं तबसम्म समाजलाई बुझन सकदैनौं। पछिल्लो समय हाम्रा जनप्रतिनिधिको शैक्षिक योग्यताको कुरा गर्ने हो भने पनि औठा छापदेखि पिएचडीसम्मको योग्यता भएकाहरू देशको नेतृत्व गरिरहेको कुरा अस्वीकार गर्न सकिदैन । विद्यार्थी राजनीति गर्नेहरू सबै नेताको गुनगान मात्र गाउँछन् भन्ने भनाइप्रति पनि म सहमत छैन । आज जसरी मान्छेमा नेपालको राजनीतिले दिनप्रति दिन निराशा थपिरहेको छ यो आफैमा दुखद कुरा हो तर हामीले हाम्रो अमूल्य भोट दिएर जिताएका जनप्रतिनिधिहरूका बिच तीव्र निगरानी गर्नु चाहिँ अतिआवश्यक देखिन्छ ।

राजनीतिप्रति जब विद्यार्थीहरूको चासो घटछ तब देशको सामाजिक, आर्थिक, राजनीति क्षेत्रहरूमा विचौलियाहरूको राज हुने कुरामा दुई मत छैन । महँगीको विरोध गर्ने, कालोबजारीको विरोध गर्ने, जनताको जीविकोपार्जन र दैनिकीका विषयमा आवाज उठाउने सामर्थ्य भएका विद्यार्थी सङ्गठनप्रति आज शङ्काको नजरले हेरिएको दृष्टिकोणमा केही न केही राज लुकेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यसरी नेपालमा विद्यार्थी राजनीतिप्रतिको वर्तमान दृष्टिकोण आशामा भन्दा निराशामा रुमलिरहेको देख्न सकिन्छ ।

❊ ❊ ❊

Tikapur Park: A Thriving Tourist Destination

Dr. Keshar Bahadur Kunwar
Associate Professor
Tikapur Multiple Campus, FWU

Abstract:

This article aims to the overall development of Tikapur Park. Tikapur Park is a beautiful and natural public space in Tikapur Municipality of the Kailali district. To ensure its development as a tourist destination, both public and private sectors can contribute to enhancing its facilities and services. This research paper explores the development of Tikapur Park through a public-private partnership (PPP) model. It highlights the strengths and possibilities of the park and the potential social costs and benefits of development. The study proposes various facilities and services the local government can offer, such as infrastructure development, safety and security, waste management, marketing and promotion, and community development. Additionally, it discusses the modern amenities and services that the private sector can provide, including accommodation, adventure sports, food and beverage services, souvenir shops, digital services, and guided tours. The combination of these efforts can help t transform Tikapur Park into a thriving destination that offers recreational opportunities and economic benefits to the local community.

Key Words: Park, recreation, modern amenities, accommodation, sustainability

Introduction:

Tikapur Park is a public park located on the bank of the Karnani River in Tikapur Kailali. The park is a popular destination for locals and tourists, known for its beautiful scenery and recreational activities. The park covers an area of approximately 23 acres. Visitors can enjoy picnics, rent boats and explore the river, or relax on the park beach and enjoy the tranquil surroundings. Tikapur Park also features a variety of recreational facilities, including a huge rose garden, two historic buildings and a small pond. In addition to its recreational facilities, Tikapur Park offers stunning views of the surrounding landscape. Tikapur Park also features a statue of King Mahendra, the former king of Nepal. The statue is a popular photo opportunity for visitors, and it is a symbol of the region's rich cultural heritage. Overall, Tikapur Park is a beautiful and tranquil destination that offers a variety of recreational activities and cultural experiences. Whether relaxing and enjoying the park's natural beauty or exploring the region's rich history and culture, Tikapur Park is a must-see destination in Nepal.

Possibilities of Tikapur Park:

Several possibilities for developing Tikapur Park could enhance its value and attractiveness as a tourist destination and public space. Here are some possibilities:

Eco-tourism: Tikapur Park has a diverse range of plant and animal species, and forests, making it an ideal destination for eco-tourism. With the proper infrastructure and support, the park can be developed into a site for nature-based activities such as bird-watching, nature trails, and environmental education.

Adventure tourism: Tikapur Park is also suitable for adventure tourism activities such as boating, kayaking, and canoeing. By promoting and developing these activities, the park can attract adventure-seeking tourists looking for new and exciting experiences.

Cultural tourism: The park is located in an area with a rich cultural heritage, including the Tharu people, who are native to the area. The park can be developed as a site for cultural tourism, with visitors learning about the local history, traditions, and way of life of the Tharu people.

Sports and recreation: Tikapur Park has the potential to become a destination for sports and recreation activities such as football, cricket, and other outdoor games. The park can be equipped with sports facilities and playgrounds to cater to the needs of residents and visitors.

Events and festivals: The park can be developed as a site for events and festivals, such as concerts, fairs, and cultural events. These events can attract many visitors and allow local artists and performers to showcase their talents.

Conservation and research: Tikapur Park has a high degree of biodiversity, with several rare and endangered species. The park can be developed as a site for conservation and research, with researchers and conservationists studying the flora and fauna of the park and working to protect and preserve them.

Location: The park is near the Indian border, with easy access to major transport routes and nearby towns. This location can be leveraged to promote the park as a convenient and accessible destination for visitors.

Local Support: The development of Tikapur Park has received significant support from the local community, including local government officials, community leaders, and residents. This local support can be harnessed to promote the park's development and to ensure its long-term sustainability.

In conclusion, Tikapur Park has several possibilities for development that could enhance its value and attractiveness as a tourist destination and public space. By leveraging its natural beauty, cultural heritage, and recreational opportunities, the park can be developed into a valuable public asset that serves the needs and interests of the local community and promotes sustainable tourism in the region.

Model for developing Tikapur Park:

Several other models can be used for the development of Tikapur Park. Here are some examples:

Community-based model: The community-based model involves engaging the local community in the development and management of the park. This can include involving community members in

decision-making, promoting community participation in park maintenance and clean-up efforts, and supporting community-led events and activities. This model can help to ensure that the park is developed and managed in a way that reflects the needs and interests of the local community and can foster a sense of ownership and pride in the park.

Non-profit model: The non-profit model involves establishing a non-profit organisation to manage and operate the park. The non-profit organisation can be funded through donations, grants, and other sources and governed by a board of directors or other governing body. This model ensures that the park is managed transparent and accountable and helps ensure that any profits are reinvested in its development and maintenance.

Public sector model: The public sector model involves the government taking full responsibility for the development and management of the park. This can include the allocation of government resources and personnel to the park, as well as the establishment of regulations and policies governing park use and development. This model ensures that the park is developed and managed in a way that serves the public interest and helps ensure that the park remains a valuable public asset.

Corporate social responsibility model: The corporate social responsibility (CSR) model involves private companies taking responsibility for the development and management of the park as part of their broader commitment to social and environmental responsibility. This can include providing financial and other resources for park development and maintenance and establishing CSR policies and programs that promote sustainable and responsible park use. This model can effectively leverage private sector resources and expertise for the public good and help ensure the park is developed and managed sustainably and responsibly.

In conclusion, several models can be used to develop Tikapur Park, each with strengths and weaknesses. The model choice will depend on various factors, including the goals and objectives of the park development project, the available resources, and the needs and interests of the local community.

Best Model: Private Public Partnership Model

Tikapur Park has the potential to be developed as a PPP (Public-Private Partnership) model, where the government partners with private investors to build and manage the park. The PPP model can ensure that the park is developed and maintained to a high standard while also promoting the involvement of the private sector in the development of public infrastructure.

Here are some ways Tikapur Park can be developed as a PPP model:

Concession Contracts: The government can grant concession contracts to private companies for the operation and maintenance of various facilities in the park, such as paddle boat rentals, food and beverage stalls, fun parks and other recreational facilities. The private sector can add a range of modern amenities and services to Tikapur Park, enhancing the visitor experience and generating revenue for the park. By providing accommodation, adventure sports, food and beverage services, souvenir shops, digital services, and guided tours, the private sector can make Tikapur Park a more attractive and competitive destination for tourists. These contracts can be awarded through a competitive bidding process to ensure that the private companies offer high-quality services and maintain the park's infrastructure.

Investment: Private investors can be invited to invest in developing the park's infrastructure, such as constructing new facilities and renovating existing ones. The government can offer tax incentives and other benefits to encourage private investment in the park's development.

Revenue Sharing: The local government can share a portion of the revenue generated by the park with private investors in exchange for their investment and management of the park. This can be done through a revenue-sharing agreement, where a percentage of the park's revenue is distributed among the investors based on their investment and involvement in its operations.

Marketing and Promotion: The local government can partner with private companies to market and promote the park as a tourist destination. This can include branding the garden, developing marketing campaigns, and organising events and activities to attract visitors.

Maintenance and Upkeep: Private companies can be responsible for the maintenance and upkeep of the park's facilities and infrastructure, ensuring that the park is clean, safe, and well-maintained. This can help ensure the park remains a popular destination for tourists and locals.

In conclusion, developing Tikapur Park as a PPP model can help to ensure that the park is developed and managed to a high standard while also promoting the involvement of the private sector in the development of public infrastructure. By partnering with private investors, the local government can leverage its expertise and resources to promote the park's development and attract visitors while ensuring it remains a valuable asset for the local community.

Possible Social Cost/Threat:

As with any development project, potential social costs are associated with developing Tikapur Park. Here are some possible social costs that should be considered:

Displacement of local communities: The development and expansion of Tikapur Park may require the relocation of local communities currently living in this area. This could result in losing livelihoods and disrupting social ties for these communities.

Environmental degradation: While Tikapur Park is a natural asset, the development of infrastructure and increased tourism could result in environmental degradation. This could include the loss of habitat for wildlife, increased pollution and waste, and other negative environmental impacts.

Overcrowding: If the park becomes a popular tourist destination, it could lead to overcrowding and local resource strain. This could impact residents' quality of life and reduce the park's attractiveness as a tourist destination.

Cultural change: The development of Tikapur Park could also result in changes to local culture and way of life. This could include the commercialisation of local traditions and the influx of outside influences that may erode the uniqueness of the local culture.

Safety concerns: As tourism increases in the area, there may be concerns about safety and security for tourists and residents. This could include theft, vandalism, drug abuse, and other criminal activities.

In conclusion, while developing Tikapur Park has many potential benefits, it is essential to consider the potential social costs associated with the project. These costs should be identified and mitigated through careful planning and consultation with local communities and stakeholders to ensure the park's sustainable development benefits everyone involved.

Role of Local Government:

The local government can offer various facilities to support the development of Tikapur Park. Here are some examples of facilities that the local government may offer:

Infrastructure development: The local government can invest in infrastructure development within Tikapur Park. This may include the construction of roads, bridges, parking areas, restrooms, and other facilities to support tourism and other activities in the park.

Safety and security: The local government can provide safety and security measures to ensure that visitors to Tikapur Park are safe. This may include deploying security personnel and installing CCTV cameras in strategic locations within the park.

Waste management: The local government can develop a waste management system to ensure the park remains clean and litter-free. This may include the provision of trash cans and establishing a waste collection system within the park.

Marketing and promotion: The local government can invest in marketing and promotion efforts to raise awareness of Tikapur Park as a tourist destination. This may include developing marketing materials, such as brochures and websites, and participation in tourism fairs and events.

Community development: The local government can invest in community development programs that support the local economy and improve the quality of life for residents. This may include the development of vocational training programs, the establishment of small business incubators, and the provision of social services such as healthcare and education.

In conclusion, the local government can play an important role in developing Tikapur Park by providing various facilities and services supporting tourism and other activities. By investing in infrastructure, safety and security, waste management, marketing and promotion, and community development, the local government can help make Tikapur Park a valuable public asset that benefits visitors and residents.

Conclusion:

Developing Tikapur Park as a tourist destination through public-private partnerships has the potential to bring significant benefits to the local economy and community. The park has several strengths, including its natural beauty, cultural heritage, and proximity to other popular tourist destinations in the region. Additionally, private sector investments can add modern amenities and facilities to the park to enhance the visitor experience.

However, potential social costs must also be considered, such as environmental degradation and displacement of local communities. To mitigate these costs, the park's development must be done sustainably and responsibly, with the involvement of the local community and government.

Policy Implication:

Foster public-private partnerships: Public-private partnerships can help to address various challenges associated with developing a tourist destination, including limited resources and insufficient infrastructure. Therefore, the local government should seek to foster such partnerships to ensure the park's success.

Encourage sustainable development: To avoid potential social costs, the park's development must be done sustainably and responsibly. This should include minimising environmental impacts, preserving local cultural heritage, and supporting the local community.

Enhance visitor experience: To attract more tourists and ensure their satisfaction, modern amenities and facilities should be added to the park through private sector investments. These could include accommodations, food and beverage outlets, and recreational activities.

Conduct market research: It is important to understand the needs and expectations of potential visitors to the park. Therefore, market research should be conducted to identify visitor preferences, including the activities they are interested in and the services they expect to find in the park.

Overall, developing Tikapur Park as a tourist destination has the potential to bring significant benefits to the local economy and community. However, it must be done sustainably and responsibly, with the involvement of the local community and government, and through public-private partnerships.

References:

Balaji, M. S., & Krishnamachari, S. (2019). Developing public parks for tourism: A study of visitor perspectives in India. Journal of Destination Marketing & Management, 12, 87-96. doi:10.1016/j.jdmm.2019.01.002

Brouder, P., & Teixeira, R. (2018). Entrepreneurship in rural tourism: A review of the literature. Tourism Management Perspectives, 27, 41-50. doi:10.1016/j.tmp.2018.04.002

De Bruin, A., & Koster, S. (2017). Value creation and capture in public-private partnerships: A transaction cost perspective. Journal of Public Administration Research and Theory, 27(1), 1-14. doi:10.1093/jopart/muw023

Nepal Ministry of Industry, Commerce and Supplies. (2019). Nepal Tourism Statistics 2019. Retrieved from https://www.industry.gov.np/uploads/decisions/9_2020_Nepal%20Tourism%20Statistics%202019.pdf

Nga, N. T. M., & Thuy, T. T. M. (2020). Role of local government in sustainable tourism development: A case study of Cuc Phuong National Park, Vietnam. Journal of Asian Finance, Economics and Business, 7(4), 321-327. doi:10.13106/jafeb.2020.vol7.no4.321

O'Neill, M. A., & Williams, D. R. (2018). The role of public-private partnerships in rural tourism development. Tourism Planning & Development, 15(2), 163-177. doi:10.1080/21568316.2017.1362591

Pizam, A. (2019). Tourism development: Concepts and issues (3rd ed.). Bristol, UK: Channel View Publications.

World Tourism Organization. (2018). UNWTO annual report 2018. Retrieved from https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419910

❊ ❊ ❊

The Days After

✍Kedar Bhattarai
Tikapur Multiple Campus, FWU

He is in his late forties. Inertness lures him. The prosaic life activities generate further monotony. Enthusiasm, excitement and aimless rambling are the things of past. No discussions, reasons, wonderings, urges and hopes! Friends, optimistic and inquisitive, seem to have unsettled bodies, ever searching eyes and never ending passion for work. It seems as if only his urges and passion for things have curled up and zeroed in; only his world is ordered and settled; only his cravings have disappeared. He is callous and demotivated as if the sap that once pulsed through his veins and generated oxygen and strength had been drained by the relentless hours of age. Colourless words of indifference that egress from his mouth possess no colour and vitality at all. They just fall like the yellow leaves unwillingly falling from their mother trees. He knows the trees will rejuvenate in spring but his potential for vitality is dormant and overshadowed with the chilling waves of winter. He has no idea whether it is the age or his own attitude. However, his colleagues believe that they must be doing something, must be producing things rather than talk only. Unyielding, one of them often reiterates, is ugly and painful. "Do something important". "To be banal is not to be alive". The bones, his colleagues insist, can't stop and stare and chatter only. Friends make him feel stretch in his muscles. He wishes to place the hymn back. He must be doing something. He must be doing something.

"Budo, do visit Hat- Bazaar for veges today." "Don't forget the tiffin for Alee also." Wives, he murmured, talk of things only. Things, lives, living and wives! He seeks connections. Living, he believes, is all about management. Bills, budget, bones and bellies. Meanwhile, the delicate caress of autumn breeze embraces his cold body. He feels its bite in his spine. "The windows are all open! It must be Alee". Out in the field, he notices the cows with their calves assemble under an old bunyan tree. The tree and the field accompany each other; complement each other. Neither is the self-sustained entity itself. The arms, bones and belly of the tree offer shelter to the bones and bellies of abandoned cows and their innocent calves. Both the tree and the cattle embody a narrative of bones and bellies, the essence that constitutes human and non-human. The skeletal structure of tree mirrors its resilience against time; while the bellies of cows signify the cyclical dance of survival. The survival that once enhanced in human houses is now left out to suffer in the cold field. The

gentle pact that promised sustenance and refuge in exchange of milk and labour is dissolved. "The trade offers no refuse and relations among bodies," he murmurs. Amidst the cows, the trees, the bones and the promises, he struggles to recognize the order and the value. "Do things communicate their value in isolation?" "Why would he bother the arrangement, the cohesion and the value?" "Who is he to assign value?" Questions keep flooding. The hierarchy, the very pulse of the world he lives persists among his own species too! But he likes things to be dispersed or spread out in a flat open field, in freedom, in chaos, lest in boredom or all immersed in their world of engagement and creativity. He, too, is scattered, spread out like the cows, like the bunyan tree in the field. His filed is hierarchical though; and it is not the world of love, peace and creativity as he wishes. The field he lives makes his mind spin all the time. A wish for not thinking passes but in vain. Letting things go unseen and unheard seems unruly, impossible, unhuman. "Thinking is always fascinating for human animal but valuing invites trade in." "The boundary is the trade produced for existence," he insists. "Will it ever dissolve?" He does not know but he realises that he has travelled too far indeed; too far from his mammal brothers and sisters. The trade does not seem to make him stronger and smarter rather made him weaker and a loser. The chord which could produce symphony of creativity seems to have been broken long before. He wishes to be the trunk that supports the whole tree or the chord that connects him with the world of creativity- the chord in the tapestry of lives that feels, receives and connects! He also yearns to be the field which holds the tree, the cows in its bosom. Only if he becomes the roots, the field, the cows and the mother earth, he ceases to be unique; to be a trader and becomes bones and bellies!

As he was lost in his thoughts, he sees one of the cows from the herd approaching towards him. He wonders whether she, too, is rejoicing life or bored of it. He wants to know from her if she also believes in doing something. Only human animals work to live; only his kinds get bored! He notices her warm, serene and shining eyes. Hers are not insatiable and restless like his. Her glance is celestial, silent and emotional. They invite exploration as if they held mysteries underneath or bear the unspoken stories; the hidden tales of relations and entwinement, of deception and falsehood. Yet, he finds the eyes beautiful. "Does she really know how adorable eyes she has?" "Can he ever be able to discover the secrets and the emotions beneath her gaze?" "Does his kind hold the ability to understand her?" His endless queries keep surfacing.

When he was a child, he had them in house and his mother used to milk them. He remembers how he waited with a glass to drink it raw and how he carried the milk to bazaar while on his way to school. He could hardly ride the bicycle yet carried the milk too! The cows, their calves and his siblings grew together. She could be the descendent of one of them. Does he owe her? If yes what is that? He becomes restless to think about his childhood and the stranded cows and their calves.

His innocent, vibrant and wonderful days of childhood are no more. They held the potential

for new adventures. The air he breathed was filled with energy. The sunlight did not bring realities but ushered in laughter, dreams and dances. Each day unfolded the stories written with the ink of excitement. How he loved to savour each moment of his life and accumulate new experiences! He does not know how the same days unknowingly pushed him into the alley of indifference! Now, the days are blurred like his vision and nights lonely and sleepless. The rainbow does not seem to bear seven colours in it. For long, he has not noticed any rainbows in the sky and has not felt the drizzle either.

"The verses of life have become dull and nostalgic." "I must fill the ink of joy and excitement in it," he tells himself. He wishes to bring the lost symphony back and longs to colour the canvas of his on-going journey. He is nostalgic and excited at once to think this despite the fact that he lacks the ability to orchestrate the symphony of contrast. Life's melody cannot be outside the structure, system, reason, arts, beauty and emotions. He needs to liquidate their distinctiveness to prevent the poet in him from succumbing. The tempest of his emotions cries for the expression as the chaos and the formless inside seek the way out. A prompt wish to explore the verses of all lives passes. Can he ever come out of his personal stories?

"One cannot live and be romantic as well". "Be earthly and leave your principles aside". You must be doing something. You must be practical. The words of his colleagues resonate into his mind. He loves the word 'leave'. His students are leaving classes; the beloveds are leaving their lovers; husbands leaving their newly wed wives; the youths leaving the country; the old ones leaving their dears forever. Everyone seems to be in rush. He is uncertain whether it is leave or live. Possibilities, goals, ambition, life, living and leaving- so complicated! He wonders if leaving itself the greatest option and ultimate desire in this country! His mind keeps reeling. He knows he must trim the impracticality, garner hope and excitement. He knows he has also a life to live. And Life itself can never be dull. He notices the cattle. Beneath the tree, they are all curled up and zeroed in to warm one another with their breathings. "They breathe life and the breath compliments each other." He smiles to feel the beautiful, unforeseen connections in the whispers of lives.

❊ ❊ ❊

Economics of Healthcare and Population Health Outcomes

✍Khemraj Subedi
Associate Professor
Tikapur Multiple Campus, FWU

Abstract

This paper portrait healthcare expenditure and health outcomes in global, regional and national perspectives. The economics of healthcare and health outcomes is a complex field that examines resource allocation, healthcare system efficiency, and economic factors' impact on health outcomes. Investment in healthcare is crucial for long-term economic development and can provide better health facilities, strengthening human capital, and leading to higher productivity and economic performance. Increased public spending on curative care, emergency assistance, and vaccination and nutrition activities results in significant health outcomes, such as reduced mortality. The relationship between healthcare spending and health outcomes is complex and influenced by factors such as socioeconomic conditions, lifestyle choices, and healthcare system efficiency. There is significant variation in global healthcare financing patterns among low, middle, upper, and higher income countries. Nepal's current health expenditure per capita is higher than the global average, but lower than lower income countries.

Key Words: Healthcare expenditure, health outcomes, population health outcome

The economics of healthcare and health outcomes is a complex and multifaceted field that involves analyzing the allocation of resources, the efficiency of healthcare systems, and the impact of economic factors on health outcomes. Good health, an important element of human capital, is considered one of the prerequisites for long-term sustainable economic development (Karaman et al., 2020). Investment in healthcare is important for both short- and long-term benefits (Sunday et al., 2017; Reeves et al., 2013). Health expenditures can result in providing better health facilities and opportunities that strengthen human capital, leading to higher productivity and economic performance (Raghupati & Raghupati, 2020). Increased public spending on curative care, emergency assistance, and vaccination and nutrition activities results in significant health outcomes in the form of reduced mortality (Bein,2020). Analyzing the comparative trend of public healthcare expenditure and health outcomes involves examining how changes in healthcare spending correlate with changes in health indicators over time. It's important to note that the relationship between healthcare spending and health outcomes is complex and influenced by various factors such as socioeconomic conditions, lifestyle choices, and the efficiency of healthcare systems.

Global Scenario on Public Expenditure on Health

There is great variation in global pattern of healthcare financing in terms current health expenditure as a per cent of GDP, Domestic general government health expenditure as per cent of current health expenditure (CHE), Domestic general government health expenditure as a per cent of GDP and Current health expenditure per capita (in current USD) amongst low income countries, lower middle income countries, middle income countries, upper middle income countries and higher income countries as per the category made by World Bank. The average Current Health Expenditure as a per cent of GDP for low income countries is 3.76 per cent, lower middle income countries 5.32 per cent, middle income countries 5.323 per cent, upper middle income countries 5.844 per cent and higher income countries12.49 per cent whereas global average is 9.83 per cent. Nepal's figure is 4.445 per cent which is just higher than lower income countries. Likewise, domestic general government health expenditure as per cent of CHE for low income countries is 22.78 per cent, lower middle income countries 38.132 per cent, middle income countries 52.427 per cent, upper middle income countries 55.47 per cent and higher income countries 61.785 per cent whereas global average is 59.80 per cent. Nepal's figure is 24.81 per cent which is just higher than lower income countries. Furthermore, domestic general government health expenditure as per cent of GDP for low income countries is 1.125 per cent, lower middle income countries 1.446 per cent, middle income countries 2.793 per cent, upper middle income countries 3.242 per cent and higher income countries 7.722 per cent whereas global average is 5.886 per cent. Nepal's figure is 1.102 per cent which is below than lower income countries. In this measures of comparison, Nepal's status is poor. Besides these, current health expenditure per capita for low income countries is USD 34.898, lower middle income countries USD 96.557, middle income countries USD 292.47, upper middle income countries USD 551.87 and higher income countries USD 5638.684 whereas global average is USD 1121.97. Nepal's figure is USD 53.246 which is above than lower income countries. In each dimensions of comparison, Nepal's figure is closer to lower income countries (Table 1).

Table 1: Global Scenario on Public Expenditure on Health

Income Group and Countries	Current Health Expenditure (%GDP)	Domestic general government health expenditure (% of CHE)	Domestic general government health expenditure (%GDP)	Current health expenditure per capita (Current USD)	Per Capita GDP (Current USD)
	2020	2020	2020	2020	2020
Average of Low Income	3.76	22.78	1.125	34.90	720.47
Average of Lower Middle Income	5.32	38.132	1.446	96.55	2411.33
Average of Middle Income	5.323	52.427	2.793	292.47	5487.84
Average of Upper Income	5.844	55.47	3.242	551.87	9548.2
Average of High Income	12.491	61.785	7.722	5638.68	44775
World Average	9.83	59.80	5.886	1121.97	11407.48
Nepal	4.445	24.81	1.102	53.25	1195

(Source: World Bank Data Base, 2020)

Healthcare Expenditure Status in WHO Regions

There is also wide variation in health expenditure with respect to World Health Organization (WHO) regions of the world. WHO has maintained data based major reasons such as South East Asia, East Asia and Pacific, Europe and Central Asia, Africa Eastern &Southern, Africa Western and Central, Middle East and North Africa, Latin America and Caribbean. This analysis of healthcare expenditure gives clear insight about the range of variation on various measures of healthcare expenditure with respect to Nepal too. Table 2 below reveals that fact that in terms of average CHE as a per cent of GDP, Nepal's figure is 4.445 per cent which is just above than two regions viz. South East Asia and Africa Western and Central. Another measure average CHE per Capita shows that Nepal's figure USD 53.25 is lowest in comparison to all major reasons. Likewise, in terms of average OOP household healthcare per Capita, Nepal's figure USD 30.84 is lowest in comparison to all major reasons. This implies economic status of Nepalese is poor and are not able enough to bear private expenditure to maintain good health. From the figure of total health expenditure per capita, what proportion is borne by households and government is a crucial have better understanding catastrophic healthcare expenditure on households. For this, we need to dissect OOP household health expenditure as a per cent of CHE. Based on this measure, Nepal's figure is 57.91 per cent which highest in region wise comparison (Table 2). This gives a scenario of policy priority of government on public healthcare facility. This situation can be concluded that government of Nepal is undermining public healthcare facility and common people are suffering a lot due to lack government health care facility.

Table 2 : Comparative Healthcare Expenditure Status in WHO Regions

Regions and nation	Average GDP per Capita USD (2020)	Average CHE as a % of GDP (2020)	Average CHE per Capita USD(2020)	Average OOP Healthcare per Capita USD(2020)	OOP Health Expenditure as % of CHE
South East Asia	1987.57	3.09	60.58	33.94	56.02
East Asia and Pacific	11494.09	5.07	721.26	193.6	26.84
Europe and Central Asia	24914.6	5.585	2334.24	411.08	17.61
Africa Eastern & Southern	1511.30	6.266	91.97	15.12	15.13
Africa Western and Central	1777.85	3.366	61.338	36.32	59.21
Middle East and North Africa	7587.35	5.535	512.76	147.47	28.76
Latin America and Caribbean	8699.46	7.956	662.03	187.58	28.33
North America	63175.74	16.32	10317.57	1185.77	11.49
World	11407.48	9.83	1122	201.8	18.00
Nepal	1194.95	4.445	53.25	30.84	57.91

(Source: WHO, 2020)

Thus, the facts and figures present in Table 2 also clearly and strongly indicates that Nepal is not allocating sufficient resources for healthcare sector with reference to similar time and space around the world. In other words, healthcare sector is not a priority in annual budget of government of Federal Democratic Republic of Nepal which is violating the provision envisioned in the Constitution of Nepal 2015 with respect to healthcare as a fundamental human right of the citizen. Therefore, it should be borne in mind that robust public budgeting in the health sector is a necessary condition to prepare healthy and productive human capital that can accelerate and sustain long lasting economic growth and development thereby ensuring health financing reforms towards universal health coverage. This logic has strong theoretical underpinning that healthcare should not be a private goods and luxury which is affordable to only wealthy people. Healthcare is a basic human rights and public goods that should be available to each and every people irrespective of their socio-economic status. The level of government healthcare expenditure is a useful measure of government's priority on the healthcare of people and their welfare gain in the perspectives. The healthcare expenditure per capita represents the healthcare expenditure level in a country to improve health wellbeing as well as their productivity. The fact and figures presented above in Table 1 and Table 2 with cross country comparison in terms CHE as a percent of GDP and per capita healthcare expenditure strongly unveils the fact that Nepal's healthcare expenditure is extremely low that may not be sufficient to ensure the preparation healthy and productive human capital. Likewise, the proportion of OOP household healthcare expenditure in CHE is another measure that assesses the burden of healthcare expenditure borne by the households from their income postponing other essential consumption needs. This causes welfare loss of vast majority of people. To identify the payers, the total health expenditure (THE) was divided into three financing sources: government health expenditure (GHE), social health expenditure (SHE), and out-of-pocket expenditure (OOP).

Comparative Health Outcomes Across the Countries

Facts figures shows that despite political turmoil and weak economic growth, Nepal has made significant achievement in health outcomes in comparison to its similar socio-economic status countries. In 1960 life expectancy at birth was 36 years and almost doubled and reached to 71 years in 2020. In 1960, infant mortality rate (IMR) was 218 per 1000 live birth and is decreased to 24 per 1000 live birth in 2020. In 1960, under five mortality rate (U5 MR) was 325 per 1000 live birth and is decreased to 28 per 1000 live birth in 2020. Likewise, TFR in 1960 was 6 per women and decreased to 1.8 in 2020. In addition, maternal mortality rate (MMR) in 1960 was 750 per 100000 live birth and decreased to 186 in 2020. Child stunting is another measure of health outcome in which it decreased 68.2 in 1995 to 31.5. Finally, Nepal has WB's Human Capital Index(HCI) value 0.5 indicates that child born today in Nepal would be expected to be productive 50 per cent as they could have been with full education and health (WHO, 2021).

Table 3 : Comparison of Health Outcomes

Country	Life Expectancy (in years)	Fertility Rate	IMR (per 1000 live birth)	U5 MR (per 1000 live birth)	MMR (per 100000 live birth)	Child stunting
Afghanistan	64	4.6	47	62	638	41
Bangladesh	72	2.1	26	30	173	36
Bhutan	71	2.0	26	30	183	34
Ethiopia	66	4.4	37	55	401	38
India	69	2.2	28	37	145	38
Maldives	78	1.9	7	9	53	19
Nepal	70	1.8	24	28	186	32
Pakistan	67	3.6	56	69	140	38
Sri Lanka	77	2.2	6	7	36	17
Tajikistan	71	3.6	30	35	17	18
SAR Average	71	2.6	33	35	194	32
LIC Average	63	4.5	48	67	483	34
LMIC Average	68	3.1	37	39	196	27

(Source: WHO, 2021)

Comparison of Health Expenditure Across the Neighboring Countries of Nepal

The table 4 given below presents, per capita total health expenditure, per capita public health expenditure, health expenditure as a share of GDP, and OOP healthcare expenditure as a share total health expenditure for Neighboring countries of Nepal. The selected countries for comparision are Bangladesh, China, India, Indonesia, Malaysia, Nepal, Pakistan, Philippines, Sri Lanka, Thailand, Vietnam, and some regions like South Asian Region average and Lower Income countries average. The data shows that Nepal's per capita health expenditure is USD 48 which just above than Bangladesh USD 36 and Pakistan USD 45. In this measure, remaining all countries have better figure status than Nepal. In term of per capita public health expenditure Nepal spends USD 12 which is just above than Bangladesh USD 7. In this measure, china has highest amount with USD 250 meaning that it has good financial protection from the side of government.

In healthcare expenditure analysis, OOP healthcare expenditure as a share total health expenditure is another measure to evaluate status of catastrophic healthcare expenditure of any country. The higher figure denotes comparatively worse status whereas lower figure denotes better status. In this context, OOP healthcare expenditure as a share total health expenditure for Nepal is 58 per cent. The highest figure belongs to Bangladesh 74 per cent, followed by India 66 per cent and Pakistan 60 per cent. As per the recent data, it is 58 per cent current health expenditure. This has incurred catastrophic healthcare expenditure meaning that has been pushing the low income household below the poverty line. Therefore, comparative figure on total healthcare expenditure, public healthcare expenditure and OOP healthcare expenditure of Nepal shows that it is allocating comparatively lower amount Nepal in comparisons to the given neighboring (Table 4).

Table 4 : Comparative Key Health Expenditure in Neighboring Countries

Country	Total Health Expenditure		Per Capita (USD) public expenditure on health	OOP share of health expenditure (% of 'a')
	(a) Per Capita (USD)	Share of GDP (%)		
Bangladesh	36	2.3	7	74
China	441	5.2	250	36
India	69	3.5	19	62
Indonesia	115	3.0	56	35
Malaysia	384	3.9	194	38
Nepal	**48**	**5.6**	**12**	**58**
Pakistan	45	2.9	14	60
Philippines	133	4.4	46	53
Sri Lanka	159	3.8	71	50
Thailand	247	3.7	188	11
Vietnam	130	5.5	65	45
SAR# Average	191	5.3	116	52
LIC* Average	41	6.3	15	41

(Source: WHO, 2021)

South Asian Region * Lower Income Countries

Government Healthcare Financing Status of Nepal

The financing of health care is a subject of major concern throughout the world. Health care financing is the activity of raising or collecting revenue to pay for the operation of a health care system. There are some key measures to analyze the healthcare financing status of any country. Table 4 vividly presents some of the key aspects of healthcare expenditure of Nepal. Domestic General Government Healthcare Expenditure (GGHE-D) as a per cent of GDP shows what proportion is spent for healthcare of the citizen from the GDP. Nepal's GGHE-D as a per cent of GDP is increased 0.48 per cent in 2000 AD to 1.1 per cent in 2020 AD. Current Health Expenditure (CHE) as a per cent of GDP refers to Level of general government and private expenditure on health in GDP, expressed in terms of percentage. Nepal's Current Health Expenditure (CHE) as a percent of GDP is increased 3.13 per cent in 2000 AD to 4.445 per cent in 2020 AD.

CHE describes the share of healthcare expenditure in a country relative to the size of its economy. CHE includes the healthcare expenditures on the final consumption of health care goods and services and excludes investment, exports, and intermediate consumption. CHE shows the importance of the health sector in the economy and indicates the priority given to health in monetary terms. Nepal's CHE per capita in USD for the 2000 AD was USD 9 and increased to USD 53.25 for 2020 AD (Table 4). GGHE-D as a per cent of CHE shows that from total healthcare expenditure what percent is incurred by the government excluding private healthcare expenditure. Out-of-pocket expenditure (OOPS % CHE) in percent. Nepal's GGHE-D as a per cent of CHE for the year 2000 AD was 15.5 per cent and increased to 24.8 per cent for the 2020 AD (Table 4). Another important measure of healthcare expenditure analysis is out-of-pocket expenditure as per cent of CHE. This indicator estimates how much are households in each country spending on their healthcare directly out of pocket. Therefore, it estimates the share of out of pocket payment of total current health

expenditures. Nepal's figure on out-of-pocket expenditure as per cent of CHE for the year 2000 was 55.8 per cent and decreased to 42.5 per cent in 2006 AD but again increased to 57.9 percent in 2020 AD (Table 4). The increment in this figure denotes rise financial burden to household and loss of welfare to them.

Besides this, GGHE-D as a per cent of general government expenditure (GGE) measures the priority of government on healthcare sector in terms of annual government expenditure. Nepal's GGHE-D as a per cent general government expenditure (GGE) during the period 2000 AD to 2020 AD is ranging between 3.81 per cent to 7.6 per cent (Table 4). During this entire period CHE per capita in USD increased by 5.92 times and GDP per capita in USD increased by 4.36 times. This implies current healthcare expenditure is increasing faster rate than GDP per capita. This fact and figure is clearly supported by theoretical and empirical too. Newhouse (1977) asserted that health expenditure is growing at a faster rate than GDP and emphasizes to curb the growth of healthcare expenditure. Hence, it is crucial to identify the factors explaining the increase of the latter.

But, this increasing portion is not from the government sides but from OOP healthcare expenditure of households sides. Thus, the data shows that out-of-pocket expenditure is as growing as largest source of healthcare funding and second largest financing source is public (government) expenditure in Nepal. This may have led to catastrophic healthcare expenditure that cause increase in poverty. In this regard, reducing the reliance on OOP payments for healthcare is important measure for financial Protection is the common agenda around the world particularly resource poor countries like Nepal. Xu et al. (2003) in their study demonstrated that of a 1.0 per cent increase in the proportion of total health expenditure provided by out-of-pocket payments households is associated with an average increase in the proportion of households facing catastrophic payments of 2.2 percent.

Table 5 : Healthcare Expenditure Trend of Nepal (2000-2020)

Description of Healthcare Expenditure	**Years**				
	2000	**2006**	**2012**	**2018**	**2020**
Domestic General Government Healthcare expenditure as(GGHE-D) % of GDP	0.48	0.85	0.79	1.07	1.1
Domestic General Government Health Expenditure per capita USD	2.16	3.33	6.01	12.05	13.21
Current Health Expenditure (CHE) as % of GDP	3.13	3.536	4.49	4.528	4.445
Current Health Expenditure (CHE) per capita in USD	9	14	34	51.14	53.25
Domestic General Government Health expenditure (GGHE-D as % of current health expenditure CHE) in percent	15.5	23.9	17.5	23.57	24.8
Household OOPS as a % of CHE	55.8	42.5	56.1	57.72	57.9
Household OOP Health Expenditure in USD	4.77	5.93	19.25	29.52	30.84
Priority to health(GGHE-D % GGE) in percent	4.3	7.6	4.7	3.81	4.0
GDP per capita (USD)	274	394	764	1178.5	1195

(Source: WHO, 2021)

Conclusion and Way forward

We can infer that increased public healthcare expenditure is associated with improved health outcomes. The additional funding leads to better access to healthcare services, advanced medical technologies, and improved preventive measures. There are evidences to suggest that, after a certain point, additional healthcare spending may yield diminishing returns in terms of health outcomes. This is known as the "flat of the curve" phenomenon, where substantial increases in spending do not necessarily result in proportionate improvements in health. The efficiency of healthcare systems plays a crucial role. Countries that spend their healthcare budgets more efficiently may achieve better health outcomes with the same level of expenditure or even less. Factors such as administrative costs, the use of technology, and the organization of healthcare services contribute to efficiency. A focus on preventive measures can positively impact health outcomes and may even reduce the need for extensive healthcare spending in the long run. Public health initiatives, vaccination programs, and lifestyle interventions can contribute to better health at a relatively lower cost. Global and regional variations observed in the relationship between healthcare spending and health outcomes. Analyzing trends over the long term is essential for understanding the impact of healthcare expenditure on health outcomes. Ensuring that healthcare spending is directed towards evidence-based, high-quality care is crucial for achieving positive health outcomes.

References

Anwar, A., Hyder, S., Bennett, R., & Younis, M. (2022, August). Impact of environmental quality on healthcare expenditures in developing countries: a panel data approach. In Healthcare (Vol. 10, No. 9, p. 1608). MDPI.

Armocida, B., Monasta, L., Sawyer, S., Bustreo, F., Segafredo, G., Castelpietra, G., ... & Panda-Jonas, S. (2022). Burden of non-communicable diseases among adolescents aged 10-24 years in the EU, 1990-2019: a systematic analysis of the Global Burden of Diseases Study 2019. The Lancet Child & Adolescent Health, 6(6), 367-383.

Bein, M. (2020). The association between medical spending and health status: A study of selected African countries. Malawi Medical Journal, 32(1), 37-44.

Christopoulos, K., & Eleftheriou, K. (2020). The fiscal impact of health care expenditure: evidence from the OECD countries. Economic Analysis and Policy, 67, 195-202.

Graff Zivin, J., & Neidell, M. (2013). Environment, health, and human capital. Journal of Economic Literature, 51(3), 689-730.

Karaman, S., Ürek, D., Bilgin Demir, ?., U?urluo?lu, Ö., & I??k, O. (2020). The impacts of healthcare spending on health outcomes: New evidence from OECD countries. Erciyes Medical Journal, 42(2).

Newhouse, J. P. (1977). Medical-care expenditure: a cross-national survey. The journal of human resources, 12(1), 115-125.

Onofrei, M., Vatamanu, A. F., Vintil?, G., & Cigu, E. (2021). Government health expenditure and public health outcomes: a comparative study among EU developing countries. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(20), 10725.

Raghupathi, V., & Raghupathi, W. (2020). Healthcare expenditure and economic performance: insights from the United States data. Frontiers in public health, 8, 156.

Reeves, A., Basu, S., McKee, M., Meissner, C., & Stuckler, D. (2013). Does investment in the health sector promote or inhibit economic growth? Globalization and health, 9(1), 1-12.

Sunday, O., & Adeleye, B. (2017). An empirical analysis of public health expenditure on life expectancy: Evidence from Nigeria. British Journal of Economics, Management & Trade, 17 (4), 1-17.

Watts, N., Adger, W. N., Agnolucci, P., Blackstock, J., Byass, P., Cai, W., ... & Costello, A. (2015). Health and climate change: policy responses to protect public health. The lancet, 386(10006), 1861-1914.

WHO (2021). Countries are Spending More on Health, But People are Still Paying Too Much Out of Their Own Pockets. WHO. Available online at: https://www.who.int/news/item/20-02-2019-countries-are-spending-more-on-health-but-people-are-still-paying-too-much-out-of-their-own-pockets.

World Bank (2019). Global Monitoring Report on Financial Protection in Health 2019; World Health Organization.

World Health Organization (2010). Health Systems Financing: The Path to Universal Coverage; World Health Organization.

World Health Organization (2017). Tracking Universal Health Coverage: Global Monitoring Report.; 2017. doi: Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.

World Health Organization (2020). World Health Statistics. Monitoring Health for the SDGs, Sustainable Development Goals; World Health Organization: Geneva, Switzerland, 2020.

World Health Organization. (2020). New perspectives on global health spending for universal health coverage. World Health Organization; 2018. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.

World Health Organization. (2021). South East Asia Region Health Expenditure Das2hboard. World Health Organization. Regional Office for South-East Asia.

Wu, C. F., Chang, T., Wang, C. M., Wu, T. P., Lin, M. C., & Huang, S. C. (2021). Measuring the impact of health on economic growth using pooling data in regions of Asia: evidence from a quantile-on-quantile analysis. Frontiers in Public Health, 9, 689610

Xu, K., Evans, D. B., Kawabata, K., Zeramdini, R., Klavus, J., & Murray, C. J. (2003). Household catastrophic health expenditure: a multicountry analysis. The lancet, 362(9378), 111-117.

❊ ❊ ❊

"Your Voice, Our Growth: Empowering Students Through Effective Complaint Management and Counselling Centre."

✍Gyanendra Bdr. KC
Associate Profesor
Coordinator CMCC, TMC, Kailali.

Abstract:

The article titled "Your Voice, Our Growth: Empowering Students Through Effective Complaint Management and Counseling Centre" explores the pivotal role of the Complaint Management and Counseling Center (CMCC) at Tikapur Multiple Campus in enhancing the overall campus experience. The focus is on the Terms of Reference (TORs), Guidelines for Implementation, and the Student's Suggestion Form, illustrating the commitment to continuous improvement. The CMCC serves as a bridge between students and the administration, actively engaging in suggestion collection, evaluation, classroom engagement, counseling, intellectual development, information dissemination, complaint management, and continuous improvement. The advantages, limitations, and future directions are discussed, emphasizing the need for resource optimization, confidentiality enhancement, and stakeholder engagement. The article concludes by highlighting the CMCC's role in creating a supportive and responsive learning environment, encouraging students to actively contribute to campus development.

Keywords: Complaint Management and Counseling Center (CMCC), Student Empowerment, Suggestion Boxes, Guidelines for Implementation, Counseling Services, Resource Optimization, Confidentiality Safeguards etc.

Introduction:

At Tikapur Multiple Campus, we believe that a thriving academic environment goes beyond brick and mortar. It's nurtured by open communication, student empowerment, and a proactive approach to addressing concerns. Recognizing this, the campus established the dedicated Complaint Management and Counseling Center (CMCC), a student-centric initiative driven by your feedback and designed to support your academic journey.

As the Coordinator of the Complaint Management and Counseling Center (CMCC) at Tikapur Multiple Campus, it is my pleasure to shed light on the pivotal role our committee plays in elevating the overall campus experience. This article aims to delve into the Terms of Reference (TORs), Guidelines for Implementation, and the Student's Suggestion Form that form the backbone of our commitment to continuous improvement.

Objectives:

The objectives of the CMCC are outlined in its TORs, which serve as a guiding framework for our initiatives. These objectives encompass managing suggestion boxes, collecting and recommending necessary improvements to the campus administration, conducting classes to encourage student participation, offering counseling services, and fostering intellectual development among students.

The CMCC operates with a multifaceted aim:

i) To provide a safe and confidential platform for students to voice suggestions, concerns, or complaints regarding academics, campus life, or any other issue impacting their well-being.

ii) To facilitate a transparent and fair process for investigating and resolving raised issues.

iii) To offer personalized counseling and support services to students facing academic or personal challenges.

iv) To continuously improve campus facilities, services, and teaching methods by incorporating student feedback.

Role and Functions:

The CMCC functions as a multi-dimensional bridge between students and the administration, fulfilling the following roles:

i) Suggestion Collection and Evaluation: Strategically placed suggestion boxes and a user-friendly online form empower you to share your thoughts and suggestions. A dedicated committee meticulously reviews these inputs, prioritizes them based on feasibility and impact, and presents recommendations to the campus administration for action.

ii) Classroom Engagement and Counseling: To enhance your teaching experience, the CMCC organizes special classes on active participation and collaborates with faculty to introduce engaging teaching methods. For challenges specific to teaching activities, qualified counselors offer individual and group sessions, maintaining strict confidentiality.

iii) Intellectual Development and Information Dissemination: We cultivate your intellectual growth by providing access to scholarship, employment, and educational opportunities through workshops, seminars, and guest lectures. A robust information dissemination system ensures relevant publications and resources are readily available.

iv) Complaint Management and Counseling: Should you face any challenge, a structured complaint management system ensures fair and efficient resolution. Trained staff handle complaints with utmost sensitivity, while regular counseling sessions offer support and guidance. Detailed records of complaints, resolutions, and counseling sessions are maintained for continuous improvement.

The CMCC actively manages the suggestion boxes strategically placed across the campus, ensuring accessibility and proper labeling. Our committee plays a crucial role in evaluating and prioritizing suggestions, preparing comprehensive reports, and presenting actionable recommendations to the campus administration for approval. We also facilitate classroom engagement programs, designate qualified counselors, disseminate information, and manage a structured complaint resolution system.

To implement the objectives effectively, the CMCC follows a set of comprehensive guidelines for various functions. This includes managing suggestion boxes, evaluating and recommending suggestions, organizing classroom engagement programs, providing counseling services, disseminating information, managing complaints, conducting monitoring and evaluations, ensuring open communication, allocating resources, and promoting adaptability and continuous improvement.

Advantages:

The advantages of our systematic approach are manifold. By actively engaging with students through suggestion forms and managing efficient complaint resolution, we create an environment conducive to academic and personal growth. Classroom engagement programs and counselling services contribute to a positive teaching and learning atmosphere, while information dissemination fosters intellectual development and awareness of opportunities.

The CMCC empowers Students in numerous ways:

i) Student's Voice Matters: By providing a platform for feedback, the CMCC ensures your opinions shape and improve campus experiences.

ii) Transparency and Fairness: The structured complaint management system guarantees fair resolutions and fosters trust between students and the administration.

iii) Comprehensive Support: Personalized counseling and support services address your academic and personal challenges, promoting overall well-being.

iv) Campus Improvement: Your feedback directly contributes to improving campus facilities, services, and teaching methods, creating a more student-friendly environment.

Limitations and Future Directions:

Continuously striving for excellence, the CMCC addresses its limitations by:

i) Resource Optimization: We actively seek additional resources to expand services and ensure efficient complaint resolution.

ii) Confidentiality Enhancement: Implementing stricter protocols, trainings, and technological solutions will further strengthen confidentiality safeguards.

iii) Stakeholder Engagement: We remain committed to open communication with students, faculty, and staff, encouraging ongoing feedback and collaborative improvement.

However, it's crucial to acknowledge that, like any system, the CMCC has its limitations. These may include resource constraints, the challenge of ensuring anonymous feedback, and the need for continuous adaptation to evolving needs. Identifying and addressing these limitations are integral to our commitment to continuous improvement.

Conclusion:

The CMCC stands as a testament to our unwavering commitment to nurturing a supportive and responsive learning environment. By empowering students to voice their concerns, seeking solutions, and actively contributing to campus development, we strive to create a Tikapur Multiple Campus where every student thrives.

The CMCC stands as a cornerstone for campus improvement and student development at Tikapur Multiple Campus. The Student's Suggestion Form, an integral part of our approach, invites students to actively contribute to the enhancement of their campus experience. We encourage all students to utilize this platform, providing valuable feedback that shapes the future of our academic community. As we strive for excellence, the collaboration of students, faculty, and administration remains paramount. Together, we can create a dynamic and responsive campus environment that fosters growth, learning, and an enriching experience for all.

References:

Tikapur Multiple Campus Complaint Management and Counselling Centre (CMCC) Action Plan, 2023

Tikapur Multiple Campus. (2023). Terms of Reference (TORs) of Complaint Management and Counselling Centre.

Tikapur Multiple Campus. (2023). Guidelines for Implementation of Campus Improvement and Student Development Tasks.

Tikapur Multiple Campus. (2024). Student's Suggestion Form.

❊ ❊ ❊

A Study on String Matching Algorithms

✍ Chitra Raj Upadhyay
Asst. Professor
Tikapur Multiple Campus

Abstract

String matching is the problem of finding all occurrences of a character pattern in a text. Pattern matching algorithms have many practical applications. Computational molecular biology and the World Wide Web provide settings in which e?cient pattern matching algorithms are essential. The string matching classification criteria was selected to highlight important features of matching strategies, in order to identify challenges and vulnerabilities. This study provides an overview of two different string matching algorithms and comparative study of these algorithms on the basis of their time complexity. Two algorithms named naive string matching and Knuth- Morris-Pratt (KMP) algorithm are detailed studied here. Each algorithm has certain advantages and disadvantages.

1. Introduction

Data is stored in different forms but, text remains the main form of exchanging information. The manipulation of text involves several problems among which pattern matching is one of them. Pattern-matching is routinely used in various computer applications, like editors, retrieval of information etc. Pattern-matching algorithm matches the pattern exactly or approximately within the text. String matching is a technique of finding the occurrence of a particular string, called a pattern, in another string called a text. The text is a document being edited, and the pattern searched for is a particular word supplied by the user. It can greatly aid the responsiveness of the text editing program. Let us assume that a pattern p = p1p2............pm of length m and a text t = t1t2..........tn of length n are the two strings formed over the same finite alphabet ? such that m<n. We say that the pattern p occurs in the text t at the beginning of the text location k if 1 ? k ? n-m and tk+i-1 = pi for 1? i? m. The string matching problem is the problem of finding all the text locations where the given pattern p occurs in the given text t.

String matching can be used in a variety of applications such as document matching, Text mining, Pattern recognition. The logic of string matching can also be applied in Intrusion detection in network, in bioinformatics, detecting plagiarism, information security. In biological aspect it can be used in Matching DNA sequences.

2. String Matching Algorithms

2.1 Naive String Matching Algorithm

The Naive String Matching algorithm slides the pattern one by one. After each slide, it one by one checks characters at the current shift and if all characters match then prints the match.

Algorithm:

The naive algorithm finds all valid shifts using a loop that checks the condition P[1…m] = T[S+1….S+m] for each of the n - m + 1 possible values of S.

NAIVE-STRING-MTCHER (T, P)

1. n = T.length
2. m = P.length
3. for S = 0 to n - m
4. if P[1…m] == T[S+1…..S+m]
5. printf "Pattern occurs with shift" S.

Example :

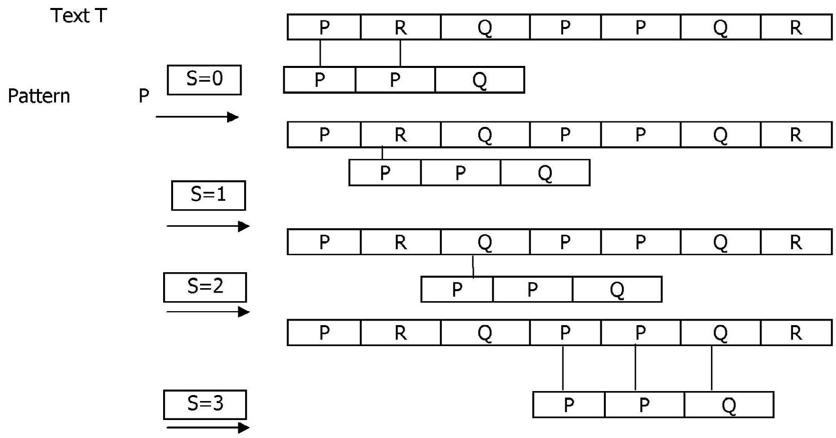

Fig(i): The operation of the naive string matcher for the pattern P = PPQ and the text T =PRQPPQR.

Result: The pattern P=PPQ is found on the text T=PRQPPQR at shift S=3

Time Complexity Analysis :

- Outer loop : n-m
- Inner loop: m
- Total (n-m)m = nm

2.2 Knuth-Morris-Pratt (KMP) String Matching Algorithm

The fundamental idea behind this algorithm is to avoid backtracking on the text when a mismatch occurs, by exploiting the knowledge of the matched substring in the text prior to the mismatch. During the search process, all the characters in the text are read forward sequentially one after another. The main characteristic of KMP is each time when a match between the pattern and a shift in the text fails, the algorithm will use the information given by a specific table, obtained by a preprocessing of the pattern, to avoid re-examine the characters that have been previously checked, thus limiting the number of comparison required.

The KMP algorithm consists of two stages:

i) Prefix Function
ii) String Matching
i) Prefix Function

The goal of the preprocessing of pattern consists to obtain a table that gives the next position in the pattern to be processed after a mismatch. The prefix function takes the pattern and finds matches of the prefix for the beginning of the pattern within the pattern itself. The calculation of prefix is given below with algorithm

Algorithm

```
begin
Length=|P|
Prefix[1]=0
a=0
for b=2 upto Length step1 do
while a>0 & P[a+1]!=P[b] do
a= Prefix[a]
if P[a+1]= P[b] then
a= a+1
Prefix[b]= a
return Prefix
end
```

The above algorithm for the computation of prefix is illustrated as an example for the pattern COCACOLA. Here P is the pattern, we want to calculate prefix. The calculation is given below:

	1	2	3	4	5	6	7	8
P	C	O	C	A	C	O	L	A
Prefix	0	0	1	0	1	2	1	0

Fig(ii): Result of prefix computation for the given pattern

ii) String Matching :

The table obtained using the algorithm from the first part gives the next position in the pattern to be processed after a mismatch. Using the information obtained from the first part, the problem of string matching is completed.

Algorithm

```
i= 1; j= 1; k= 1
while n-k+1 >= m do
while j<=m & T[i] = P[j] do
i= i+1
j=j+1
if j>m then output k
if Prefix[j-1] > 0 then
k = i - Prefix[j-1]
else
```

if i = k then i = i+1
k = i
if j>1 then j= Prefix[j-1]+1

The above algorithm for the solution of string matching is illustrated as an example for the pattern (P)=COCACOLA and the given string (text) (T) = COZACOCACOLACOCOCACOLA.
Here n=22 is the length of the given text and m=8 is the length of the pattern

i	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
T	C	O	Z	A	C	O	C	A	C	O	L	A	C	O	C	O	C	A	C	O	L	A
					√										√							

The value of output k obtained from the above calculation is the final result. The value of this k informs that the our pattern P=COCACOLA matches the text T= COZACOCACOLACOCOCACOLA at the kthposition from the text.

The algorithm returns the position of the first character of the desired pattern in the text. Here in our example the pattern matches with the text at the 5th and 15th position from the text because the output value of k is 5 and 15.

Time Complexity Analysis:

Overall time complexity of KMP algorithm is calculated by adding the complexities of two parts. So we came to:
Total= O(n) + O(m) = O(m+n). Which is a linear time.

3. Applications

i) Document matching, Text mining, Pattern recognition
ii) Intrusion detection in network, application in bioinformatics, detecting plagiarism, information security,
iii) Matching DNA sequences.

4. Conclusion:

Knuth-Morris-Pratt (KMP) algorithm gives a better run time performance of O(N+M), than the Naive string matching algorithm O((N-M) M). The main theme of this report is to gain the run time improvement on string matching problem on KMP algorithm over the naive algorithm. In this algorithm the pointer in the text is never decremented by which we gain more efficient run time. The recommended algorithms give the reduced complexity and also reduced computation time. Innovation and creativity in string matching can play a immense role for getting time efficient performance in various domains of computer science.

5. References

Akhtar Rasool, Amrita Tiwari, GunjanSingla, NilayKhare, "String Matching Methodologies: A Comparative Analysis", International Journal of Computer Science and Information Technologies, Vol. 3 (2) , 2012,3394 - 3397

Boyer RS, Moore JS. A fast string searching algorithm. Commun ACM. 1977;20(10):762-72.

CHRISTIAN LOVIS, MD, ROBERT H. BAUD, "Fast Exact String Pattern-matching Algorithms Adapted to the Characteristics of the Medical Language", Journal of the American Medical Informatics Association Volume 7 Number 4 Jul / Aug 2000.

Enola D'Souza, B ShaliniPai and Ms.SuchethaVijayakumar, "COMPARATIVE ANALYSIS ON EFFICIENCY OF SINGLE STRING PATTERN MATCHING ALGORITHMS".

International Journal of Latest Trends in Engineering and Technology Special Issue SACAIM 2016, pp. 221-225

Hume A. and Sunday D, "Fast String Searching. Software-Practice & Experience, 21, 1221- 1248." 1991.

IftikharHussain, SaminaKausar, LiaqatHussain and Muhammad Asif Khan, "Improved Approach for Exact Pattern Matching (Bidirectional Exact Pattern Matching)" International Journal of Computer Science Issues, Vol. 10, Issue 3, No 1, May 2013.

Jamuna Bhandari and Anil Kumar, "STRING MATCHING RULES USED BY VARIANTS OF BOYER-MOORE ALGORITHM" Journal of Global Research in Computer Science. Volume 5, No. 1, January 2014.

Jens Allmer, "Exact pattern matching: Adapting the Boyer-Moore algorithm for DNA searches" Molecular Biology and Genetics, Izmir Institute of Technology, Urla, 35430, Izmir, Turkey published:19feb 2016.

Kapil Kumar Soni, Rohit Vyas, Amit Sinhal, "Importance of String Matching in Real World Problems". International Journal Of Engineering And Computer Science ISSN: 2319-7242 Volume 3 Issue 6 June, 2014 Page No. 6371-6375.

KNUTH, D. E, MORRIS JR J. H AND PRATT V. R,"Fast pattern matching in strings", In the procd. Of SIAM J.Comput.Vol. 6, 1, pp. 323-350, 1977.

Koloud Al-Khamaiseh, ShadiALShagarin, "A Survey of String Matching Algorithms," Koloud Al-Khamaiseh Int. Journal of Engineering Research and Applications, ISSN: 2248- 9622, Vol. 4, Issue 7 (Version 2), July 2014, pp.144-156.

MinalSuthar, Amit Patel andShivali Shah, "A Survey Paper on String Matching", International Journal for Scientific Research & Development| Vol. 3, Issue 05, 2015 | ISSN (online): 2321-0613

Exploring Gender Dynamics and Societal Norms: A Critical Analysis of Taslima Nasrin's Novel Lajja

✍ Nabraj Pandey
Tikapur Multiple Campus
PhD Scholar in English, Tribhuvan University

Abstract

This research article explores into the intricate web of gender dynamics and societal norms portrayed in Taslima Nasrin's groundbreaking novel, *Lajja* (shame). The novel, originally published in 1993, provides a powerful narrative that not only critiques religious intolerance but also sheds light on the systemic oppression of women in the context of South Asian Societies. The novel revolves around the Hindu family living in Bangladesh and the communal tensions that arise after the demolition of the Babri Masjid in India in 1992. Through a critical lens, this article aims to unravel the multifaceted layers of gender roles, societal expectations, and the repercussions of religious radicalism as depicted in the novel. Employing a qualitative research design as method, the study involves a close thematic analysis of the text. The analysis incorporates the theories issuing construction of gender roles and the oppression of women, gender identity and performativity and social norms to elucidate the specified themes in the novel. This research holds significant implications for scholars, feminists, and social scientists, contributing to the broader discourse on gender studies and South Asian Literature. By analyzing the characters' responses to societal expectations, this research expects to contribute a valuable insight into the complicated relationships between gender, society, and identity, nurturing a deeper comprehension of the challenges and complexities faced by women in the context of political and social upheaval.

Keywords: Gender dynamics, societal norms, patriarchy and violence against women, religious and communal strife, South Asian Literature

Introduction

A prominent Bangladeshi author and critic, Taslima Nasreen's magnum opus *Lajja* (shame), published in 1993, employs gender dynamics and societal norms as subjects for critical inquiry in the study. The narrative unfolds against the backdrop of communal tensions and religious strife occurred in Bangladesh after the demolition of Babari Masjid in India in 1992. The aftermath of 1992 event campaigned violence between Muslims and Hindus resulting in rapes, numerous deaths and property destruction in Bangladesh. This offers a poignant exploration of the impact of societal norms on minority Hindu women, particularly within the context of gender relations.

As communal disharmony worsens, the women of the Dutta family navigate a unsafe landscape where their identities are shaped and controlled by religious expectations. The palpable tension within the family mirrors broader societal conflicts, emphasizing the entanglement of women's

lives with the prevailing religious and communal dynamics. Through the poignant experiences of the female characters in the Dutta family, the narrative unfolds a nuanced exploration of the intense impact societal norms have on women, untying the difficult threads of resilience and resistance amid a turbulent social milieu.

Nasrin's *Lajja* has garnered attention not only for its literary merit but also for its unflinching portrayal of the challenges faced by women within a socio-political environment marked by religious extremism and cultural conservatism. The novel becomes a means for scrutinizing the ways in which gender dynamics are shaped and perpetuated by societal norms, and the implications of these dynamics on the lives of women. As scholars delve into the intricate layers of Nasrin's work, they are confronted with a tapestry of experiences that foregrounds on the intersectionality of gender, religion, and societal expectations.

In the exploration of gender dynamics and societal norms within *Lajja*, scholars have drawn on a rich body of literature that engages with feminist theory, postcolonial studies, and cultural studies. The critical analysis of Nasrin's novel becomes a gateway to understanding the complexities of power structures, the negotiation of identity, and the resilience of women in the face of oppressive norms. According to Smith (1998), the importance of Nasrin's *Lajja* lies in its ability to act as a cultural artifact that mirrors the struggles and triumphs of women within the broader socio-political context of Bangladesh. Smith argues that by dissecting the gender dynamics portrayed in the novel, scholars can unravel the intricacies of societal norms and their impact on individual agency.

This research seeks to contribute to the ongoing dialogue surrounding gender studies, literature, and cultural analysis, offering new perspectives on the ways in which the narrative can inform our understanding of the complex relationship between women and the societies in which they steer their identities. In the following sections, we will delve into the contextual background of Lajja, finding the socio-political landscape of Bangladesh and its implications for the characters within the novel. Through a careful examination of gender dynamics, societal norms, and the intersections of identity, this research expects to illuminate the enduring relevance of Nasrin's work in developing a deeper comprehension of the complicated tapestry of human experiences within the broader framework of cultural and gender studies.

Literature Review

Taslima Nasrin's novel *Lajja* has been a subject of scholarly interest, particularly in the context of exploring gender dynamics and societal norms. Researchers have delved into various aspects of the novel to decipher its socio-cultural implications and the challenges posed by prevailing norms.

An early exploration of Nasrin's work is evident in the study by Rahman and Ahmed (1995), who examined the novel's portrayal of gender roles against the backdrop of religious tensions in Bangladesh. They highlighted the subversion of traditional gender norms as the protagonist, Maya, crosses the boisterous sociopolitical landscape. Building on Rahman and Ahmed's groundwork, Ahmed and Khan (2002) expanded the discussion by analyzing the impact of societal norms on the characters' agency within the novel. Their work emphasized the constraints imposed by patriarchal structures and religious doctrines, shedding light on the intricate intersectionality of gender and religious identity.

In a more recent contribution, Khan and Rahman (2017) explored the reception of *Lajja* in contemporary society, assessing how evolving gender dynamics and changing societal norms have influenced the interpretation of Nasrin's narrative. Their study underscored the novel's continued relevance in shaping discourses on gender and religious identity. Contrarily, Dubashi (1996) as with the title "Taslima Nasrin's *Lajja*: A True Assessment" states the novel foreshadowing the terrific history of Babari Masjid and its aftermath that severely squeezed the existence of minority Hindu women in Bangladesh. The researcher further notes that Lajja has been a great literature for its "dramatic depiction of a human tragedy" (p.1). What Dubashi writes in the review is moving round the terrific sight of the 1992 event but the study intends to dig more into the issue of gender dynamics and societal norms in the novel.

Subordination of women is a visible feature of most stages of recorded history, and is prevalent in large parts of the world. The extent and form of that subordination has been conditioned by the social, economic and cultural environment in which women have been placed. Through her book, Taslima Nasrin beautifully portrays the double disability imposed on women of minority communities. She has sharply exposed the differential impact of social exigencies on men and women. Minu Mehta (2014), in her study "Looking through Identity Lens: A Cross Cultural Perspective with Special Reference to Taslima Nasrin's *Lajja*" remarks: "The gender identity is so powerful and overriding that it covers and hides everything else" (p. 1).

Despite these valuable insights, a comprehensive exploration of the nuanced gender dynamics and societal norms within *Lajja* remains incomplete. Notably absent is an in-depth analysis of the subtle power dynamics that shape the characters' experiences. This gap prompts further investigation into the micro-level interactions and the implications for individuals within the broader sociocultural context. In addition, limited attention has been given to the reception of *Lajja* outside the South Asian context.

Thus, the existing literatures provide a foundation for understanding the intersection of gender dynamics and societal norms in *Lajja*. However, a critical gap persists, necessitating a focused examination of micro-level gender dynamics and an exploration of the novel's reception on the global stage. This study intends to address these gaps, contributing to a more comprehensive understanding of the turbulent relationship between gender, societal norms, and cultural reception in Taslima Nasrin's seminal work.

Methods and Procedures

Methods

Being the research particularly well-suited for exploring complex social phenomena, such as gender dynamics and societal norms of the novel *Lajja*, it applies qualitative approach as a research design. The study incorporates Simone de Beauvoir's The Second Sex (1949), Judith Butler's Gender Trouble (1990), and Berger and Thomas Luckmann's The Social Construction of Reality (1996) as the primary theoretical tools.

Beauvoir's work focuses on the concept of feminist philosophy providing insights into the construction of gender roles and the oppression of women in patriarchal societies. It delves into the cultural and historical aspects of women's experiences, offering a valuable standpoint for analyzing gender dynamics. Butler's work challenges traditional views on gender identity and performativity. Applying Butler's ideas the study enriches the analysis of how gender roles are constructed and

performed in *Lajja*. Accordingly, Luckmans' work becomes supportive to examine *Lajja* through the lens of social constructionism that can provide insights into how gender dynamics and societal norms are portrayed and challenged in the novel.

Data collection and analysis

The study conducts a close reading of the novel examining themes related to gender dynamics and societal norms in the novel.

Discussion and findings

Lajja, authored by Taslima Nasreen, is a compelling novel that searches the experiences of the Duttas, a Bengali Hindu family residing in Bangladesh, amidst the backdrop of religious discord and communal strife. Set in the early 1990s, the narrative unfolds against the terrific backdrop of communal violence triggered by the demolition of the Babari Masjid in 1992 in India. The analysis section limits Lajja into the complex web of gender dynamics and societal norms overshadowing the vulnerabilities and challenges faced by women in a society torn apart by religious strife. Through women characters? Kironmoyee, Sudhamoy, Maya, Malati? and the unfolding events, the analysis offers a critical examination on patriarchal issues, violence against women, family honor and shame, agency and resistance, religious identity and women, female solidarity that perpetuate injustice and subjugation.

To show the blended sensibility of Muslim ? Communal and patriarchy, after the destruction of Babari Masjid, Nasreen writes:

> *The book which took me seven days to write deals with the persecution of Hindus, a religious minority in Bangladesh, by the Muslims who are in the majority. It is disgraceful that the Hindus in my country…women and girls… were haunted by the Muslims after the destruction of the Babri Masjid. All of us, who love Bangladesh, should feel that such a terrible thing could happen in our beautiful country. The riots that took place in 1992 in Bangladesh are the responsibility of us all . . . Lajja is a document of our collective defeat. (p.ix)*

What she argues here is foregrounding how sever the communal and patriarchal violence become for the people of minority community especially for women.

Moreover, *Lajja* reflects on the ramifications of patriarchal violence on the psyche of women, leading to a loss of faith in humanity and a sense of alienation. She indirectly claims that women are culturally biased and become more appealing in terms of sexual bodies. So, gender for woman, so far Nasreen shows in Lajja, is "a relation, not an individual attribute"(Butler, 1990, p.10) like a man possesses in all cultures in the world. Else they are portrayed nothing more than objects to be used by the male predators to satiate their lust. She inscribes:

> *Rape is nothing more or less than a conscious process of intimidation by which all men keep all women in a state of fear... A world without rapists would be a world in which women moved freely without fear of men. That some men rape provides a sufficient threat to keep all women in a constant state of intimidation... Men who commit rape have served in effect as front-line masculine shock troops, terrorist guerrillas in the longest sustained battle the world has ever known. (qtd. in Schneir, pp. 272,282).*

Lajja examines the issues of Bangladeshi patriarchy and communal sensibility that have been trodden women since decade. It also highlights how women bear the experiencing rape, violence, forced conversions, and other forms of oppression. Thus, by highlighting the plight of women in a society driven by religious conflict, Nasrin exposes the inherent injustice and calls for gender dynamics as an essential component of social progress.

Furthermore, Nasreen in this novel reflects the honour of Hindus which was not safe, and how abduction and brutal rape of Hindu girls was a common thing in Bangladesh. Since women's are counted as secondary and easy object, they become the first victim in any sort of riot and violence. She compares the norms of patriarchal society with a violent male who as Beauvoir (1994) "behaves a woman as an animal or a slave" (p.106). She has pictured the inhuman and animalistic torture on women in the text:

> *Manju Rani Seal, a student in the ninth standard . . . was abducted at 8 p.m., on the evening of 4 December 1988 by Abdur Rahim and his goons . . . there is still no trace of Manju Rani . . . In Parkumira village of Tala sub district in Satkhira, Rabindranath Ghosh's young daughter, Chhanda, a third standard student was raped by her schoolteacher . . . In the middle of the night, her schoolteacher abducted her with the help of some young hooligans. They took the terrified little girl to garden nearby and raped her . . . a case was filed but no one was arrested. (pp.48-49)*

In line with the abovementioned reference, Nasreen explores how religious identity intersects with gender, as women are affected by communal violence based on their religious affiliations.

Besides, Nasreen depicts a biased and imposing picture of societal and religious norms that prevails among Muslim community in Bangladesh. How minority Hindus women compel to flee away due to having different norms and societal value can be seen in text as "Kiranmoyee, his mother and Nilanjana, his sister - to run away like fugitives just because of their names? Would they have to take refuge in the homes of Kamal, Belal or Haider just as they had done two years back" (p. 1). Nasrin's life and activism throughout the novel highlight her immense bravery as an agency for resisting patriarchy and equating women identity since the voice for "identities produced by the interplay of organism, individual consciousness and social structure react upon the given social structure, maintaining it, modifying it, or even reshaping it" (Berger & Luckmann,1996, p.98). Hence, she advocates against religious oppression and violence so as to solidify all the victim women. The author's personal experiences of harassment further emphasize the urgency of her message in Lajja. She notes:

> *I detest fundamentalism and communalism. This was the reason I wrote Lajja soon after the demolition of the Babri Masjid in Ayodhya on 6 December, 1992. The book which took me seven days to write, deals with the persecution of Hindus, a religious minority in Bangladesh, by the Muslims who are in the majority. It is disgraceful that Hindus in my country were hunted by the Muslims after the destruction of Babri Masjid. All of us who love Bangladesh should feel ashamed that such a terrible thing could happen in our beautiful country. The riots that took place in 1992 in Bangladesh are the responsibility of all of us, and we all are to blame. Lajja is a document of our collective defeat. (p. ix).*

So, the text above is for viewing Nasreen's trait of courage and gender dynamism that

unites women and fuels energy in them to support each other in times of crisis, and resist against brutal males.

As a whole, the finding of the study shows that Nasreen's *Lajja* skillfully explores the harrowing experiences of the Dutta family, illuminating the prevalent religious dissonance faced by Bengali Hindus in the early 1990s. The novel precisely dissects gender dynamics, societal norms, and the challenges women endure in a religiously conflicted society with the issues like patriarchy, violence against women, and family honor illustrating how these elements perpetuate injustice. Through her characters Nasreen exposes the harsh realities of communal and patriarchal violence, showcasing the deep impact on women's psyches. The novel argues that women reduced to sexual objects face constant intimidation, emphasizing the inseparable link between gender dynamics and social progress. Highlighting the precarious status of Hindu women during religious conflicts, Nasreen advocates against religious oppression and violence, urging women to resist brutality and challenge oppressive norms. *Lajja* stands as a powerful narrative documenting collective defeat, a call to action against injustice, and a proof to Nasreen's courage in confronting and dismantling communal and patriarchal violence.

Conclusion

In conclusion, Taslima Nasreen's *Lajja* stands as a powerful narrative authenticating the collective defeat faced by the Dutta family and Bengali Hindus in Bangladesh during the early 1990s. The novel accurately separates the complicated trap of gender dynamics, societal norms, and the challenges endured by women in the face of religious disharmony and communal strife. Nasreen's portrayal of women characters exposes the harsh realities of patriarchal violence, emphasizing its reflective impact on women's psyches and their loss of faith in humanity. Through her narrative, she sheds light on the dangerous status of Hindu women during religious clashes, urging society to resist brutality and challenge oppressive norms. The novel serves as a call to action against injustice, emphasizing the urgent need for harmony and resistance in the face of communal and patriarchal violence.

As a whole, *Lajja* is not merely a literary work; it is Nasreen's daring stance against religious oppression and violence. The author's personal experiences of harassment further underline the urgency of her message. As a testimony to Nasreen's bravery, the novel encourages women to unite in times of crisis, supporting each other and resisting the brutality imposed by oppressive societal structures of Muslim Community. In essence, *Lajja* emerges as an insightful exploration of the human spirit's resilience against communal and patriarchal forces, inviting readers to reflect on their roles in undoing injustice and promoting a more equitable society.

References

Anderson, B. (1991). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. Verso.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Anchor Books.

Butler, J. (1990). Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. Routledge.

Chandran, N. (2016). Problematic of Identity: A Close Study of Taslima Nasrin's Lajja. International

Journal on Studies in English Language and Literature (IJSELL), 4(1), 93-99. https://www.arcjournals.org/ijrsell/volume-4-issue-1/93-99
De Beauvoir, S. (1949). The Second Sex. Vintage Books.
Dubashi, P. R. (1996). Review: TASLIMA NASRIN'S LAJJA: A True Assessment. The Indian Journal of Political Science, 57(1/4), 115-120. https://www.jstor.org/stable/{JSTOR_ID}
Islam, R. (2020, December 20). Taslima Nasrin: Lajja [Shame]. https://www.researchgate.net/publication/365728086_Taslima_Nasrin_Lajja_Shame
Mehta, M. (2014, February 13). Looking through the Identity Lens: A Cross-Cultural Perspective with Special Reference to Taslima Nasrin's Lajja. web.
Nasrin, T. (1993). Lajja. Penguin.
Schneir, M. (Ed.). (1995). The Vintage Book of Feminism. Random House.
Smith, W. A. (1998). Taslima Nasrin: An Interview. Humanist in Canada, 125, Canadian Humanist Publications.

Testing Random Numbers using a deck of Cards

✍ Deep Raj Sharma
Department of Engineering
BP Koirala Memorial Cancer Hospital,
Bharatpur Chitwan, Nepal

Abstract

Random number generation plays a crucial role in various scientific, computational, cryptographic applications and stochastic processes. This paper introduces a novel algorithm designed to address the demand for high-quality random numbers with improved statistical properties. The proposed Algorithm uses the elements of hardware-based entropy to generate random numbers for efficiency and unpredictability.

Keywords: Random numbers, Deck of cards, Randomness test.

1. Introduction

Random numbers play a crucial role in various fields such as computer science, statistics, cryptography, and simulation. These numbers are essential for tasks like generating unpredictable sequences, conducting statistical experiments, and ensuring the security of cryptographic systems. There are two main types of random numbers: true random numbers and pseudo-random numbers.

a) True Random Numbers:

- True random numbers are generated from inherently unpredictable physical processes, such as radioactive decay or atmospheric noise. These sources produce values that are not determined by any pre-existing conditions(Menezes et al., 1996).
- Random number generators (RNGs) based on physical processes are often used to produce true random numbers. For example, atmospheric noise can be measured using devices like radio receivers or electronic circuits.
- Hardware random number generators, such as those utilizing semiconductor noise, photonic processes, or radioactive decay, are examples of true random number sources.

b) Pseudorandom Numbers:

- Pseudorandom numbers are generated by algorithms and are deterministic in nature. They appear random, but their sequences are entirely determined by an initial value called a seed.
- Pseudorandom number generators (PRNGs) are widely used in computer science and pro gramming. They are efficient and repeatable, making them suitable for various applications.
- Common algorithms for generating pseudorandom numbers include the linear congruential generator (LCG), Mersenne Twister, and XORshift (Matsumoto & Nishimura, 1998).

2. Algorithms for Randomness test

Randomness tests are used to assess the quality of random number generators or sequences of supposedly random numbers. These tests help ensure that generated sequences exhibit properties of true randomness. Here are some common randomness test algorithms (Knuth, D. E.,1981):

a) Frequency (Monobit) Test:

- Checks whether the number of ones and zeros in a sequence is approximately equal. Deviations from the expected ratio may indicate non-randomness.

b) Serial Test:

- Examines the distribution of all possible consecutive pairs (or higher-order combinations) of bits in a sequence. It looks for patterns that deviate from randomness.

c) Runs Test:

- Analyzes the number of runs (sequences of consecutive identical bits) in a sequence. A run is a series of identical bits. The test checks whether the number of runs is consistent with randomness.

d) Poker Test:

- Treats a sequence as a series of non-overlapping blocks and checks the distribution of possible block values (e.g., treating 4 bits as a single number and analyzing the distribution).

e) Autocorrelation Test:

- Examines the correlation between a sequence and a delayed version of itself. It checks for patterns that may indicate a lack of randomness.

f) Universal Test (or TestU01):

- A comprehensive suite of statistical tests designed to assess the quality of random number generators across various dimensions. It includes tests like the Crush and Big Crush batteries.

g) Die hard Tests:

- A battery of tests developed by George Marsaglia, including tests for poker hands, runs, and other patterns. Die hard is considered one of the early standard test suites.

h) NIST Statistical Test Suite:

- Developed by the National Institute of Standards and Technology, this suite includes a set of tests to evaluate the randomness of bit streams. It covers a wide range of statistical tests.

i) ENT (Entropy):

- A program that applies various statistical tests to measure the entropy of a sequence. It is commonly used to assess the quality of random number generators.

j) Chapman-Kolmogorov Test:

- Analyzes the differences between observed and expected counts of overlapping sequences in a random sequence.

These tests collectively help ensure that random number generators produce sequences that exhibit the statistical properties of true randomness. It's important to note that no algorithm can prove absolute randomness, but these tests provide statistical evidence of randomness or non-randomness. When developing or using random number generators, it's common practice to subject them to multiple randomness tests to ensure their reliability.

3. Proposed Algorithm

The proposed algorithm works in two modules. Let the first module be M1. M1 takes a list and returns sub lists such that no repeated item exists in a sub list. Each sub list contains numbers within the range [0,51].

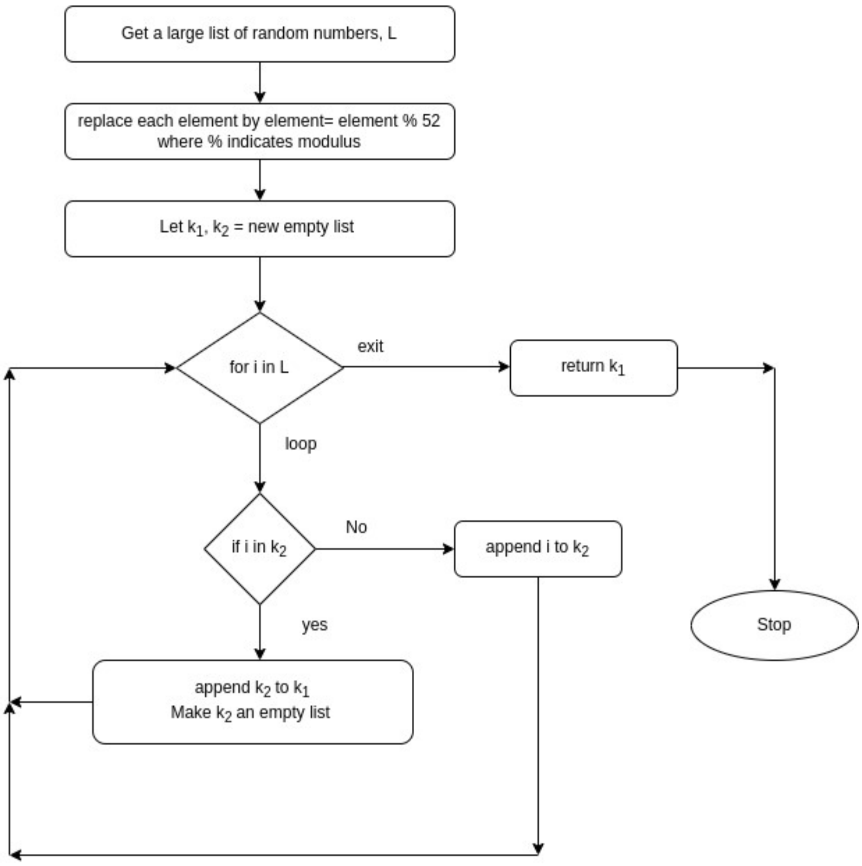

Figure 1: Module M1

Module M2 uses basic probability occurring over a deck of cards and finds whether the list k1 satisfies these probabilities.

4. Experiment

Let's assume that the four suits of a deck of cards, Hearts, Spade, Diamond and Club are represented by numbers 0 to 51. 0 means Ace of Hearts, 1 means 1 of Hearts and so on … 12 represents King of Hearts, 25 represents the King of Spade etc.

Module M2 has been defined for one of the experiment in such a way that we start to create a cluster from the return value k1 of module M1. We keep on adding the items from k1 to cluster 1 till no item is repeated. Whenever an item repeats, we end up with the cluster and create a new cluster where next items are kept. And this process continues until all elements of k1 exhaust. The clusters formed from this process, let us name it as CL, consists of n numbers of clusters of varying size. An snapshot of clusters are shown in the figure below:

[[45, 15, 2, 10], [18, 29, 34, 25], [31, 16, 32, 2, 7], [30, 45, 7, 0, 35], [31, 29, 45, 40, 46], [42, 45, 12, 34, 4, 7, 25, 24, 31, 3, 36, 15], [33, 25, 10, 19, 30], [45, 0, 46, 12, 16, 47, 17, 34], [34, 14, 22, 3, 21, 24, 20, 6, 43, 27, 36, 31, 19, 9, 42], [41, 25, 31, 51, 11]].

Now we formulate a probabilistic problem. For example, here we formulate a problem:

Experiment 1: What is the probability of getting Ace of Heart and Queen of Spade from a deck of card without replacement?

Theoretically this probability is : = 0.000377074

To test the randomness we use ………. (i)

We count the number of Ace of Heart and Queen of Spade occurring together in the cluster, we denote it by O and calculate observed P by dividing O by n.

Similarly, we formulate another problem:

Experiment 2: What is the probability of getting exactly one ace in all the four piles of 13 cards distributed randomly from a deck of 52 cards?

Theoretically this probability is: = 0.1054 …. (ii)

5. Results

Table 1: Experiment 1

Value of n	Value of E	Value of O	$(O-E)^2/E$
10000	3	4	0.33
15000	5	6	0.2
18000	5	7	0.8
25000	9	9	0
30000	18	11	2.72
100000	37	38	0.03
500000	216	189	3.38
700000	263	264	0
800000	305	302	0.03
1000000	369	377	0.17
		$\Sigma(O-E)^2/E$	7.664334

The value of ?2 = 7.664334 for experiment 1. The Chi-square value with ? = 0.1 and 9 degrees of freedom is 14.68.

Hence, ?2 calculated < ?2 tabulated

We accept the NULL hypothesis at significance level ? = 0.1. Therefore, the distribution we get can be concluded as the distribution from a random process at a significance level of ? = 0.1.

Table 2: Experiment 2

Value of n	Value of O	Value of E	$(O-E)^2/E$
10000	1100	1054	1.92
15000	1545	1581	0.84
18000	1881	1897	0.14
25000	2615	2635	0.15
30000	3180	3162	0.1
100000	10489	10540	0.25
500000	52879	52700	0.61
700000	74501	73780	6.98
800000	83738	84320	4.05
1000000	105954	105400	2.9
		$\Sigma(O-E)^2/E$	17.93

The value of ?2 = 17.93 for experiment 2. The Chi-square value with ? = 0.025 and 9 degrees of freedom is 19.02.

Hence, ?2 calculated < ?2 tabulated

We accept the NULL hypothesis at significance level ? = 0.025. Therefore, the distribution we get can be concluded as the distribution from a random process at a significance level of ? = 0.025.

References

Box, G. E. P., Hunter, W. G., & Hunter, J. S. (2005). Statistics for Experimenters: Design, Innovation, and Discovery (2nd ed.). Wiley.

Knuth, D. E. (1997). The Art of Computer Programming, Volume 2: Seminumerical Algorithms (3rd ed.). Addison-Wesley.

Matsumoto, M., & Nishimura, T. (1998). Mersenne Twister: A 623-dimensionally equidistributed uniform pseudo-random number generator. ACM Transactions on Modeling and Computer Simulation, 8 (1), 3-30.

NIST SP 800-90B. (2018). Recommendation for the Entropy Sources Used for Random Bit Generation. National Institute of Standards and Technology.

Smith, C. A. (2008). History of Dice. In Games: Discover and Play 50 Games (pp. 40-41). Chronicle Books.

Stip?evi?, M. (2005). Quantum random number generators. Computing and Informatics, 24(4), 473-482.

❊ ❊ ❊

विविध खण्ड

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको सङ्क्षिप्त परिचय
तथा
क्याम्पसको वार्षिक गतिविधि–२०८०

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको सङ्क्षिप्त परिचय

पृष्ठभूमि

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस वि.सं. २०५८ सालमा स्थापित यस क्याम्पसले छोटो समयमा नै देशकै अग्रणी शैक्षिक संस्थाका रूपमा आफ्नो परिचय बनाइसकेको छ। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट QAA प्राप्त गर्ने स्किम बी अन्तर्गतको पहिलो क्याम्पस हो। क्याम्पसले छोटो समयमा नै आफ्नो छुट्टै पहिचान स्थापित गरी विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको उच्च शिक्षा सुधार परियोजनाको राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धामा दोस्रो स्थानमा छनोट हुन सफल भएको छ। २०७५ साल श्रावणदेखि सुदूरपश्चिम विश्व विद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस भई व्यवस्थापन, शिक्षा, मानविकी र कृषि विषयमा स्नातक तह र व्यवस्थापन, शिक्षा र मानविकी सङ्कायमा स्नातकोत्तर तहमा पठनपाठन भइरहेको छ। आजको युग आर्थिक विकास र शैक्षिक प्रतिस्पर्धाको युग भएकाले त्यसका निम्ति निरन्तर प्रयासरत रहेको छ। गतिशील शैक्षिक संस्थाका निम्ति ज्ञान, विज्ञान र सूचना प्रवाह अपरिहार्य बन्दै गएको छ। मानवीय संसाधनको विकासले मात्र शैक्षिक संस्थाको विकास र बिस्तार हुने निश्चित छ। यसका निम्ति क्याम्पस सदा क्रियाशील रहेको छ।

गुणस्तरीय, अनुसन्धानात्मक, व्यावहारिक र ज्ञानमूलक शिक्षा दिने यस क्याम्पसको मुख्य लक्ष्य रहेको छ। सो लक्ष्य पूरा गर्नका निम्ति यस क्याम्पसले विभिन्न शैक्षिक तथा अतिरिक्त क्रियाकलापमार्फत् विद्यार्थीको बहुमुखी प्रतिभाको प्रस्फुटन गर्ने कार्यमा दत्तचित्त रहेको छ। सामाजिक न्याय र क्षेत्रीय सन्तुलनका आधारमा विपन्न वर्ग, पिछडिएका जातजाति, सुकुम्बासी, दलित, दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीलाई छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिएको छ। नयाँनयाँ अनुसन्धानमूलक अध्ययन अध्यापनद्वारा विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकास गरी देशको सम्बन्धित क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने जनशक्ति उत्पादन गर्ने लक्ष्यअनुरूप यस क्याम्पसबाट उत्तीर्ण भएका विद्यार्थी विभिन्न क्षेत्रको उच्च तहमा पुगेकोमा गर्वको विषय बनेको छ। यसका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको विकास र विस्तारमा जोड दिँदै सुदूरपश्चिम प्रदेशकै अग्रणी नमुना शैक्षिक संस्थाका रूपमा छनोट भएको छ। यस क्याम्पसबाट प्रदान गरिएका शैक्षिक कार्यक्रममा सहभागिताका लागि सम्पूर्ण अभिभावक तथा विद्यार्थी वर्गमा यस क्याम्पसले प्रदान गर्ने सेवा सुविधाका बारेमा जानकारी दिँदै आएको छ।

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस सुदूरपश्चिम प्रदेशअन्तर्गत कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिका वार्ड नम्बर एकमा सञ्चालित सुदूरपश्चिम विश्व विद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस हो। सुलभ शुल्कमा उच्च शिक्षा हासिल गर्ने उद्देश्यले स्थापित यस क्याम्पसमा स्नातक तहमा व्यवस्थापनमा बिबिएस र बिबिएको पठनपाठन हुँदै आएको छ। शिक्षाशास्त्रमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, स्वास्थ्य, गणित विषय पठनपाठन हुँदै आएका छन्। मानविकीमा विकास अध्ययन, समाजशास्त्र, अङ्ग्रेजी र अर्थशास्त्र विषयको पठनपाठन हुँदै आएको छ। २०७५ साल श्रावणदेखि सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस भएपछि कृषि विषयमा स्नातक तहको

पठनपाठन हुँदै आएको छ । कृषि विज्ञान सङ्कायको डीनको कार्यालय स्थापना गरी कृषि विषयमा स्नातक तह सञ्चालनमा आएको छ । स्नातकोत्तर तह व्यवस्थापनमा एम. बी. एस.को पठनपाठन हुँदै आएको छ । शिक्षा सङ्कायअन्तर्गत नेपाली, अङ्ग्रेजी, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन र स्वास्थ्य शिक्षा र मानविकी सङ्कायमा ग्रामीण विकास, समाजशास्त्र र अङ्ग्रेजी विषयको पठनपाठन हुँदै आएको छ । यस क्याम्पसले विश्व विद्यालय अनुदान आयोगबाट २०७० साल चैत्र ७ गते स्किम बी अन्तर्गतको पहिलो गुणस्तर आश्वस्तता QAA प्राप्त गर्न सफल भएको थियो भने दोस्रो पटक २०७६ सालमा गुणस्तर आश्वस्तता त्तब्ब को नवीकरण गर्न सफल भएको छ ।

राजनीतिक दल, शिक्षाप्रेमी, समाजसेवी, बुद्धिजीवी, प्राध्यापक, कर्मचारी तथा विद्यार्थीवर्गको पहलमा तत्कालीन टीकापुर विकास समितिबाट प्रदत्त क्याम्पसको आफ्नै नाममा लालपुर्जा भएको ३८० बिगाहा जग्गा रहेको छ । जसमा ८० बिगाहामा क्याम्पसको भवनसहितको हाता र आबादी छ भने ३०० बिगाहामा वनजङ्गल क्षेत्र रहेको छ । ४१ कोठे तीन तले क्याम्पसको मूल भवन र भारतीय राजदूतावासबाट निर्मित १६ कोठे दुई तले भवन र अतिथि सत्कार गृह छुट्टै रहेको छ । प्रशासनिक र पुस्तकालयका लागि सुबिधा सम्पन्न दुई तले भवन रहेको छ । फर्निचर, कार्यालय उपकरण, पुस्तक, क्यान्टिन, मोटर साइकल स्ट्यान्ड, साइकल स्ट्यान्ड, खेलकुद मैदान, विज्ञान प्रयोगशाला, सेमिनार हल, मेगा जेनेटर आदि भौतिक सामग्री रहेका छन् ।

परिकल्पना

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसलाई राष्ट्रको वौद्धिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक विकासको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने बृहत् एकीकृत सिकाइ सञ्जालको शैक्षिक गन्तव्यका रूपमा विकास गर्ने परिकल्पना गरिएको छ । यसका निम्ति गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरी विद्यार्थी, समुदाय र राष्ट्रलाई सेवा प्रदान गर्ने, व्यावसायिक जीवनयापनका लागि सर्वसुलभ, सिपयुक्त, प्रतिस्पर्धात्मक, बहुआयामिक र अनुसन्धानात्मक जनशक्ति तयार गर्ने, गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरी विद्यार्थी, समुदाय र राष्ट्रलाई सेवा प्रदान गर्ने क्याम्पसले उद्देश्य राखेको छ । क्याम्पसले राखेका उद्देश्यलाई पूरा गर्न यस क्षेत्रका शिक्षाप्रेमी, बुद्धिजीवी, समाजसेवी, अभिभावक, विद्यार्थी र नागरिक समाजसँग हातेमालो गर्दै अगाडि बढ्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ ।

- प्रत्येक गतिविधिलाई कुशलतापूर्वक आत्मसात् गर्ने,
- गतिशील वातावरणको सिर्जना गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने,
- समूह कार्य, सहकार्य, सेवा र सामुदायिक सहभागितालाई बढावा दिने,
- संसाधनको बहुआयामिक उपयोगबाट आर्थिक दिगोपना ल्याउने ।

सेवा सुविधाहरू

जनशक्ति

मानवीय संसाधनको विकासले मात्र शैक्षिक संस्थाको विकास र बिस्तार हुने निश्चित छ । यसका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको विकास र विस्तारमा जोड दिन क्याम्पसले विशेष पहल गर्दै आएको छ । क्याम्पस स्थापना कालदेखि अध्यापनरत अनुभवी, एमफिल र पिएचडी गरिसकेका र अनुसन्धानरत, ऊर्जाशील, अनुसन्धानात्मक प्रविधिद्वारा सुसज्जित, पाठ्यपुस्तक लेखक, दक्ष प्राध्यापकहरूद्वारा अध्यापन हुँदै आएको छ । अनुभवी, उर्जाशील, दक्ष, तालिम प्राप्त, आधुनिक प्रविधियुक्त र सेवाभावले प्रेरित कर्मचारीबाट कार्य सम्पादन हुँदै आएको छ । सङ्कायअनुसार छुट्टाछुट्टै विभाग, विषयगत शिक्षक र विषय समिति तथा उपसमितिको

क

व्यवस्था गरिएको छ । निरन्तर कार्य सम्पादन भएको जनशक्तिको उपलब्धता रहेको छ । क्याम्पसले विषयअनुसार अतिथि प्राध्यापक बोलाएर अध्यापन गराउँदै आएको छ ।

शिक्षण प्रक्रिया

पाठ्यक्रम सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक प्रकृतिका भएकाले शिक्षण प्रक्रिया व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन, छलफल, परियोजना, पुस्तकालय कार्य, खोज, कक्षा प्रस्तुति जस्ता विधि अवलम्बन गरिएको छ । शिक्षण कार्यमा यथेष्ट उदाहरणहरूको उपयोगमा र विद्यार्थीहरूको सहभागितामा जोड दिइएको छ । निर्दिष्ट विषयअनुसार पाठ्यसामग्री र पाठपत्रहरूको पठन, छलफल र प्रयोगमा विशेष ध्यान दिइएको छ ।

शैक्षिक कार्यक्रम

सङ्काय	शैक्षिक कार्यक्रम	
	स्नातक	स्नातकोत्तर
व्यवस्थापन	बी. बी. ए., बी. बी. एस	एम. बी. एस.
शिक्षा	बी. एड. नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, स्वास्थ्य तथा शारीरिक	एम.एड. नेपाली, अङ्ग्रेजी, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन र स्वास्थ्य तथा शारीरिक
मानविकी	बी. ए. अङ्ग्रेजी, विकास अध्ययन, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र	एम.ए. विकास अध्ययन, समाजशास्त्र र एम. ए. अङ्ग्रेजी
कृषि	बी.एस्सी. एजी.	-

मूल्याङ्कन प्रक्रिया

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धी दक्ष जनशक्ति उत्पादनका लागि विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण प्रक्रियामा आधारित सेमेस्टर तथा वार्षिक प्रणालीमा आधारित पठनपाठनको व्यवस्था गरी मूल्याङ्कन गरिन्छ । प्रस्तुत पाठ्यांश अनुरूपको मूल्याङ्कन प्रक्रिया मूलतः आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कन गरी दुई किसिमले मूल्याङ्कन गरिन्छ । आन्तरिक मूल्याङ्कन निम्ति लिखित परीक्षा र प्रयोगात्मक परीक्षाको उपयोग गरिन्छ । यसका साथै कक्षाकार्य, गृहकार्य, प्रयोगात्मक कार्य तथा परियोजनात्मक कार्यबाट पनि आवश्यकता अनुसार मूल्याङ्कन गरी तत्कालै पृष्ठ पोषण दिने निर्माणात्मक मूल्याङ्कनमा जोड दिइनेछ । बाह्य मूल्याङ्कन सेमेस्टरको अन्तिममा समग्र पाठ्यांश ढाक्ने गरी अन्तिम परीक्षाका रूपमा लिखित परीक्षाद्वारा बाह्य मूल्याङ्कन गरिन्छ । यसमा बहुवैकल्पिक प्रकृतिका वस्तुगत एवम् संक्षिप्त उत्तरात्मक र निबन्धात्मक प्रकृतिका विषयगत प्रश्नहरूको उपयोग गरिन्छ । यसरी मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई आवधिक र निरन्तर प्रक्रियाका रूपमा उपयोग गरिन्छ र अन्तिम मूल्याङ्कनका निम्ति आन्तरिक र बाह्य दुबै मूल्याङ्कनको योग गरी मूल्याङ्कन गरिन्छ ।

पुस्तकालय

ज्ञान आर्जनका साथै खोजमूलक अनुसन्धान गर्न पुस्तकालयको आवश्यकता पर्दछ । पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भ पुस्तक, पत्रपत्रिका, जर्नल, नक्सा, चार्ट, फिल्म, पुराना ग्रन्थहरूको सङ्ग्रह गर्ने उद्देश्यका साथ पुस्तकालयलाई व्यवस्थित गरिएको छ । यसका लागि गुणस्तरीय सुविधा सम्पन्न पुस्तकालयमा करिब तिस

हजार सन्दर्भ पुस्तक र पाठ्यपुस्तक रहेको छुट्टै पुस्तकालय भवनको व्यवस्थाका गरी विद्यार्थीलाई सेवा प्रदान गर्दै आएको छ। सन्दर्भ सामग्री, (करिब ५० हजार), पत्रपत्रिका , (दैनिक, साप्ताहिक, मासिक), जर्नल, प्रतिवेदन तथा शोधपत्र, नक्शा, चार्ट, फिल्म आदि लगायत कम्प्युटर प्रविधियुक्त पुस्तकालयको व्यवस्था गरिएको छ।

कम्प्युटर ल्याब

गतिशील शैक्षिक संस्थाका निम्ति ज्ञान, विज्ञान र सूचना प्रवाह अपरिहार्य हुन्छ। सूचना तथा प्रविधिलाई समेत आत्मसात् गर्दै यस क्याम्पसले शैक्षिक कार्यक्रमलाई अगाडि बढाएको छ। यसका लागि गुणस्तरीय सुविधा सम्पन्न अत्याधुनिक हाइस्पिड वाइफाइ इन्टरनेटसहितको डेस्कटप कम्प्युटरबाट विद्यार्थीले उपयोग गर्न सकिने कम्प्युटर ल्याबको व्यवस्था रहेको छ। कम्प्युटर ल्याबमा ४० ओटा डेस्कटप कम्प्युटर, हाइस्पिड वाइफाइ इन्टरनेट, मल्टिमिडीया प्रोजेक्टर, ल्यापटप, ट्यबलेट, किन्डल, सि.सि. क्यामरा, स्मार्टबोर्ड आदिको सुविधा रहेको छ।

छात्रवृत्ति

यस क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूमध्ये जेहेन्दार, विपन्न, दलित, जनजाति, सहिद परिवार, मुक्त कमैया, दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीहरूलाई कुल भर्ना सङ्ख्याको पच्चिस प्रतिशतलाई छात्रवृत्ति प्रदान गरिने व्यवस्था रहेको छ।

- कुल विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्याको २५ प्रतिशत छात्रबृत्ति
- जेहेन्दार, बिपन्न, दलित, जनजाति, शहिद परिवार, मुक्त कमैया, दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थी

सामाजिक उत्तरदायित्व

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले स्थानीय स्तरमा सामाजिक कार्य गर्दै समाजका लागि उदाहरणीय र प्रेरणादायी बन्न पुगेको छ। यस क्याम्पसले प्रत्येक वर्ष समाजलाई प्रत्यक्ष लाभ पुग्ने जन सचेतनाका साथै जनहितका कार्यहरू गर्दै आएको छ। समाज र क्याम्पसबिचको सम्बन्धलाई सुमधुर रूपमा जोड्न तथा सामाजिक उत्तरदायित्व बहन गर्न प्रत्येक वर्ष स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन, औषधी वितरण, राहत वितरण, रक्तदान जस्ता विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन गर्दै आएको छ।

- औषधी वितरण
- राहत वितरण
- रक्तदान
- अतिरिक्त कियाकलाप
- शैक्षिक भ्रमण
- वृक्षारोपण
- खेलकुद (भलिबल, फुटबल, क्रिकेट, टिटि आदि)
- गीत/ सङ्गीत /नृत्य
- बौद्धिक तथा साहित्यिक क्रियाकलाप
- विद्यार्थी लक्षित अनुसन्धान क्रियाकलाप
- विद्यार्थी अल्मुनाइद्वारा सञ्चालित क्रियाकलाप

अतिरिक्त क्रियाकलाप

विद्यार्थीहरूले शैक्षिक पाठ्यक्रमको आवश्यकता र शैक्षिक स्तरलाई व्यावहारिक र गुणात्मक बनाउने उद्देश्यले विद्यार्थीहरूले कक्षाकोठामा प्राप्त गरेको सैद्धान्तिक ज्ञान र अवधारणाबाट व्यावहारिक पक्षको जानकारी प्राप्त गर्न स्थलगत अवलोकन भ्रमण, स्थलगत कार्य सिकाइ, विद्यार्थी केन्द्रित अनुसन्धानात्मक कार्यशाला, शिक्षक विद्यार्थी संयुक्त अनुसन्धानात्मक क्रियाकलाप, बौद्धिक स्तर बृद्धिका लागि क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा विद्यार्थीको सहभागिता, साहित्यिक कार्यक्रम, आल्मुनाइद्वारा सञ्चालन गरिने विभिन्न क्रियाकलाप, रक्तदान, क्याम्पसलाई हरियाली, स्वच्छ, र सुन्दर बनाउन विभिन्न जातका विरुवाहरू व्यवस्थित योजनाबद्ध रूपमा वृक्षारोपण आदि कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ ।

क्याम्पसमा रहेका शिक्षण समितिहरू

विद्यार्थी भर्नासम्बन्धी तथ्याङ्क राखी विद्यार्थीहरूको सम्पूर्ण विवरण अद्यावधिक गर्न र रजिष्ट्रेशन रेकर्डसम्बन्धी आवश्यक जाँचबुझ गरी प्रत्येक ३ महिनामा अद्यावधिक तथ्याङ्क निर्माण गर्ने काम विषय शिक्षण समितिले गर्दै आएको छ । विषय शिक्षण समितिले मध्यसत्र परीक्षासम्बन्धी अभिलेख राख्ने, विषय शिक्षण समिति अन्तर्गतका प्राध्यापकहरूलाई शैक्षणिक योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन तथा अनुगनम गर्ने र विषय शिक्षण समितिअन्तर्गतका प्रयोगात्मक परीक्षाहरूको लागि आवश्यक पहल गर्दै आएको छ । प्रत्येक शैक्षिक वर्षको उत्तीर्ण सङ्ख्याका आधारमा समष्टिगत विवरण तयार पार्ने र समय-समयमा अद्यावधिक गर्ने, विषय शिक्षण समितिअन्तर्गत कुनै प्राध्यापक तथा कर्मचारीको अनुपस्थितिमा शैक्षिक एवम् प्रशासनिक व्यवस्थापन मिलाउने, आवश्यक पुस्तकहरूको विवरण तयार गरी माग गर्ने, परीक्षा नतिजा प्रकाशनपश्चात् तथ्याङ्क विश्लेषण गर्ने, नतिजासम्बन्धी समीक्षा बैठक बसाली प्रतिवेदन तयार पारी पेश गर्ने काम विषय शिक्षण समितिले गर्दै आएको छ । क्याम्पसमा शिक्षण समितिहरू निम्नानुसार गठन गरिएको छ ।

व्यवस्थापन विषय शिक्षण समिति अध्यक्ष	श्री भरतकुमार तिरुवा
शिक्षाशास्त्र विषय शिक्षण समिति अध्यक्ष	डा. धनकृष्ण उपाध्याय
मानविकी विषय शिक्षण समिति अध्यक्ष	श्री कृष्णप्रसाद जैसी

१. व्यवस्थापन विषय शिक्षण समिति

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय व्यवस्थापन सङ्कायकाअन्तर्गत यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तहमा बिबिएस, बिबिए र स्नातकोत्तर तहमा एमबिएस जस्ता प्राविधिक विषय पढाइ हुँदै आएका छन् । नेपालमै व्यवस्थापन सङ्कायको नमुना क्याम्पस स्थापना गर्ने उद्देश्यले स्थापित यस क्याम्पसमा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय व्यवस्थापन सङ्कायका विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालनमा आएका छन् । सैद्धान्तिक र व्यवहारिक शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई अवलम्बन गरेर पढाइ हुने यस क्याम्पसमा विद्यार्थीको विकासको लागि अतिरिक्त क्रियाकलापको समेत व्यवस्था रहेको छ । यहाँ अध्ययनरत विद्यार्थीलाई इन्टर्नसिपको व्यवस्था गरिनुका साथै विभिन्न होटल, सङ्घ संस्था, बैंक र सहकारी संस्थामा समेत अभ्यास गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । विश्वविद्यालयले तोकेको छात्रवृत्तिबाहेक गरिब र जेहेन्दार विद्यार्थीलाई व्यक्तिगत रूपमा स्थापित छात्रवृत्तिको व्यवस्था रहेको छ । यहाँ विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा आधारित शान्त वातावरणमा पढाइ सञ्चालन हुँदै आएको छ । क्याम्पसमा स्मार्ट बोर्ड, प्रोजेक्टरलगायत अत्याधुनिक प्रविधिमा आधारित कक्षा कोठामा अध्यापन हुँदै आएको छ । व्यवस्थापन सङ्कायमा स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा यस क्याम्पसमा शैक्षिक सत्र २०७९/२०८०

मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

व्यवस्थापन सङ्काय						
स्नातक तह			स्नातकोत्तर तह			
छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	कुलजम्मा
१५४	२८८	४४२	३८	१९	५७	४९९

२. शिक्षाशास्त्र विषय शिक्षण समिति

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायकाअर्न्तगत यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित र स्वास्थ्य र स्नातकोत्तर तहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, स्वास्थ्य र पाठ्यक्रम विषयहरू पढाइ हुँदै आएका छन् । एकबर्से, तीनबर्से र पछिल्लो समय चार बर्से बीएड कार्यक्रम र दुई बर्से एम.एड. कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको क्याम्पसले सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आंङ्गिक क्याम्पस भएपश्चात् सेमेस्टर प्रणलीअर्न्तगत चार बर्से बी. एड. र दुई बर्से एम. एड. कार्यक्रम सञ्चालित छन् । विश्वविद्यालयले बी. एड.तहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित र स्वास्थ्य तथा शारीरिक र एम. एड. तहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन र स्वास्थ्य तथा शारीरिक विषयका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा शैक्षिक सत्र २०७९/२०८० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

शिक्षाशास्त्र सङ्काय						
स्नातक तह			स्नातकोत्तर तह			
छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	कुल जम्मा
२८	१६५	१९३	३१	३४	६५	२५८

३. मानविकी विषय शिक्षण समिति

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय मानविकी सङ्कायअन्तर्गत यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तहमा अङ्ग्रेजी, ग्रामीण विकास अध्ययन, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र र स्नातकोत्तर तहमा विकास अध्ययन र समाजशास्त्र विषय पढाइ हुँदै आएकोमा यस वर्षदेखि एम. ए. अङ्ग्रेजी समेत पढाइ हुने भएको छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस स्नातक तह मानविकी विभागमा शैक्षिक सत्र २०६२/६३ सालदेखि ग्रामीण विकास र समाजशास्त्र विषयको अध्ययन अध्यापन सुरु भएको हो । देशको सामाजिक आर्थिक राजनितिक परिपाटीको विकास तथा आवश्यकतासँगै ग्रामीण विकास अध्ययन विषयको पनि महत्त्व र क्षेत्र विस्तार तथा विकास भएको पाइन्छ । विश्वविद्यालयले आवश्यकताअनुसार नेपाली, इतिहास, पुरातत्त्व, ललितकला, मनोविज्ञान, भूगोल, राजनीतिशास्त्र, मानवशास्त्रजस्ता विषयहरूको पाठ्यक्रम निर्माण गरी क्रमश सञ्चालन गर्दै गएको छ । विश्वविद्यालयले मानविकी सङ्कायमा स्नातक तहदेखि स्नातकोत्तर तहसम्म सेमेस्टर प्रणाली लागू गरेको छ । यस सङ्कायले मुलुकको आवश्यकता र विश्वको शैक्षिक क्षेत्रका विविध आयाम समेतको अध्ययन, अध्यापन तथा अनुसन्धानका साथै राष्ट्रिय स्तरमा समेत उच्च जनशक्ति तयार गर्ने महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । नेपालका सन्दर्भमा मानविकी सङ्कायबाट उत्पादित शैक्षिक जनशक्ति अधिकांश क्षेत्रमा प्रयोग भइरहेका छन् । शैक्षिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा यस मानविकी सङ्कायबाट उत्पादित मानव संसाधन कार्यरत छन् । अध्ययनलाई अनुसन्धानमुखी बनाएर विद्यार्थीहरूलाई प्रयोगमा निरन्तर उत्प्रेरणा दिइएको छ । यस

सन्दर्भमा सम्बन्धित सबै पक्षले गम्भीरतापूर्वक मनन गर्नै पर्दछ। यस सङ्कायअन्तर्गत सञ्चालित कार्यक्रमहरूको स्तरोन्नतिका लागि मानविकी सङ्काय निरन्तर प्रयासरत रहेको छ । मानविकी सङ्कायमा स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा यस क्याम्पसमा शैक्षिक सत्र २०७९/२०८० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

मानविकी सङ्काय						
स्नातक तह			स्नातकोत्तर तह			
छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	कुलजम्मा
५०	२३८	२८८	७७	६७	१४४	४३२

कृषि विज्ञान सङ्काय

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयअन्तर्गत कृषि विज्ञान सङ्कायको स्थापना २०७५ श्रावणमा भएको हो । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस भएसँगै कृषि विज्ञान विषय अध्ययन अध्यापनको प्रारम्भ भएको हो। एक सय दश जना विद्यार्थीको कोटा रहेको यस सङ्कायमा विद्यार्थी छनोटमा प्रारम्भदेखि नै विद्यार्थी र अभिभावकहरूको निरन्तर विश्वास प्राप्त गर्दै गएको छ। यसको एक मात्रै मूल कारण त्यहाँको निष्पक्ष एवं पारदर्शी प्रवेश परीक्षा हो। प्रवेश परीक्षा भएको केही घण्टामै नतिजा प्रकाशन गर्नाले कृषि विज्ञान सङ्कायले राम्रो छाप छोड्न सफल भएको छ। आगामी दिनहरूमा पनि यस साखलाई कायम गर्न कृषि सङ्काय डीनको कार्यालय अझ प्रयासरत रहेको छ।कृषि सङ्कायमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको आन्तरिक र बाह्य गरी एक सेमेस्टरमा दुई ओटा परीक्षा सञ्चालन हुँदै आएको छ। प्रत्येक सेमेस्टरको पढाइ सुरु हुनु अगावै शैक्षिक क्यालेन्डर प्रकाशित गर्ने र त्यसलाई कडाइका साथ लागु गरी त्यसलाई व्यवहारमा उर्तान सबैको समन्वयको प्रयासमा कृषि विज्ञान सङ्काय डीनको कार्यालय लागि परेको छ।

कृषि अनुसन्धान र प्रसारमा विशेष जोड दिदै शिक्षणसँगै अनुसन्धान र प्रसारलाई समेतसँगै लानुपर्ने आजको आवश्यकता हो। यसमा केन्द्रित भएर अनुसन्धानात्मक कार्यक्रमहरूको प्रारम्भ भएको छ। शिक्षक र विद्यार्थीहरूलाई अनुसन्धानका लागि निश्चित बजेट व्यवस्था गरी कृषि सङ्कायले नवीन कृषि अनुसन्धान केन्द्रकै रूपमा विकास गर्न सकिन्छ। यसका लागि स्थानीय, प्रदेश र केन्द्र सरकार तथा कृषिसँग सम्बन्धित नार्क र कृषि विभागसँग समन्वयात्मक ढङ्गले अघि बढाउने दिशामा कृषि सङ्काय प्रयासरत रहेको छ। हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशका किसानहरूको बहुआयामिक समस्याहरूलाई ठोस निकास दिई उनीहरूको जीवनस्तर मा परिवर्तन गर्न कृषि विज्ञको आवश्यकता पर्दछ। कृषि स्नातक तहका विद्यार्थीहरूले प्रयोगात्मक रूपमा सिकेको ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्न सकिन्छ। सरकारी संस्था, अनुसन्धान संस्था, परामर्शदाता, दातृ संस्था, शिक्षण संस्था आदिबाट अनुभव लिएर आएका शिक्षकहरूबाट विद्यार्थीहरूले आफूले सिकेका सैद्धान्तिक ज्ञानलाई व्यवहारिक ज्ञानमा परिवर्तन गर्न सक्नेछन्। यसका लागि विद्यार्थीहरूको रूची, क्षमता, दक्षता, लगनशीलताका साथै शिक्षक विद्यार्थीको सुमधुर सम्बन्धले समेत निर्धारण गर्नेछ। विद्यार्थीहरूले वास्तविक कृषकसँग साक्षात्कार गरेर समेत ज्ञान प्राप्त गर्न सक्ने हुँदा त्यसको समेत व्यवस्था गरिएको छ। पाठ्यक्रमलाई देशको नीति नियम र किसानको मागअनुसार विकास गर्नुपर्छ। पाठ्यक्रम परिमार्जन गर्न विदेश र अन्य विश्वविद्यालयका विज्ञ कहाँ पठाउनुभन्दा आफ्नै देशका किसान र अन्य सरोकारवालाहरूसँग भेटघाट एवं अन्तर्क्रिया गरेर परिमार्जन गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यतामा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय कृषि विज्ञान सङ्कायको रहेको छ ।

क्याम्पसमा रहेका समिति र उपसमितिहरू

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्न क्याम्पसमा निम्नानुसार समिति र उपसमिति रहेका छन् :

१. आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समिति

क्याम्पसको शैक्षिक गुणस्तर र प्रशासनिक व्यवस्थापन सुनिश्चत गर्नका लागि यस क्याम्पसमा आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समिति गठन गरिएको छ । यस समितिले क्याम्पसको शैक्षिक/प्राज्ञिक, अनुसन्धानमूलक तथा प्रशासनिक गतिविधिहरूको प्रभावकारिताका लागि आवश्यक मापदण्ड तयार गरेर मानक र सूचकहरू निर्धारण गरी क्याम्पसको आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चित गर्दै आएको छ । क्याम्पसमा आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समिति निम्नानुसार रहेको छ :

१) क्याम्पस प्रमुख श्री ढविन्द्र रावल	अध्यक्ष
२) सहायक क्याम्पस प्रमुख	सदस्य
३) शिक्षण समिति अध्यक्ष व्यवस्थापन श्री भरतकुमार तिरुवा	सदस्य
४) शिक्षण समिति अध्यक्ष शिक्षा डा. धनकृष्ण उपाध्याय	सदस्य
५) शिक्षण समिति अध्यक्ष मानविकी श्री कृष्णप्रसाद जैसी	सदस्य
६) अनुसन्धान व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष श्री ज्ञानुराज पौडेल	सदस्य
७) सहायक प्रशासक श्री ध्रुवबहादुर रावल	सदस्य
८) स्वमूल्याङ्कन समिति संयोजक श्री मीनबहादुर शाही	सदस्य सचिव

२. खरिद तथा योजना निर्माणसमिति

क्याम्पसमा आवश्यक सामग्रीहरू खरिद तथा भौतिक संरचनाहरू निर्माण एवम् मर्मत सम्भारको योजना बनाउन क्याम्पस खरिद तथा योजनानिर्माणसमिति रहेकोछ । यस समितिले क्याम्पसको भौतिक संरचनाहरूको निर्माण, मर्मत सम्भार र क्याम्पसमा आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको खरिद तथा आपूर्ति प्रक्रियालाई सुव्यवस्थित गर्दै आएको छ । क्याम्पसमा खरिद तथा योजना निर्माणसमिति निम्नानुसार रहेको छ :

१) क्याम्पस प्रमुख श्री ढविन्द्र रावल	अध्यक्ष
२) शिक्षण समिति अध्यक्ष व्यवस्थापन श्री भरतकुमार तिरुवा	सदस्य
३) सहायक क्याम्पस प्रमुख	सदस्य सचिव

३. आन्तरिक परीक्षा समिति

क्याम्पसको आन्तरिक परीक्षाको सञ्चालन, परीक्षाफल प्रकाशन र विश्लेषण गरी विद्यार्थीलाई आवश्यक पृष्ठपोषण दिनुको साथै विश्वविद्यालयको परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयका परीक्षा सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्न र नतिजाको विश्लेषण गर्न क्याम्पसमा परीक्षा समिति रहेको छ । यस समितिले क्याम्पसद्वारा लिइने आन्तरिक परीक्षाको सञ्चालन, परिणाम प्रकाशन, विश्लेषण तथा वार्षिक परीक्षाको व्यवस्थापन र परीक्षा परिणामको विश्लेषण गरी विद्यार्थीलाई आवश्यक पृष्ठपोषण दिँदै आएको छ । आन्तरिक परीक्षा समितिले विश्वविद्यालयको परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयका परीक्षा सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा आन्तरिक परीक्षा समिति निम्नानुसार रहेको छ :

१) क्याम्पस प्रमुख श्री ढविन्द्र रावल	अध्यक्ष
२) सहायक क्याम्पस प्रमुख	सदस्य
३) शिक्षण समिति अध्यक्ष व्यवस्थापन श्री भरतकुमार तिरुवा	सदस्य
४) शिक्षण समिति अध्यक्ष शिक्षा डा. धनकृष्ण उपाध्याय	सदस्य
५) शिक्षण समिति अध्यक्ष मानविकी श्री कृष्णप्रसाद जैसी	सदस्य
६) सहायक प्रशासक श्री ध्रुवबहादुर रावल	सदस्य सचिव

४. छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समिति

क्याम्पसबाट प्रदान गरिने छात्रवृति लक्षित विद्यार्थी वर्गलाई व्यवस्थित ढङ्गले प्रदान गर्न, छात्रवृत्ति मूल्याङ्कन र छनौट गर्न क्याम्पसको बजेट तथा कार्यक्रमअनुसार सबै तह र कार्यक्रममा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई छात्रवृति प्रदान गर्न क्याम्पसमा छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समिति रहेको छ। क्याम्पसमा छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समिति निम्नानुसार रहेको छ :

१) सहप्राध्यापक श्री लालसिंह कार्की	अध्यक्ष
२) उपप्राध्यापक डा. धनकृष्ण उपाध्याय	सदस्य
३) हेड असिस्टेन्ट श्री उद्धवबहादुर शाह	सदस्य सचिव

५. स्वमूल्याङ्कन समिति

क्याम्पसको शैक्षिक तथा प्रशासनिक कार्यसम्पादनलाई मूल्याकङ्न गर्दै पृष्ठपोषण सहित क्याम्पसको आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समितिलाई सुझाव दिनका लागि क्याम्पसमा स्वमूल्याकङ्न समिति रहेको छ । क्याम्पसको शैक्षिक/प्राज्ञिक, अनुसन्धानमूलक तथा प्रशासनिक गतिविधिहरूको प्रभावकारितालाई लागि आवश्यक मापदण्ड, मानक र सूचकहरू निर्धारण गरी क्याम्पसको आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने काम यस समितिले गर्दै आएको छ। यस क्याम्पसमा आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समिति निम्नानुसार रहेको छ :

१) सहप्राध्यापक श्री मीनबहादुर शाही	अध्यक्ष
२) शिक्षण समिति अध्यक्ष व्यवस्थापन श्री भरतकुमार तिरुवा	सदस्य
३) शिक्षण समिति अध्यक्ष मानविकी श्री कृष्णप्रसाद जैसी	सदस्य
४) लेखा अधिकृत श्री पुष्पराज के. सी.	सदस्य
५) सहायक क्याम्पस प्रमुख	सदस्य सचिव

६. अनुसन्धान व्यवस्थापन समिति (RMC)

यस क्याम्पसको शैक्षिक गुणस्तर सुनिश्चितताका लागि अनुसन्धान कार्यलाई प्रवर्द्धन गर्न र अनुसन्धानमूलक क्रियाकलापमा प्राध्यापक तथा विद्यार्थीहरूको सहभागिता वृद्धि गर्दै लैजानका लागि क्याम्पसमा एउटा अनुसन्धान व्यवस्थापन समिति रहेको छ। यस समितिले अनुसन्धानमूलक क्रियाकलापमा प्राध्यापक तथा विद्यार्थीहरूको संलग्नता वृद्धि गर्ने र क्याम्पसको शिक्षण(सिकाइ क्रियाकलापसँग अनुसन्धान कार्यलाई जोडेर शैक्षिक गुणस्तर सुनिश्चिततामा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यस क्याम्पसमा अनुसन्धान व्यवस्थापन समिति निम्नानुसार रहेको छ :

१) उपप्राध्यापक श्री ज्ञानुराज पौडेल		अध्यक्ष
२) शिक्षण सहायक श्री नवराज पाण्डे		सदस्य
३) शिक्षण समिति अध्यक्ष मानविकी श्री कृष्णप्रसाद जैसी		सदस्य सचिव

७. सार्वजनिक सूचना तथा प्रकाशनसमिति

क्याम्पसको शैक्षिक, आर्थिक, भौतिक तथा प्रशासनिक गतिविधिलाई प्रकाशन गर्न, क्याम्पसबाट प्रकाशित हुने वार्षिक मुखपत्र, प्रतिवेदन, पत्रिका, बुलेटिन, ब्रोसर, क्यालेन्डर आदि प्रकाशन गर्न क्याम्पसमा सार्वजनिक सूचना तथा प्रकाशन समिति रहेको छ। यस समितिले क्याम्पसको शैक्षिक, आर्थिक, भौतिक एवम् प्रशासनिक गतिविधिसम्बन्धी शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीले सङ्कलन गरेका सूचना र विद्यार्थी, कर्मचारी तथा प्राध्यापकहरूका अनुसन्धानमूलक, खोजमूलक र सिर्जनात्मक लेख रचनालाई वार्षिक मुखपत्र, प्रतिवेदन, पत्रिका आदिका माध्यमबाट प्रकाशन गर्दै आएको छ । क्याम्पसमा निम्नानुसारको सार्वजनिक सूचना तथाप्रकाशन समिति रहेको छ :

१) सहप्राध्यापक श्री लयप्रसाद खतिवडा		अध्यक्ष
२) हेड असिस्टेन्ट श्री उद्धवबहादुर शाह		सदस्य
३) उपप्राध्यापक श्री प्रेमप्रसाद भण्डारी		सदस्य सचिव

८. शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (EMIS) समिति

क्याम्पसको शैक्षिक, आर्थिक, भौतिक तथा प्रशासनिक गतिविधिहरूको व्यवस्थापन गर्न तथा सोको सूचना सरोकारवाला पक्षहरूबिच सार्वजनिक गर्नका लागि क्याम्पसमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली रहेको छ। यस समितिलेक्याम्पसको शैक्षिक, आर्थिक, भौतिक एवम् प्रशासनिक गतिविधिहरू सम्बन्धी सूचना सङ्कलन र सार्वजनिक गर्दै आएको छ । शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सार्वजनिक सूचना समिति निम्नानुसार गठन गरिएको छ :

१) सहप्राध्यापक श्री तिलकदेव गिरी		अध्यक्ष
२) सहायक क्याम्पस प्रमुख		सदस्य
३) सहायक प्रशासक श्री ध्रुवबहादुर रावल		सदस्य सचिव

९. पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति

क्याम्पसको पुस्तकालयलाई सुव्यवस्थित तवरले सञ्चालन तथा आधुनिकीकरणका लागि क्याम्पस प्रशासनलाई आवश्यक सल्लाह सुझाव प्रदान गर्न पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति रहेको छ। यस समितिले पुस्तकालयलाई समयसापेक्ष आधुनिकीकरण, विकास विस्तार गरी सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । क्याम्पसमा पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति निम्नानुसार गठन गरिएको छ :

१) सहप्राध्यापक श्री खेमराज सुवेदी		अध्यक्ष
२) सहायक प्राध्यापक श्री उमाकान्त भण्डारी		सदस्य
३) श्री भानुभक्त भण्डारी		सदस्य सचिव

१०.प्रयोगशाला व्यवस्थापन समिति

क्याम्पसमा रहेको प्रयोगशाला शाखाको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक योजना बनाउन, कम्प्युटर तथा विज्ञान प्रयोगशालामा आवश्यक पर्ने सामग्री खरिद गर्नु परेमा सोको विवरण क्याम्पस प्रशासन समक्ष पेश गर्न, प्रयोगशालामा भएका यन्त्र, उपकरण तथा अन्य सामग्रीको प्रयोगसम्बन्धी नियमहरू बनाई कार्यान्वयन गर्न र कम्प्यूटर र विज्ञान प्रयोगशालामा भएका यन्त्र, उपकरण तथा अन्य सामग्रीहरू सुरक्षित गर्ने उपायहरू अपनाउन क्याम्पसमा एक प्रयोगशाला व्यवस्थापन समिति रहेको छ। क्याम्पसमा प्रयोगशाला व्यवस्थापन समिति निम्नानुसार गठन गरिएको छ :

१) सहप्राध्यापक श्री देवराज जोशी	अध्यक्ष
२) सहायक प्राध्यापक श्री खडकबहादुर साउँद	सदस्य
३) उपप्राध्यापक श्री चित्रराज उपाध्याय	सदस्य सचिव

११. अभ्यास शिक्षण समिति

यस क्याम्पसमा शिक्षाशास्त्र सङ्कायको शिक्षण अभ्यासलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न एक शिक्षण अभ्यास समिति रहेको छ। विद्यार्थीहरूको सैद्वान्तिक ज्ञानलाई शिक्षण अभ्यास कार्यमा कार्यान्वयन गर्न शैक्षिक तथा प्रशासनिक गतिविधिलाई सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्न क्याम्पसमा अभ्यास शिक्षण समितिको गठन देहायबमोजिम गरिएको छ :(

१) सहप्राध्यापक श्री आत्माराम अधिकारी	अध्यक्ष
२) सहप्राध्यापक श्री तिलकदेव गिरी	सदस्य
३) उपप्राध्यापक श्री शंकरप्रसाद शर्मा	सदस्य
४) उपप्राध्यापक श्री प्रेमप्रसाद भण्डारी	सदस्य
५) सहप्राध्यापक श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर के. सी.	सदस्य सचिव

१२. मूल्याङ्कन तथा अनुगमन समिति

क्याम्पसमा निर्माण तथा वस्तु खरिदसम्बन्धी आवश्यक मूल्याङ्कन तथा अनुगमन गर्न एक मूल्याङ्कन तथा अनुगमन समिति रहेको छ। क्याम्पसमा मूल्याङ्कन तथा अनुगमन समिति निम्नानुसार गठन गरिएको छ :

१) सहप्राध्यापक श्री बालकुमार चौधरी	अध्यक्ष
२) लेखा अधिकृत श्री पुष्पराज के.सी.	सदस्य
३) विषय विज्ञ उपप्राध्यापक श्री चित्रराज उपाध्याय	सदस्य
४) विषय विज्ञ श्री राजेन्द्र रावल (टीनपा)	सदस्य

१३.सहयोग केन्द्रहरू

यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा जनसम्पर्क केन्द्र, सुझाब सङ्कलन तथा परामर्श केन्द्र र प्राथमिक उपचार व्यवस्थापन केन्द्र रहेका छन् । क्याम्पसमा रहेका सहयोग केन्द्रहरूको गठन निम्नानुसार गरिएको छ :

१३.१ जनसम्पर्क केन्द्र

क्याम्पसले विद्यार्थी र अभिभावकको सम्पर्कमा रहेर जनहितका कार्य गर्दै आएको छ। क्याम्पसले आफ्ना सूचना प्रकाशन गर्ने, आवधिक रूपमा वेभसाइटमा राख्ने, पुस्तकका रूपमा प्रकाशन गर्ने, पत्रपत्रिका, रेडियो, टिभीबाट प्रसारण प्रकाशन गर्ने तथा विज्ञापन वा प्रदर्शनीमार्फत् प्रचारप्रसार गर्ने गरेको छ। हरेक वर्ष जनसम्पर्क केन्द्रले क्याम्पसलाई समाजसँग जोड्न जनहितका कार्यक्रम गर्दै आएको छ। यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा निम्नानुसारको जनसम्पर्क केन्द्र गठन गरिएको छ :

१) सहप्राध्यापक श्री नाथुराम चौधरी	संयोजक
२) सहप्राध्यापक श्री सुरेशकुमार बम	सदस्य
३) सहप्राध्यापक श्री रामप्रसाद तिवारी	सदस्य
४) शिक्षण सहायक श्री नवराज पाण्डे	सदस्य
५) शिक्षण सहायक श्री चुडामणि वैद्य	सदस्य

१३.२ सुझाव सङ्कलन तथा परामर्श केन्द्र

सुझाव सङ्कलन तथा परामर्श केन्द्रले विधा छनोट, विषय छनोट, शिक्षण सिकाइ, परीक्षासम्बन्धी समस्या, रोजगारी तथा करियरसम्बन्धी, व्यक्तिगत तथा पारिवारिक समस्या आदिमा विद्यार्थीबाट सुझाव सङ्कलन गरी परामर्श दिँदै आएको छ। यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा सुझाव सङ्कलन तथा परामर्श केन्द्रको स्थापना गरी त्यसको सञ्चालनको निम्ति निम्नानुसार समिति गठन गरिएको छ :

१) सहप्राध्यापक श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर के. सी.	संयोजक
२) उपप्राध्यापक श्री दामोदर कँडेल	सदस्य
३). शिक्षण सहायक श्री इन्द्रलाल चौधरी	सदस्य
४) शिक्षण सहायक श्री शिवचरण चौधरी	सदस्य

१३.३ प्राथमिक उपचार व्यवस्थापन केन्द

यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा प्राथमिक उपचार व्यवस्थापन केन्द्रको स्थापना गरी त्यसको सञ्चालनको निम्ति निम्नानुसार समिति गठन गरिएको छ :

१) उपप्राध्यापक श्री शंकरप्रसाद शर्मा	संयोजक
२) सहप्राध्यापक श्री तिलकदेव गिरी	सदस्य
३) असिस्टेन्ट श्री राधा उपाध्याय,	सदस्य

प्राध्यापकहरूको विषयगत विवरण :

राष्ट्रिय शिक्षा नीतिसँग प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने शैक्षिक जनशक्ति उत्पादन गर्नु र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बिक्न सक्ने जनशक्ति तयार गर्नु आजको आवश्यकता हो। क्याम्पसमा कार्यरत प्राध्यापकहरूले क्याम्पसबाट उत्पादित जनशक्तिले प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने खालको शैक्षिक जनशक्ति उत्पादनमा ध्यान दिदै आएका छन्। अबको शिक्षा गुणस्तरीय, प्राविधिक तथा व्यावसायिक हुनुपर्ने देखिन्छ। यस क्याम्पसमा प्राध्यापकहरूले शैक्षिक विकासमा विशेष योगदान दिई विद्यार्थीमैत्री वातावरण निर्माण गरी सिर्जनात्मक र अनुसन्धानमुलक तरिकाले अध्ययन अध्यापन गर्दै आएका छन्। पाठ्यक्रम सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक प्रकृतिको भएकाले शिक्षण प्रक्रिया

व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन, छलफल, परियोजना, पुस्तकालय कार्य, खोज, कक्षा प्रस्तुति जस्ता विविध विधिको अवलम्बन गरी यस क्याम्पसमा कार्यरत प्राध्यापकहरूले प्राध्यापन गर्दै आएका छन् । क्याम्पसको विभिन्न विभागमा कार्यरत प्राध्यापकहरूको विषयगत विवरण यस प्रकार रहेको छ :

१. वित्तशास्त्र

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	प्रा.डा.जगतबहादुर सिंह रावल	प्राध्यापक	एम. वि. ए., पिएचडी.	स्थायी
२	भवानीप्रसाद बसौट्याल	शिक्षण सहायक	एम. वि. एस.	आंशिक करार
३	अमरसिंह साउँद	शिक्षण सहायक	एम. वि. एस.	आंशिक करार

२. अर्थशास्त्र

क्र. सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	डा.केशरबहादुर कुँवर	सहप्राध्यापक	एम. ए/ एम. एड, एम .फिल., पिएचडी.	स्थायी
२	खेमराज सुवेदी	सहप्राध्यापक	एम. ए./एम. एड./बी. कम., एम. फिल र पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
३	इन्द्रलाल चौधरी	शिक्षण सहायक	एम. ए.	पूर्णकालीन करार

३. बजारशास्त्र/व्यवस्थापन

क्र. सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	ढविन्द्र रावल	सहप्राध्यापक	एम. वि. ए./ एम. ए., एम. फिल., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	भरतकुमार तिरुवा	सहप्राध्यापक	एम. कम.	स्थायी
३	उमेश कठरिया	शिक्षण सहायक	एम. वि. एस.	आंशिक करार

४. नेपाली

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	लयप्रसाद खतिवडा	सहप्राध्यापक	एम. ए./बी. एड, पिएच. डी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	तिलकदेव गिरी	सहप्राध्यापक	एम. एड., एम. फिल	स्थायी
३	डा.धनकृष्ण उपाध्याय	उपप्राध्यापक	एम. ए.,एम. एड. पिएच.डी.	स्थायी

५. अङ्ग्रेजी

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	केदार भट्टराई	सहप्राध्यापक	एम. ए../बी. एड, पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	छवि शर्मा	सहप्राध्यापक	एम. ए., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
३	कृष्णप्रसाद जैसी	उपप्राध्यापक	एम. ए./एम. एड.	स्थायी
४	ज्ञानुराज पौडेल	उपप्राध्यापक	एम. एड., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
५	प्रेमप्रसाद भण्डारी	उपप्राध्यापक	एम. एड.	स्थायी
६	नवराज पाण्डे	शिक्षण सहायक	एम. एड., एम. ए., एम. फिल, पिएच. डी. अनुसन्धानरत	पूर्णकालीन करार

६. स्वास्थ्य तथा शारीरिक

क्र. सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	लालसिंह कार्की	सहप्राध्यापक	एम. एड.	स्थायी
२	शंकरप्रसाद शर्मा	उपप्राध्यापक	एम. एड.,एम. फिल.	स्थायी

७. गणित

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	देवराज जोशी	सहप्राध्यापक	एम. एस्सी./बी. एड., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	आत्माराम अधिकारी	सहप्राध्यापक	एम. एस्सी./एम. एड., एम. फिल	स्थायी

८. पाठ्यक्रम तथा मूल्याङकन

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	नाथुराम चौधरी	सहप्राध्यापक	एम. एड./एम. फिल., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	ज्ञानेन्द्रबहादुर के.सी	सहप्राध्यापक	एम. एड.	स्थायी

९. विकास अध्ययन

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	मीनबहादुर शाही	सहप्राध्यापक	एम. ए., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	पुष्प शाही	शिक्षण सहायक	एम. ए., एम. फिल. अध्ययनरत	आंशिक करार
३	चूडामणि वैद्य	शिक्षण सहायक	एम. ए.	आंशिक करार

१०. समाजशास्त्र

क.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	रामप्रसाद तिवारी	सहप्राध्यापक	एम. ए./बी. एड.	स्थायी
२	शिवचरण चौधरी	शिक्षण सहायक	एम. ए., एम. फिल. अध्ययनरत	पूर्णकालीन करार
३	कपिल भाट	शिक्षण सहायक	एम. ए. एम. फिल.	आंशिक करार
४	भुवनेश्वर पन्त	शिक्षण सहायक	एम. ए., पिएचडी. अनुसन्धानरत	आंशिक करार
५	पुष्पा तिमिल्सिना	शिक्षण सहायक	एम. ए.	आंशिक करार

११. लेखाशास्त्र

क.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	दामोदर कँडेल	उपप्राध्यापक	एम. वि. एस., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	खडकबहादुर साउद	सहायक प्राध्यापक	एम. वि. एस.	पूर्णकालीन करार
३	उमाकान्त भण्डारी	सहायकप्राध्यापक	एम. वि. एस.	पूर्णकालीन करार

१२. राजनीति शास्त्र

क. सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	बालकुमार चौधरी	सहप्राध्यापक	एम. ए./बी. एल./ पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी

१३. जनसङ्ख्या शास्त्र

क.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	सुरेशकुमार बम	सहप्राध्यापक	एम. ए./बी. एड.	स्थायी

१४. कम्प्युटर विज्ञान

क. सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	चित्रराज उपाध्याय	उपप्राध्यापक	एम. सी. ए.	पूर्णकालीन करार

क्याम्पसका शाखागत विवरण

क्याम्पसको दैनिक प्रशासनिक कार्यलाई चुस्त दुरूस्त रूपमा सम्पन्न गर्न लेखा, परीक्षा, प्रशासन, पुस्तकालय, स्टोर, ल्याब आदि शाखाहरू रहेका छन् । यसका अतिरिक्त क्याम्पसको काममा सहयोग पुऱ्याउन कार्यालय सहयोगी, चौकिदार, इलेक्ट्रिसियन, बगैंचे, सुरक्षागार्ड, स्वीपर आदिको व्यवस्था गरिएको छ । क्याम्पसका रहेका विभिन्न शाखागत विवरणलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

१. लेखा शाखा

क्याम्पसमा लेखा शाखाले सार्वजनिक खरीद ऐन, विश्वविद्यालय आर्थिक नियमावली र क्याम्पसको आर्थिक निर्देशिकामा तोकिएबमोजिम आर्थिक कारोबारसम्बन्धी लेखा अभिलेख राख्ने, आन्तरिक र बाह्य लेखापरीक्षण गराउने, शुल्क सङ्कलन गर्ने गर्ने, दैनिक लेखा राख्ने, वार्षिक बजेट बनाउने, क्याम्पसको खाता रहेको बैङ्कसँग समन्वय गर्ने, क्याम्पसको सम्पूर्ण आय व्यय र अन्य लेखासम्बन्धी विवरण विश्वविद्यालयले तोकेको ढाँचामा अभिलेख राख्ने, क्याम्पसको स्वीकृत बजेट सिलिङमा रही कार्य गर्ने र प्राध्यापक तथा कर्मचारीहरूको तलब भत्ता निकासा गर्न आवश्यक प्रक्रिया गर्ने र तोकिएका अन्य कार्यहरू लेखा शाखाले गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा रहेको लेखा शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

क्र.सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	पुष्पराज के. सी.	वि. वि. एस.,	सहायक प्रशासक (लेखा)	स्थायी

२. परीक्षा शाखा

यस क्याम्पसमा रहेको परीक्षा शाखाले विद्यार्थीहरूको रजिष्ट्रेसनसम्बन्धी विवरण अद्यावधिक गर्ने, परीक्षा फाराम भराउने र त्यसको विवरण अद्यावधिक गर्ने,आन्तरिक तथा बाह्य परीक्षा सञ्चालनका लागि विद्यार्थीलाई प्रवेश पत्र वितरण गर्ने, सिट प्लान गर्ने, प्रश्नपत्र तथा उत्तरपुस्तिकाको व्यवस्थापन गर्ने, विद्यार्थी र निरीक्षकका हाजिरी गराई सुरक्षित गर्ने र परीक्षार्थीबाट प्राप्त उत्तरपुस्तिका सम्बन्धित निकायसम्म सुरक्षित पुऱ्याउने, परीक्षाको नजिता अद्यावधिक गर्ने, परीक्षासँग सम्बन्धित सबै सूचना कक्षाकोठा, सूचना पाटी तथा वेवसाइट मार्फत् सूचित गर्ने गराउने, स्थानान्तरण प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने, प्रवेश परीक्षा सम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने र परीक्षासम्बन्धी तोकिएका अन्य कार्यहरू परीक्षा शाखाले गर्दै आएको छ। यस क्याम्पसमा रहेको परीक्षा शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

क्र. सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	ध्रुवबहादुर रावल	एम. वि. एस.	सहायक प्रशासक	स्थायी

३. प्रशासन शाखा

यस क्याम्पसमा रहेको प्रशासन शाखाले प्राध्यापक तथा कर्मचारीको उपस्थिति र विदाको अभिलेख राख्ने, प्रशासन, लेखा, परीक्षा, पुस्तकालय, सूचना प्रविधि, भण्डार र अन्य शाखाको कार्य सुव्यवस्थित गर्ने कार्यमा क्याम्पस प्रमुखलाई सहयोग गर्ने, क्याम्पसको भौतिक संरचना, क्याम्पसको विकास र विस्तारका लागि आवश्यक कामहरू गर्ने, क्याम्पसका विद्यार्थी, अभिभावक तथा सरोकारवाला पक्षले लिएर आउने कार्यको सहजीकरण गर्ने, चिठीपत्र आदान प्रदान तथा दर्ता चलानी गर्ने/गराउने, कर्मचारीहरूको अनुपस्थितिमा कार्य सञ्चालन व्यवस्थापन गर्ने र तोकिएका अन्य कार्यहरू गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा रहेको प्रशासन शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

क्र. सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	उद्धवबहादुर शाह	बी. एड.	हेड असिस्टेण्ट	स्थायी
२	देवराज वन	एस. एल. सी.	जुनियर असिस्टेण्ट	करार

४. स्टोर शाखा

यस क्याम्पसमा रहेको स्टोर शाखाले सम्पति र सामग्री प्राप्त गर्ने, अभिलेख राख्ने, विवरण तयार गर्ने, मागबमोजिम सामग्री निकासा दिने, क्याम्पसमा भएका सम्पूर्ण सामानहरूको दुरुस्त अभिलेख राख्ने तथा नयाँ खरीद गरिएका सामग्रीको व्यवस्थित रूपमा स्टोर दाखिला गर्ने, कुनै पनि वस्तुको माग भएका बखत स्टोर शाखामा रहेका अभिलेखिकृत वस्तुहरू भपाई गरी क्याम्पस प्रमुखको स्वीकृतिमा सम्बन्धित व्यक्ति वा निकायलाई उपलब्ध गराउने, उपयोगविहीन भएका सामग्रीहरू लेखाशाखा र क्याम्पस प्रमुखसँग समन्वय गरी व्यवस्थापन गर्ने गराउने वा लिलाम गर्ने वा नष्ट गर्ने र तोकिएका अन्य कार्यहरू गर्दै आएको छ। यस क्याम्पसमा रहेको स्टोर शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

क्र. सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	राधा उपाध्याय	एम. एड.	असिस्टेण्ट	स्थायी

५. पुस्तकालय तथा ल्याब शाखा

यस क्याम्पसमा रहेको पुस्तकालय शाखाले पुस्तकालयमा भएका पुस्तकहरू लगायत शोधग्रन्थ, जर्नल र पत्रपत्रिका आदिको अभिलेख राख्ने, पुस्तक वितरणसम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने, क्याम्पसका विभिन्न शाखा र विषयगत शिक्षण समितिबाट प्राप्त मागअनुसार क्याम्पस प्रमुखसँग समन्वय गरी खरीद गर्ने, ई पुस्तकालय सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था मिलाउने, पुस्तकहरू व्यवस्थित र सुरक्षित गर्ने, पुस्तकालय व्यवस्थापनको योजना बनाउने र तोकिएका अन्य कार्यहरू गर्दै आएको छ। यस क्याम्पसमा रहेको पुस्तकालय शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

क्र. सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	भानुभक्त भण्डारी	बी.एस्सी.	ल्याव असिस्टेन्ट	करार

६. कार्यालय सहयोगी, चौकिदार, इलेक्ट्रिसियन, बगैचे, सुरक्षागार्ड र स्वीपरमा कार्यरत कर्मचारीहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

क्र.सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	चेतमान खड्का	साधारण लेखपढ	कार्यालय सहयोगी	स्थायी
२	कृष्णबहादुर मगर	साधारण लेखपढ	कार्यालय सहयोगी	स्थायी
३	रामबहादुर थारू	साधारण लेखपढ	कार्यालय सहयोगी	करार
४	टेकबहादुर ठकुल्ला	साधारण लेखपढ	सुरक्षागार्ड	करार
५	शंकर थारू	साधारण लेखपढ	बगैचे	करार
६	प्रयागदत्त उपाध्याय	साधारण लेखपढ	इलेक्ट्रिसियन	करार
७	हल्कीदेवी थरुनी	साधारण लेखपढ	कुचिकार	करार
८	लालबहादुर चौधरी	एस. एल. सी.	सुरक्षागार्ड	करार
९	सोमलाल चौधरी	साधारण लेखपढ	सुरक्षा गार्ड	करार
१०	राजेश सिं दमाई (नगार्जी)	साधारण लेखपढ	सुरक्षागार्ड	करार

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको वार्षिक गतिविधि २०८०

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस वि.सं. २०५८ सालमा स्थापित यस क्याम्पसले छोटो समयमा नै देशकै अग्रणी शैक्षिक संस्थाका रूपमा आफ्नो परिचय बनाइसकेको छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट QAA प्राप्त गर्ने स्किम बी अन्तर्गतको पहिलो क्याम्पस हो । क्याम्पसले छोटो समयमा नै आफ्नो छुट्टै पहिचान स्थापित गरी विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको उच्च शिक्षा सुधार परियोजनाको राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धामा दोस्रो स्थानमा छनोट हुन सफल भएको छ । २०७५ साल श्रावणदेखि सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस भई व्यवस्थापन, शिक्षा, मानविकी र कृषि सङ्कायमा स्नातक तह र व्यवस्थापन, शिक्षा र मानविकी सङ्कायमा स्नातकोत्तर तहमा पठनपाठन भइरहेको छ । स्नातकोत्तर तहमा व्यवस्थापन, शिक्षा सङ्कायअन्तर्गत नेपाली, अङ्ग्रेजी, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन र स्वास्थ्य शिक्षा र मानविकीमा विकास अध्ययन, समाजशास्त्र र अङ्ग्रेजी विषयको पठनपाठन हुँदै आएको छ । सुलभ शुल्कमा उच्च शिक्षा हासिल गर्ने उद्देश्यले क्याम्पसको स्थापना गरिएको हो । यस क्याम्पसले विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट २०७० साल चैत्र ७ गते स्किम बी अन्तर्गतको पहिलो गुणस्तर आश्वस्तता ततब्ब प्राप्त गर्न सफल भएको थियो भने दोस्रो पटक २०७६ सालमा गुणस्तर आश्वस्तता QAA को नवीकरण गर्न सफल भएको छ । सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारले यस क्याम्पसलाई प्रदेशको नमुना क्याम्पसको रूपमा छनोट गरेको छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसलाई विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले (NEHEP) अन्तर्गत देशभरिका क्याम्पसहरूबाट गुणस्तर अभिबृद्धि कार्यक्रममा छनोट गरेको छ । यस क्याम्पसले वर्षभरि गरेका मुख्य गतिविधि निम्नानुसार रहेका छन् :

पाठ्यक्रम प्रबोधीकरण कार्यशाला गोष्ठी

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा गठित अनुसन्धान उपसमिति र विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको आर्थिक सहयोगमा मिति २०८० जेठ चार गतेदेखि छ गतेसम्म तीन दिने स्नातक र स्नातकोत्तर तहको पाठ्यक्रम प्रबोधीकरण कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गरिएको थियो । उक्त कार्यक्रममा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयका १४ आङ्गिक क्याम्पसमा प्राध्यापन गर्ने अङ्ग्रेजी विषयका प्राध्यापकहरूलाई स्नातक र स्नातकोत्तर तहको अङ्ग्रेजीको नयाँ परिमार्जित पाठ्यक्रमको जानकारी गराउने उद्देश्यले कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । क्याम्पसमा प्राध्यापन गर्ने प्राध्यापकहरूलाई सहभागी गराएर समग्र पाठ्यक्रमका साथै सेमेस्टर प्रणालीको मूल्याङ्कन प्रणाली, टर्म पेपर लेखन, प्रश्नपत्र निर्माण र मध्यावधि परीक्षाको बारेमा विज्ञबाट जानकारी गराइएको थियो । उक्त कार्यक्रममा अङ्ग्रेजी शिक्षा केन्द्रीय विभाग, सुदूरपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय, कैलाली बहुमुखी क्याम्पस, दुर्गालक्ष्मी बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवेणी बहुमुखी क्याम्पस जोगबुढा, घण्टेश्वर सेतीमहाकाली बहुमुखी क्याम्पस जोरायल, सीताराम बहुमुखी क्याम्पस, जनता बहुमुखी क्याम्पस बयालपाटा, जयपृथ्वी बहुमुखी क्याम्पस, बाजुरा क्याम्पस, मार्तडी, बडिमालिका क्याम्पस, नौबिस, मनिलेक बहुमुखी क्याम्पस, मेलौली, पाटन बहुमुखी क्याम्पस, जगन्नाथ बहुमुखी क्याम्पस गोठलापानी, गोकुलेश्वर बहुमुखी क्याम्पस गोकुलेश्वर, दार्चुला बहुमुखी क्याम्पस र आयोजक टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको सहभागिता रहेको थियो । उक्त कार्यक्रममा प्रा. डा. तारादत्त भट्ट, अङ्ग्रेजी भाषा विषय समितिका अध्यक्ष प्रमुख विज्ञका रूपमा रहनु भएको थियो ।

कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धिसम्बन्धी तालिम

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा गठित अनुसन्धान उपसमिति र विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको आर्थिक सहयोगमा मिति २०८० वैशाख २१ देखि २३ गतेसम्म तीन दिने कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धिसम्बन्धी तालिमको आयोजना गरिएको थियो । विश्वविद्यालयमा कार्यरत कर्मचारीको ज्ञान, सिप, क्षमता र दक्षतामा अभिबृद्धि गरी उनीहरूमा रहेको व्यवाहारिक ज्ञानलाई तालिमको माध्यमबाट अभिवृद्धि गर्ने प्रयास गरिएको थियो । पेसागत तालिमले कर्मचारीमा विद्यमान ज्ञान र सिपमा सुधार गरी कार्यसम्पादनमा सुधार गर्दछ । कर्मचारीको ज्ञान, सिप, दक्षता र सोचाइमा सकारात्मक प्रभाव पारी समग्र क्याम्पसको कार्यसम्पादनमा सुधार ल्याउने उद्देश्यका साथको आयोजना गरिएको थियो । तालिमले कर्मचारीमा उत्प्रेरणा जगाउने काम गर्दछ । तालिमले कर्मचारीलाई थप जिम्मेवारी वहन गर्न सक्षम बनाएको छ । क्याम्पसमा प्रशासन, लेखा, परीक्षा र स्टोर शाखामा कार्यरत कर्मचारीको समयअनुसार क्षमता अभिवृद्धि गर्न विज्ञहरूबाट तालिम दिइएको थियो । यस तालिममा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयअन्तर्गत १४ आङ्गिक क्याम्पसमा कार्यरत कर्मचारीहरूको सहभागिता रहेको थियो ।

विश्वविद्यालयको स्थापना दिवसमा फलफूल वितरण

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको १४ औं स्थापना दिवसको अवसरमा मिति २०८० असार ३ गते स्कुल अफ एग्रिकल्चर र टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको संयुक्त आयोजनामा स्थानीय टीकापुर अस्पतालमा बिरामीहरूलाई फलफूल वितरण कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ । समाजप्रतिको उत्तरदायित्व वहन गर्न तथा क्याम्पस र समुदायबिचको अन्तरसम्बन्धलाई बिस्तार गर्न यस किसिमका कार्यक्रमले सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । उक्त कार्यक्रममा कृषि सङ्कायका तत्कालिन डिन प्रा. डा. लालप्रसाद अंगाई, टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसका तत्कालीन क्याम्पस प्रमुख श्री केशरबहादुर कुँवर, अस्पताल विकास समितिका अध्यक्ष श्री झपटबहादुर सोडारी, प्राध्यापक सङ्घका सभापति श्री प्रेमप्रसाद भण्डारी, कर्मचारी सङ्घका केन्द्रीय उपसभापति श्री ध्रुवबहादुर रावल, कर्मचारी सङ्घका सभापति श्री पुष्पराज के.सी., स्ववियु सभापति श्री नृपजङ्ग थापा लगायत प्राध्यापक, कर्मचारी तथा विद्यार्थीको उपस्थिति रहेको थियो ।

क्याम्पसको प्रशानिक भवन र अतिथि गृहको उद्घाटन

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको प्रशानिक भवन र अतिथि गृहको मिति २०८० असार १८ गते एक विशेष कार्यक्रमका साथ उद्घाटन गरिएको छ । सुदूरपश्चिम विश्व विश्वविद्यालयका उपकुलपति प्रा.डा. अम्मरराज जोशीले टीकापुरमा दुई भवनहरूको उद्घाटन गर्नुभएको हो । उक्त कार्यक्रममा कृषि, इन्जिनियरिङ, शिक्षा, र कानुन सङ्कायका डिनहरू, क्याम्पस प्रमुख, पत्रकार, टीकापुर नगरपालिकाका उपमेयर, प्राध्यापक सङ्घका सभापति, कर्मचारी सङ्घका केन्द्रीय उपसभापति, कर्मचारी सङ्घका सभापति, स्ववियु सभापति लगायत प्राध्यापक, कर्मचारी तथा विद्यार्थीको उपस्थिति रहेको थियो । प्रशासनिक भवन ७३ लाख ८५ हजार ३७ रुपैया ४९ पैसाको लागतमा निर्माण सम्पन्न भएको हो । उक्त भवन सुदूरपश्चिम विश्व विद्यालयको लगानीमा निर्माण सम्पन्न भएको हो । यस्तै अतिथि गृहको भुइँतला सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारको २२ लाख ८९ हजार ७४ रुपैया ७७ पैसाको लागतमा गत आ.व.मा निर्माण सम्पन्न भएको थियो भने माथिल्लो तला प्रदेश सरकारकै २४ लाख २६ हजार ६ सय २८ रुपैया १२ पैसा तथा क्याम्पसको आन्तरिक आम्दानीमा निर्माण सम्पन्न भएको जानकारी तत्कालीन क्याम्पस प्रमुख श्री केशरबहादुर कुँवरले गराउनुभएको थियो । साथै सो अवसरमा कृषि विज्ञान सङ्कायअन्तर्गत स्कुल अफ एग्रिकल्चरमा अध्ययनरत् विद्यार्थीहरूको प्रयोगात्मकका लागि निर्माण गरिएको नवनिर्मित माछापालन पोखरी तथा मौरीपालन र भैसीपालनको समेत अवलोकन गरिएको थियो ।

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस र नेपाल बैंक लिमिटेडबिच सम्झौता

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस र नेपाल बैंक टीकापुर शाखाबिचमा सम्झौता भएको छ। सम्झौतामा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख र नेपाल बैंकका तर्फबाट टीकापुर शाखाका प्रबन्धकले हस्ताक्षर गर्नुभएको छ। समझदारी पत्रमा क्याम्पस र बैंक दुवै संस्थाबिचको आपसी सम्बन्धलाई वित्तीय कारोवारहरू मार्फत् विस्तार गर्दै दुवै संस्थाहरूलाई वित्तीय हित हुने गरी थप आयामहरू विस्तार गरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ। जसमार्फत् क्याम्पसमा कार्यरत सम्पूर्ण प्राध्यापक र कर्मचारीले बैंकद्वारा प्रदान गरिने सेवा सुविधा सहज र सुलभ तवरले प्राप्त हुने छ। नेपालकै जेठो बैंकसँग प्राध्यापक र कर्मचारीको हितमा क्याम्पसले गरेको यो सम्झौता कोशेढुङ्गाको रूपमा रहने विश्वास गरिएको छ। भविष्यमा क्याम्पस र बैंकबिचको सम्बन्ध थप सुदृढ हुँदै जाने विश्वास गरिएको छ।

क्याम्पस प्रमुख तथा विभागीय प्रमुखको पदस्थापना कार्यक्रम

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय संगठन र शैक्षिक प्रशासनिक नियमावली २०६९ संशोधनसहितको परिच्छेद २८ नियम १६२ को व्यवस्थाअनुसार कार्यकारी परिषद्को निर्णयअनुसार मिति २०८० श्रावण १ गतेदेखि लागुहुने गरी सहप्राध्यापक श्री ढविन्द्र रावललाई क्याम्पस प्रमुखमा नियुक्त गरिएको छ । क्याम्पस प्रमुखमा नियुक्त हुनु भएकोमा सहप्राध्यापक श्री ढविन्द्र रावल तथा कृषि विज्ञान विभागको प्रमुखमा नियुक्त हुनु भएका सुशील न्यौपानेलाई प्राध्यापक सङ्घ, कर्मचारी सङ्घ, स्ववियु लगायत प्राध्यापक, कर्मचारी तथा विद्यार्थीको उपस्थितिमा हार्दिक बधाईका साथै कार्यकालको सफलताको शुभकामना व्यक्त गरिएको थियो । साथै सो अवसरमा नवनियुक्त क्याम्पस प्रमुख सहप्राध्यापक ढविन्द्र रावल तथा कृषि विज्ञान विभागका नव नियुक्त विभागीय प्रमुख सुशील न्यौपानेको पदस्थापना कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो ।

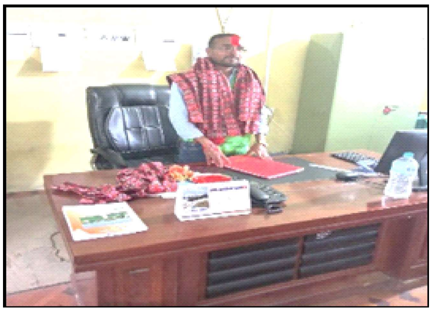

सम्मान तथा बिदाइ

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस एवम् यस क्षेत्रकै अग्रणी शैक्षिक संस्था टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसका नवनियुक्त क्याम्पस प्रमुख सहप्राध्यापक श्री ढविन्द्र रावल तथा सम्पूर्ण क्याम्पस परिवारद्वारा निवर्तमान क्याम्पस प्रमुख एवम् विश्वविद्यालय कार्यकारी सदस्य सहप्राध्यापक श्री केशरबहादुर कुँवरलाई सम्मान गरिएको छ । सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको क्याम्पस प्रमुख भएर १० बर्से सेवा अवधि सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नु भएकोमा सधन्यवादसहित सहप्राध्यापक श्री केशर बहादुर कुँवरलाई सम्मान गरिएको हो । साथै यस क्याम्पसमा लामो समयदेखि वन रक्षक पदमा कार्यरत भई सेवानिवृत्त हुनु भएका श्री विष्णु वनलाई मिति २०८० श्रावण ४ गते विहीवार सम्मान तथा बिदाइ गरिएको छ । वन रक्षक श्री विष्णु वनको सेवानिवृत्त जीवन सुखद र सफल रहोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गरिएको थियो ।

वृक्षारोपण कार्यक्रम सम्पन्न

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस प्राध्यापक तथा कर्मचारी सङ्घ एकाइ समितिद्वारा संयुक्त रूपमा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस परिसरमा २०८० श्रावण १५ गते सोमवार वृक्षारोपण कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको छ । क्याम्पस परिसरमा विभिन्न प्रजातिका फलफूलका बिरुवा रोपण कार्यक्रमका प्रमुख अतिथिक टीकापुर नागरपालिकाका प्रमुख श्री रामलाल डँगौरा तथा विशिष्ट अतिथिका रूपमा यस क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख श्री ढविन्द्र रावल तथा अन्य उपस्थितिमा कृषि विज्ञान संकायका विभागीय प्रमुख श्री सुशील न्यौपाने तथा सु. प. वि. प्राध्यापक सङ्घका महासचिव श्री खेमराज सुवेदी लगायत सम्पूर्ण प्राध्यापक, कर्मचारी, स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनका सभापति तथा सदस्यहरू, विद्यार्थी सङ्गठनका प्रतिनिधिहरू, पत्रकारहरू एवम् विद्यार्थीहरूको उपस्थितिमा वृक्षारोपण कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ ।

माननीय मुख्यमन्त्रीद्वारा क्याम्पसको अवलोकन भ्रमण

सुदूरपश्चिम प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री श्री कमलबहादुर शाहद्वारा मिति २०८० भाद्र २२ गते शुक्रवार टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको अवलोकन भ्रमण गरिएको थियो । क्याम्पसका विविध समसामयिक विषयमा छलफल गरिएको थियो । उक्त अवसरमा क्याम्पसमा रहेका काठ बेचबिचन र व्यवस्थापन गर्ने, क्याम्पसलाई शैक्षिक सामग्री तथा उपकरण उपलब्ध गराउने, छात्राबास निर्माण गर्ने, विद्यार्थीको इन्टर्नसिप, अतिक्रमित जग्गा खालि गर्ने र टीकापुरलाई कृषि हव बनाउन आवश्यक सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ ।

राजनीतिक दलका प्रमुख तथा प्रतिनिधिहरूसँग छलफल

मिति २०८० साल श्रावण २५ गते दिउँसो २ बजे टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको सभाहलमा राजनीतिक दलका प्रमुख तथा प्रतिनिधि र क्याम्पस परिवारको संयुक्त बैठक बसी क्याम्पसको समसामयिक विषयमा छलफल गरिएको थियो । उक्त कार्यक्रममा नेपाली काङ्ग्रेसका नरेश खत्री, नेकपा एमालेका श्याम खत्री, ध्रुव खत्री, नेकपा माओवादीक विकास थारू, रास्वपाका रविन्द्र विष्ट, राप्रपाका डमर थापा, नेकपा एसका रंग अधिकारी र नागरिक उन्मुक्तिका जीतबहादुर चौधरीको उपस्थिति रहेको थियो । छलफलका मुख्य विषयमा क्याम्पसको जग्गा व्यवस्थापन, विद्यार्थी सङ्ख्या र गुणस्तरता, विश्वविद्यालयप्रतिको धारणा, जङ्गल सुरक्षा र व्यवस्थापन, गुरुयोजना निर्माण, अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन आदि रहेका थिए । क्याम्पसले राजनीतिज्ञ, समाजसेवी, शिक्षाप्रेमी, अभिभावकसँग अन्तरक्रिया, वहस, जनसचेतता जस्ता विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरेर क्याम्पसलाई समाजसँग जोडिनुपर्ने छलफलको निष्कर्ष रहेको थियो ।

बिदाइ कार्यक्रम

सुदूरपश्चिम विश्वविधालय, कृषि विज्ञान संकायका डीन प्रा. डा. लालप्रसाद अम्गाई ४ बर्से कार्यकाल सफल रूपमा सम्पन्न गरेर बिदाइ भएर जान लाग्नु भएकोमा सम्मान तथा बिदाइ कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो । यस्तै टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा लामो समयसम्म वित्तशास्त्र विषयमा प्राध्यापन गर्नु भएका सहप्राध्यापक श्री सीताराम रिमाललाई ससम्मान बिदाइ गरिएको छ । उहाँहरूले क्याम्पसलाई पुऱ्याएको योगदानको क्याम्पसले उच्च सम्मान गर्दै उहाँहरूको आगामी शैक्षिक जीवन अझ बढी सफल एवम् सुखमय रहोस् भन्ने क्याम्पस परिवार कामना गर्दछ ।

पूर्वविद्यार्थी समाजको तेस्रो अधिवेसन सम्पन्न

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको पूर्वविद्यार्थी समाजको तेस्रो अधिवेशन मिति २०८० श्रावण २७ गते शनिवारका दिन सम्पन्न भई नयाँ पूर्वविद्यार्थी समाज सर्वसम्मत चयन भएको छ। कार्यक्रममा अध्यक्ष अनिल कोइराला, प्रमुख अतिथि कृषि विज्ञान संकायका तत्कालीन डिन प्रा.डा. लालप्रसाद अम्गाई, विशिष्ट अतिथि टीकापुर न.पा. वडा नं. १ का अध्यक्ष मोहन वि. क. र क्याम्पस प्रमुख ढविन्द्र रावल रहनु भएको थियो। प्रमुख अतिथि, विशिष्ट, अतिथि, स्ववियु सभापति र अन्य वक्ताहरूले आफ्ना विचार प्रस्तुत गरेका थिए। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको पूर्वविद्यार्थी समाजको नयाँ कार्यसमिति निम्नानुसार रहेको छ :

क्र.सं.	नाम	पद
१.	ज्योति विश्वकर्मा	अध्यक्ष
२.	ईवर साउँद	उपाध्यक्ष
३.	शकुन्तला थापा कुँवर	महासचिव
४.	ध्रुवबहादुर रावल	सचिव
५.	राधा उपाध्याय	कोषाध्यक्ष
६.	रेश्मा नाथ	सदस्य
७.	रेखा पन्त	सदस्य
८.	प्रकाश रावल	सदस्य
९.	रामप्रसाद चौधरी	सदस्य
१०.	रंग अधिकारी	सदस्य
११.	भक्तराज देवकोटा	सदस्य

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस पूर्वविद्यार्थी समाजको नयाँ कार्य समितिका पदाधिकरीहरू र सदस्यहरूलाई बधाई एवम् कार्यकालको सफलताको शुभकामना कार्यक्रम मिति २०८० साल भाद्र २ गते आइतवारका दिन साझ ५ बजे टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा सम्पन्न भएको छ। पूर्व विद्यार्थी समाजका अध्यक्ष श्री अनिल कोइरालाको सभापतित्वमा भएको बधाई एवम् शुभकामना कार्यक्रम क्याम्पस प्रमुख श्री ढविन्द्र रावलको प्रमुख आतिथ्यतामा नव निर्वाचित पदाधिकारी तथा सदस्यहरूको पदस्थापन कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो।

युवा रेडक्रस सर्कल गठन

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस टीकापुरमा युवा रेडक्रस सर्कल गठन गरिएको छ। मिति २०८० भाद्र १८ गते सोमबारका दिन नेपाल रेडक्रस सोसाइटी टीकापुर उपशाखाका सभापति श्री दत्तबहादुर विष्टको सभापतित्वमा कैलाली जिल्ला रेडक्रस सोसाइटीका उपसभापति जगदिश्वर पण्डित, जुनियर तथा युवा रेडक्रस सर्कल टीकापुर उपशाखाका संयोजक युवराज शर्मा, क्याम्पस प्रमुख सहप्राध्यापक ढविन्द्र रावल, रेडक्रस उपसाखा टीकापुरका आजीवन सदस्यहरू, प्राध्यापक, कर्मचारी र स्ववियु सभापति लगायत अन्य विद्यार्थीहरूको उपस्थितिमा रेडक्रसम सर्कल गठन गरिएको थियो। रेडक्रसले सम्पूर्ण मानवबीचमा पारस्परिक समझदारी, मित्रता, सहयोग र चिरस्थायी शान्तिको अभिवृद्धि गर्दछ। केन्द्रीयता, जाति, धार्मिक विश्वास, वर्ग र राजनीतिक विचारधाराको आधारमा कुनै भेदभाव नगर्ने, सबैको विश्वास प्राप्त गरिरहनका निम्ति शत्रुतापूर्ण व्यवहारमा र कुनै पनि क्षण राजनीतिक, जातीय, धार्मिक अथवा वैचारिक स्वभावका विवादहरूमा रेडक्रस अभियानले तटस्थ रहन्छ। कसैको पक्ष नलिने, ऐन-कानुन पालन गर्दा आफ्नो स्वायत्तता सदा कायम गर्नै पर्छ भन्ने आदर्शबाट विद्यार्थीहरूलाई रेडक्रस अभियानमा सहभागी गराइएको हो। रेडक्रस अभियान विश्वव्यापी भएकाले सबैको समान र सम्मानपूर्वक सबैको एकआपसमा सहयोग गर्ने दायित्व र कर्तव्यबाट पछि नहटि सहयोग गर्न यसले विद्यार्थीलाई प्रेरित गर्दछ। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा भएको यस भेलाले गणेश बजगाईको अध्यक्षतामा निम्न १३ सदस्यीय कार्यसमिति गठन गरिएको छ :

क्र.स.	पद	नाम
१.	सभापति	गणेश बजगाई
२.	उपसभापति	कल्पना थारू
३.	सचिव	धीरेन्द्र धामी
४.	कोषाध्यक्ष्य	मिठु खत्री
५.	उपसचिव	मोनिका बम
६.	सदस्य	दीपक चौधरी
७.	सदस्य	सिर्जना रावल
८.	सदस्य	अनिता ढुंगाना
९.	सदस्य	मुना उपाध्याय
१०.	सदस्य	सन्ध्या राना
११.	सदस्य	राम भवन डँगौरा
१२.	सदस्य	सरिता जैसी
१३.	सदस्य	लक्ष्मी चौधरी

सांस्कृतिक कार्यक्रम सञ्चालन

मिति २०८० भाद्र १६ गते शनिबार नवीन चौधरीको अध्यक्षतामा श्रीकृष्ण अष्टमी तथा अटवारी विशेष सांस्कृतिक कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो । कार्यक्रममा प्रमुख अतिथि भूमि तथा कृषि मन्त्री रामेश्वर चौधरी, विशिष्ट अतिथि प्रदेश सभा सदस्य मा. लक्ष्मण किशोर चौधरी, जानकी गाउँपालिका अध्यक्ष गणेश चौधरी रहनु भएको थियो । अन्य अतिथिहरूमा टीकापुर नपा कृषि शाखा प्रमुख मोती सिंह वि. क, नागरिक उन्मुक्ति पार्टीका अध्यक्ष प्रदीप चौधरी, टीकापुर ब.क्या. स्ववियु सभापति नृप थापा रहनु भएको थियो । कार्यक्रममा विभिन्न कालकार, विद्यार्थी तथा अन्य अतिथि गणको उल्लेख्य सहभागिता रहेको थियो । यस कार्यक्रममा थारू भाषा, संस्कृति र कृषि संस्कृतिका बारेमा चर्चा परिचर्चा गरिएको थियो । थारू खानाका परिकार, थारू नृत्य, पोसाक र थारू उत्पीडनका सम्बन्धमा गीत नृत्य प्रस्तुत गरिएको थियो ।

भवन समुद्घाटन तथा हस्तान्तरण कार्यक्रम

मिति २०८० भाद्र ३१ गते आइवार कैलाली जिल्ला समन्वय समितिका का. वा. संयोजक खगराज भुसालको अध्यक्षतामा भारतीय दूतावासको सहयोगमा निर्मित क्याम्पस भवन र पुस्तकालय भवनको समुद्घाटन तथा हस्तान्तरण कार्यक्रम भारतीय राजदूत महामहिम श्री नवीन श्रीवास्तवको प्रमुख आतिथ्यमा सम्पन्न भएको थियो । भारतीय दूतावासको सहयोगमा निर्मित पुस्तकालय तथा हाल कृषि विषय सञ्चालित भवनको हस्तान्तरण कार्यक्रममा जिल्ला समन्वय समितिका का. वा. संयोजक खगराज भुषालको सभापतित्वमा भएको थियो । भवन समुद्घाटन तथा हस्तान्तरण कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि महामहिम भारतीय राजदूत नवीन श्रीवास्तव, विशिष्ट अतिथि पूर्व सांसद गंगाबहादुर कुँवर, प्रदेशसभा सदस्य माननीय लक्ष्मणकिशोर चौधरी, प्रदेशसभा सदस्य माननीय ललिता सुनार, उपकुलपति प्रा.डा.अम्मराज जोशी, नीति तथा योजना आयोग सुप प्रदेश सदस्य प्रा.डा. जगतबहादुर सिंह रावल, रजिस्टार प्रा. यज्ञराज पाठक, नगरप्रमुख रामलाल डँगौरा थारू, क्याम्पस प्रमुख ढविन्द्र रावल आदिका साथै प्राध्यापक, कर्मचारी र स्ववियुका पदाधिकारीको उपस्थिति रहेको थियो ।

अन्तर्क्रिया कार्यक्रम

नेपाल स्वतन्त्र पार्टीका संघीय संसद सुमना श्रेष्ठ र अशोक चौधरीबाट मिति २०८० असोज ४ गते क्याम्पसका समसामयिक विषयमा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरियो । कार्यक्रममा भीमराम चपाईं, इ.रविन्द्र विष्ट, स्कुल अफ एग्रिकल्चरका प्रमुख सुशील न्यौपाने र कलावती चौधरी, लक्ष्मी सापकोटा, केशव भण्डारी, टेकेन्द्र धामी लगायतको उपस्थिति रहेको थियो। क्याम्पस प्रमुख, प्राध्यापक सङ्घका सभापति, स्ववियु सभापति लगायतले आफ्ना धारणा राख्नु भएको थियो । जग्गा अतिक्रमण, भ्रष्टाचार, युवाहरूको विदेश पलायन आदि अन्तरक्रिया कार्यक्रममा मुख्य विषय रहेका थिए ।

मनिटर गठन

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा प्रत्येक सङ्कायमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको कक्षा समूहगत आधारमा छात्र र छात्राको प्रतिनिधित्व हुने गरी मनिटर गठन गरिएको छ। विद्यार्थीका समस्या, पठनपाठन र क्याम्पसको वातावरण स्वच्छ राख्न मनिटरहरूले काम गर्दै आएका छन् । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस प्रशासन र विभिन्न सङ्कायमा अध्ययनरत मनिटरहरूको बैठक आवश्यकताअनुसार बस्दै आएको छ । बैठकमा क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीका विविध समस्याका बारेमा छलफल तथा परामर्श आदान प्रदान नियमित रूपमा हुँदै आएको छ ।

ICT सम्बन्धी गैरक्रेडिट कोर्स सञ्चालन

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले विद्यार्थीहरूका लागि आइसिटिको परिचयसम्बन्धी गैर क्रेडिट पाठ्यक्रम निर्माण गरेर २०८० भाद्र ३ गतेदेखि कक्षा सञ्चालन गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसका अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको कम्प्युटर तथा सूचना प्रविधिसम्बन्धी शैक्षिक क्षमता अभिबृद्धि गर्ने मुख्य उद्देश्यका साथ गैर क्रेडिट कोर्स सञ्चालन गरिएको हो । आवेदन दिएका विद्यार्थीमध्ये ५० जना विद्यार्थी छनोट गरी दुई समूहमा विभाजन गरेर प्रयोगात्मक रूपमा कम्प्युटर ल्याबमा कक्षा सञ्चालन गरिएको छ । क्याम्पसले तीन क्रेडिट आवरको पाठ्यक्रम तयार गरेर पाठ्यक्रमको अन्त्यमा सहभागी विद्यार्थीहरूको परीक्षा सञ्चालन गरी प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने छ । क्याम्पसले सञ्चालन गरेको आइसिटि कार्यक्रमबाट कम्प्युटर तथा सूचना प्रविधिसम्बन्धी विद्यार्थीमा जानकारी प्राप्त हुनेछ । यसका साथै गैरक्रेडिट कोर्स सफलतापूर्वक पूरा गरेका विद्यार्थीहरूको शैक्षिक क्षमता अभिबृद्धि हुने विश्वास लिएको छ ।

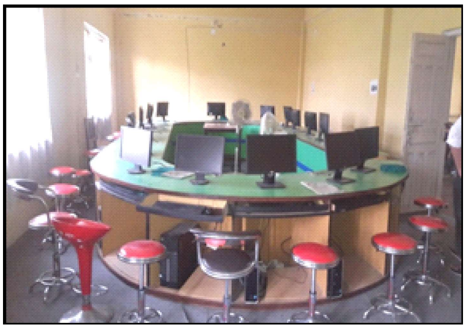

अवलोकन भ्रमण

विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले यस क्याम्पसको शैक्षिक गुणस्तरलाई अध्ययन, अध्यापन तथा अनुसन्धानको अवस्था, भौतिक पूर्वाधार, प्रकाशन आदिको आधारमा क्याम्पसलाई गुणस्तर प्रमाण पत्र दिए पश्चात् यस क्याम्पसमा भ्रमण अवलोकन गर्ने क्रम बढेर गएको छ । राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धाबाट यस क्याम्पसलाई दोस्रो स्थानमा छनोट गरेकाले राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय स्तरमा यस क्याम्पसको प्रचार प्रसार हुन पुगेको छ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले यस क्याम्पसलाई दोस्रो पटक QAA प्रदान गरेपश्चात् क्याम्पसमा महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वहरूको भ्रमण गर्ने क्रम बढेर गएको छ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका पदाधिकारीहरू, विभिन्न राष्ट्रिय तथा

अन्तर्राष्ट्रिय विश्वविद्यालयका उपकुलपतिहरू, विभिन्न सङ्काय र विभागीयका प्रमुख, समाजसेवी, राजनीतिज्ञका साथै विभिन्न क्याम्पसबाट अवलोकन भ्रमण भएको छ ।

खेलकुद कार्यक्रम

विद्यार्थीको शैक्षिक पक्षमा मात्र नभई शारीरिक तथा नैतिक पक्षमा समेत बल पुग्ने उद्देश्यले भलिबल, फुटबल, बास्केट बल, क्रिकेट, टेबुल टेनिस, ब्याडमिन्टनको कोर्टसहित सुविधा सम्पन्न विशाल खेल मैदानको व्यवस्था रहेको छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले विभिन्न समयमा खेलकुद कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ । खेलकुदले विद्यार्थीलाई फुर्तिलो, निरोगी बनाउनुका साथै अनुशासित र समूहमा मिलेर काम गर्न सक्ने बनाउँछ । यसले सामूहिक भावनाको विकास गराउनुका साथै आपसी प्रतिस्पर्धाको भावना जगाउँछ । खेलकुदले एकातिर प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गराउँछ भने अर्कातिर आपसी सद्भाव जगाउँछ । खेलकुदले विद्यार्थीबिचमा मित्रता बढाउने, एकअर्काबिच सम्मान गर्न उत्प्रेरणा गर्ने, असल र नैतिकवान र अनुशासित बनाउँन सहयोग गर्दछ । यसले विद्यार्थीमा सकारात्मक गुणहरूको विकास गर्न मद्दत गर्दछ । खेलकुदका खेलकुदका यी विभिन्न महत्त्वलाई आत्मसात् गर्दै क्याम्पसले प्रत्येक वर्ष खेलकुद सप्ताह आयोजना गर्दै आएको छ ।

यस वर्ष पनि मिति २०८० माघ १५ गतेदेखि २ गतेसम्म खेलकुद कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो । यस कार्यक्रममा क्याम्पसमा कार्यरत प्राध्यापक, कर्मचारी, विद्यार्थी सङ्घ सङ्गठनका प्रतिनिधि, मनिटर, सबमनिटर र सम्पूर्ण विद्यार्थीको सहभागिता रहेको थियो । खेलकुदअन्तर्गत भलिबल, फुटबल, क्रिकेट, चेस तथा कविता, वक्तृत्वकला, हाजिरी जवाफ प्रतियोगिता सम्पन्न भएको छ । यस वर्ष प्रदेश स्तरीय अन्तर क्याम्पस भलिवल प्रतियोगितामा यस क्याम्पसका विद्यार्थीहरू दोस्रो हुन सफल भएका छन् ।

अतिथि प्राध्यापकसँग अन्तर्क्रिया

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा कार्यरत प्राध्यापक र विद्यार्थीबिच प्राध्यापक एवं स्तम्भकार डा. कटक मल्लकाबिच अन्तर्क्रिया सम्पन्न भएको छ । मिति २०८० असोज २१ गते टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस अनुसन्धान व्यवस्थापन समितिको आयोजनामा स्विडेनको स्टकहोममा प्राध्यापन गर्दै आउनुभएका डा. कटक मल्लसँगको अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ । कार्यक्रममा क्याम्पसका प्राध्यापक, कर्मचारी, विद्यार्थी र नागरिक समाजका सदस्यहरू समेतको सहभागिता रहेको थियो । कार्यक्रममा क्याम्पस प्रमुख श्री ढविन्द्र रावल, प्राध्यापक र विद्यार्थीहरूको विभिन्न जिज्ञासालाई स्रोत व्यक्ति डा. कटक मल्लले उत्तर दिनु भएको थियो । कार्यक्रममा स्विडेनको शिक्षा प्रणाली र नेपालको शिक्षा प्रणाली, राजनैतिक व्यवस्था, नेपालको शैक्षिक विकासको सम्भावना, चुनौती आदिका बारेमा तुलनात्मक अन्तरक्रिया गरिएको थियो ।

प्राथमिक उपचार कक्ष निर्माण

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा नयाँ प्राथमिक उपचार कक्ष निर्माण गरी सञ्चालन गरिएको छ । शिक्षक, कर्मचारी, विद्यार्थी र अभिभावकहरूको प्राथमिक स्वास्थ्यलाई मध्यनजर गर्दै प्राथमिक उपचार कक्ष सञ्चालनमा ल्याइएको हो । विद्यार्थीहरूको स्वास्थ्यलाई ख्याल राख्दै शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने अभिप्रायले विद्यालयमा प्राथमिक उपचारको व्यवस्था गरिएको छ । सानोतिनो बिरामीका कारण विद्यार्थीहरूको सिकाइमा असर नपुगोस् भन्ने मुख्य अभिप्रायका साथ क्याम्पसले प्राथमिक उपचार कक्ष सञ्चालनमा ल्याएको हो । प्राथमिक उपचार कक्ष सञ्चालनमा क्याम्पस प्रशासनले उपप्राध्यापक श्री शंकरप्रसाद शर्माको संयोजकत्वमा प्राथमिक उपचार व्यवस्थापन केन्द गठन गरेको छ । प्रदेश सरकारको सहयोगमा प्राप्त औषधि र उपकरण राखी प्राथमिक उपचार कक्षको निर्माण गरिएको छ । उपचार कक्षमा आवश्यक औषधि, स्ट्रेचर, वट मेसिन, बिरामी सिट बेल्ट, रोगबाट बच्नका लागि जानकारी मूलक पोस्टहरूको समेत उपबन्ध गराइएको छ ।

अभिमुखीकरण कार्यक्रम

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा व्यवस्थापन, शिक्षा, मानविकी विभागको आयोजनामा नवआगन्तुक विद्यार्थीहरूलाई अभिमुखीकरण कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ । यस क्याम्पसका व्यवस्थापन, मानविकी र शिक्षाशास्त्रअन्तर्गतका विभागमा अध्ययनरत नवआगन्तुत विद्यार्थीहरूलाई पठनपाठन लगायत क्याम्पसका विविध विषयमा जानकारी गराइएको थियो । अभिमुखीकरण कार्यक्रममा क्याम्पसले प्रदान गर्ने सेवा सुविधा र विद्यार्थीले पालन गर्नुपर्ने नियमहरूका बारेमा जानकारी गराइएको थियो । उक्त कार्यक्रममा क्याम्पस प्रमुख, सम्बन्धित विषय समितिका अध्यक्षहरू, प्राध्यापक सङ्घ, कर्मचारी सङ्घ र स्ववियुको समेत सहभागिता रहेको थियो ।

शैक्षिक अवलोकन भ्रमण

क्याम्पसमा अध्ययनरत शिक्षा व्यवथापन र मानविकी विभागअन्तर्गतका विद्यार्थीहरूले अतिरिक्त क्रियाकलापको रूपमा शैक्षिक अवलोकन भ्रमण गर्दै आएका छन् । कुनै पनि क्षेत्रको प्रत्यक्ष स्थलगत अध्ययनबाट वास्तविक तथ्यपरक जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । स्थलगत अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कनद्वारा विद्यार्थीहरूको ज्ञान, सिप र क्षमतामा पनि बृद्धि हुने हुँदा यस क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले औद्योगिक, ग्रामीण विकास र शैक्षिक क्षेत्रको अवलोकन भ्रमण गर्दै आएका छन् । अवलोकन भ्रमणका मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूले कक्षाकोठामा अध्ययन गरेका सैद्धान्तिक ज्ञानलाई पाठ्यक्रमको आवश्यकता र शैक्षिक स्तरलाई गुणात्मक बनाई व्यावहारिक पक्षको ज्ञान प्राप्त गर्नु हो । साथै विद्यार्थीको सिकाइको गुणात्मक अभिवृद्धि पनि हो । यसले सैद्धान्तिक ज्ञानको साथसाथै व्यावहारिक ज्ञानको विकास गर्न सहयोग गर्दै आएको छ ।

अभ्यास शिक्षण कार्यक्रम

शिक्षाशास्त्र विभागअर्न्तगत स्नाकोत्तर, स्नातक तहको अभ्यास शिक्षण कार्यलाई व्यवस्थित र गुणात्मक बनाउन अभ्यास शिक्षणलाई व्यवस्थित गरिएको छ। अभ्यास शिक्षणमा जानु अगाडि शैक्षिक कार्यक्रमअनुसार सूचना प्रकाशन गर्ने,आवेदन फाराम सङ्कलन गर्ने, सहयोगी विद्यालय छनौट गर्ने, छात्र शिक्षकको नाम प्रकाशन गर्ने र आन्तरिक सुपरिवेक्षक, प्रधानाध्यापक तथा प्राचार्यबिचको बैठक सञ्चालन गरिएको थियो । अभ्यास शिक्षण समितिले विद्यार्थीहरूलाई अभिमुखीकरण र पूर्व अभ्यास शिक्षण गराएर वास्तविक शिक्षणमा विद्यालयसँग समन्वय गरी अभ्यास शिक्षण कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्दै आएको छ ।

Faculty Research (सङ्काय अनुसन्धान)

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस Research Management Committee ले क्याम्पसमा कार्यरत सङ्काय सदस्यहरू र स्नातक विद्यार्थीहरूबिच अनुसन्धान र प्रकाशन संस्कृति प्रवर्धन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । सोही लक्ष्यअनुसार सङ्काय अनुसन्धान सहयोगका लागि सूचना माग गरिएको थियो । क्याम्पसमा कार्यरत इच्छुक सङ्काय सदस्यहरूले टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको प्रतिक्रिया संयन्त्र (सहित संस्था र शिक्षकहरूबारे विद्यार्थीहरूको अनुभव अनुगमन र समुदाय प्रतिक्रिया) तथा स्नातक सर्वेक्षण (ग्रेजुएटहरू ट्रेसिङ, तिनीहरूको रोजगारी, प्रतिक्रिया विषयहरूमा प्रस्ताव माग गरिएको थियो । अध्ययन गर्दा सहयोगी कार्यको लागि अनुसन्धान टोलीमा कम्तिमा दुई सङ्काय सदस्य र एक जना विद्यार्थी हुनुपर्ने, आधिकारिक छनोट पत्र पाएको दुई महिनाभित्र अध्ययन सम्पन्न गरिसक्नुपर्ने, प्रत्येक चयन गरिएको अनुसन्धान टोलीलाई निर्देशन र प्रतिक्रियाको लागि

पर्यवेक्षक नियुक्त गरिने प्रावधान राखिएको थियो । कुल अनुदान रकम (रु.५०,०००/-) पचास हजारलाई दुई किस्तामा वितरण गरी सङ्काय अनुसन्धान सम्पन्न गरिने छ। सङ्काय अनुसन्धानको प्रस्ताव र रिपोर्टको ढाँचा विश्वविद्यलय अनुदान आयोगले तयार गरेको ढाँचामा तयार गरी बुझाउनुपर्ने छ। यस मापदण्डअनुसार प्राप्त भएका सहप्राध्यापक नाथुराम चौधरी र सहप्राध्यापक मीनबहादुर शाही तथा उपप्राध्यापक कृष्णप्रसाद जैसी र शिक्षण सहायक नवराज पाण्डेद्वारा प्रस्तुत भएका दुई ओटा प्रस्तावहरूलाई सङ्काय अनुसन्धानमा छनोट गरी अनुसन्धान कार्य भइरहेको छ ।

उपभोक्ता जागरूकता कार्यक्रम सञ्चालन

यस क्याम्पसबाट भए गरेका र प्राध्यापकहरूले अनुसन्धान गरी प्रकाशन गरेका अनुसन्धानमूलक लेख रचनाबाट प्राप्त भएका निष्कर्षलाई शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूलाई जानकारी दिने काम यस क्याम्पसले गर्दै आएको छ । यस वर्ष अनुसन्धान व्यवस्थापन समितिको आयोजनामा २०८० पुस ११ गते क्याम्पस प्रमुख श्री ढविन्द्र रावलद्वारा स्नातक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई नेपजोलमा प्रकाशित विज्ञ समीक्षित अनुसन्धानमूलक लेखका बारेमा Consumer Awareness सम्बन्धी विद्यार्थी सचेतता कार्यक्रम गरिएको थियो । उक्त कार्यक्रममा यस क्याम्पसमा अध्ययनरत ६० जना विद्यार्थी र १५ जना प्राध्यापकहरूको सहभागिता रहेको थियो ।

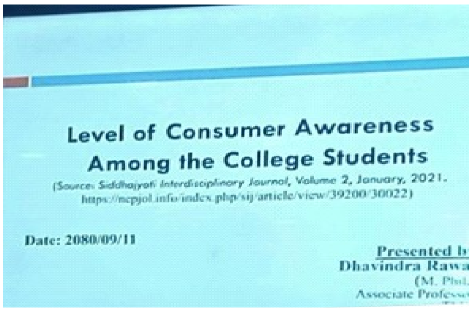

❊ ❊ ❊

भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालय शाखामा लामो समयसम्म हेड असिस्टेन्टका रूपमा कार्यरत, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय कर्मचारी सङ्घ केन्द्रीय कार्य समितिका सदस्य तथा क्याम्पस एकाइ समितिका उपसभापति कर्तव्यनिष्ठ, मिलनसार, मृदुभाषी इन्द्रबहादुर रावलको धनगढी स्थित निसर्ग अस्पतालमा मिति २०८० साल श्रावण २२ गते ४५ वर्षको अल्पआयुमा भएको असामयिक निधनले सम्पूर्ण क्याम्पस परिवार स्तब्ध र मर्माहत भएको छ । यस असामयिक निधनले शोकसन्तप्त परिवारजनमा पर्न गएको दुःखप्रति ईश्वरले धैर्यधारण गर्ने शक्ति प्रदान गरून् भन्ने कामना गर्दै क्याम्पस परिवारद्वारा मृतात्माप्रति भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली व्यक्त गर्दछ ।

भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय स्कुल अफ एग्रिकल्चरका ४९ जना विद्यार्थीहरू Learn and Earn कार्यक्रमअन्तर्गत इजरायल पुगेको महिना दिन नपुग्दै हमासको आक्रमणमा परी १० जना विद्यार्थीहरूको दुःखद निधन भएकोमा क्याम्पस परिवार मर्माहत भएको छ । यस दुःखद घटनाले क्याम्पस परिवारमात्र नभइ सिङ्गो शैक्षिक क्षेत्र र राष्ट्रिय स्तर मै अपुरणीय क्षति पुग्नगएको छ । यस दुःखद घडीमा दिवङ्गत विद्यार्थीको चिरशान्तिको कामनासहित शोकसन्तप्त परिवारजनमा क्याम्पस परिवारद्वारा गहिरो समवेदना व्यक्त गरिएको छ । साथै क्याम्पस परिवारद्वारा घाइते विद्यार्थीहरूको शीघ्र स्वास्थ्य लाभको कामना गर्दछ ।

क्याम्पस प्रमुख
तथा
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस परिवार

P. BHATTA & ASSOCIATES
Chartered Accountants
Bhimdatt-6, Mahendranagar, Kanchanpur

COP No.: 650
PAN No.: 305088348
Firm regd.no.: 547
Ph No.: +977-09-524249
Mobile: +977-9858751089
Email: pbhatta.associates@gmail.com

मिति : २०८०।०९।१९

श्रीमान रजिष्टार ज्यू
सुदुरपश्चिम विश्वविद्यालय,
महेन्द्रनगर, कंचनपूर

विषय : आन्तरीक लेखा परीक्षण अन्तिम प्रतिवेदन सम्वन्धमा

हामिलाई सुदुरपश्चिम विश्वविद्यालयको आ.व. २०७९।०८० को आन्तरीक लेखापरीक्षण गर्न नियुक्त गर्नु भएकोमा आभार व्यक्त गर्न चाहान्छौं । सुदुरपश्चिम विश्वविद्यालयको टिकापुर बहुमुखी क्याम्पस, टिकापुर, कैलालीको आ.व. २०७९।०८० मा भएको कारोवारको पुष्ट्याई गर्ने उपलब्ध विल भौचर र सो संग सम्वन्धित कागजात, हिसाव किताव, लेजर अभिलेखको आधारमा प्रचलित लेखापरीक्षण मापदण्डको अधिनमा रही आन्तरीक लेखापरीक्षण गरि प्रारम्भिक प्रतिवेदन उपर छलफल गरी यो अन्तिम प्रतिवेदन पेश गरेका छौ । उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका कैफियतहरुको सुधार गरि उक्त कैफियत सम्वन्धमा व्यवस्थापनको जवाफ यथासिघ्र उपलब्ध गराईदिन हुन अनुरोध छौ ।

आन्तरीक लेखापरीक्षणको सिलसिलामा टिकापुर बहुमुखी क्याम्पस, टिकापुर, कैलालीको क्याम्पस प्रमुख ज्यू लगायत सम्पूर्ण शिक्षकहरु, लेखा, प्रशासन शाखा लगाएतका सम्पुर्ण कर्मचारीहरुलाई सहयोगको लागी धन्यवाद दिन चाहान्छौ ।

सि.ए. प्रकाश दत्त भट्ट
पि.भट्ट एण्ड एसोसिएट्स
चाटर्ड एकाउन्टेन्टस्
UDIN: 240104CA00811h9gZG

बोधार्थ
केन्द्रिय कार्यालय, सुदुरपश्चिम विश्वविद्यालय, महेन्द्रनगर, कंचनपूर
कार्यकारी परिषद, सुदुरपश्चिम विश्वविद्यालय, महेन्द्रनगर, कंचनपूर
महालेखा परीक्षकको कार्यालय

२०८० अषाढ मसान्तको
वासलात

पुजी तथा दायित्व	अनुसूची	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
कोष हिसाव			
पूँजीकोष	१	९,६४३,३७८.१४	२३,७९७,०८०.१२
पुजिगत सम्पत्ती कोष	२	२०९,७६७,१९९.५९	२०६,४०१,९३१.९२
चालु दायित्व			
धरौटी दायित्व	३	१०,०३८,२४८.१९	९,०२३,८९७.९५
अन्य दायित्व	४	५,०५०.००	१५७,७७५.००
जम्मा		२२९,४५३,८७५.९२	२३९,३८०,६८४.९९

जायजेथा तथा सम्पत्ती	अनुसूची	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
नगद तथा बैंक मौज्दात	५	१६,०३३,५६३.१८	२९,९८७,४३७.०९
लगानी हिसाब	६	५०,०००.००	५०,०००.००
स्थिर सम्पत्ती	७	२०९,७५३,३८०.५९	२०६,४०१,९३१.९२
अन्य चालु सम्पत्ती	८	३,६१६,९३२.१५	२,९४१,३१५.९८
जम्मा		२२९,४५३,८७५.९२	२३९,३८०,६८४.९९

अनुसूची - ७

समुह	ह्रासयोग्य सम्पत्ति	ह्रास दर	सुरु मौज्दात	यस आ.व. मा थप घट			ह्रास खर्च	अन्तिम मौज्दात
				खरिद थप	अपलेखन गरिएको सम्पत्ति	जम्मा रकम		
१	जग्गा	०%	१५२,०००,०००.००	-	-	१५२,०००,०००.००	-	१५२,०००,०००.००
२	क्याम्पस भवन निर्माण	५%	३३,५१४,९८४.३९	६,८२८,७९५.९८	-	४०,३४३,७८०.३७	२,०१७,१८९.०२	३८,३२६,५९१.३५
६	अन्य निर्माण	५%	३,३६१,७४१.५४	१,४०४,०६४.९६	-	४,७६५,८०६.५०	२३८,२९०.३३	४,५२७,५१६.१८
१	मेसिनरी तथा उपकरण	२५%	१०,८६०,५६९.२३	५९०,८७८.००		११,४५१,४४७.२३	२,८६२,८६१.८१	८,५८८,५८५.४२
२	फर्निचर तथा फिक्स्चर	२५%	१,९२६,२०७.३१	१,१६१,९६९.९६		३,०८८,१७७.२७	७७२,०४४.३२	२,३१६,१३२.९५
४	पुस्तक	२५%	४,४३५,८२७.५०	५८१,२८९.००	१३,८१९.००	५,००३,२९७.५०	१,२५०,८२४.३७	३,७५२,४७३.१२
१	सवारी साधन	२०%	३०२,६०१.९४	-		३०२,६०१.९४	६०,५२०.३९	२४२,०८१.५६
						-		-
जम्मा			२०६,४०१,९३१.९२	१०,५६६,९९७.९०	१३,८१९.००	२१६,९५५,११०.८२	७,२०१,७३०.२३	२०९,७५३,३८०.५९

निकाशा,आम्दानी र खर्चको विवरण

विवरण	अनुसूची	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
प्रत्यक्ष आम्दानी			
शुल्क आम्दानी	९	१६,९७१,६४२.००	२०,५८३,८१३.१६
न्युन संचालन खर्च			
कर्मचारी खर्च	१०	४७,७६५,८३८.६१	४४,५९८,३४०.९१
अन्य संचालन खर्च	११	४,५२८,६४०.५०	१,५०८,६६०.००
संचालन बचत		(३५,३२२,८३७.११)	(२५,५२३,१८७.७५)
अप्रत्यक्ष आम्दानी			
अनुदान आम्दानी	१२	३१,९८३,९७६.००	३४,५८६,२५१.२०
ब्याज आम्दानी	१३	-	-
अन्य आम्दानी	१४	४,४३१,९०६.६६	५,६९६,३११.९६
जम्मा		३६,४१५,८८२.६६	४०,२८२,५६३.१६
अप्रत्यक्ष खर्च			
पुजिगत खर्च		१०,५६६,९९७.९०	१०,८७६,५१३.२३
प्रशासनिक खर्च	१५	४,६७९,७४९.६३	४,४३२,९७८.०२
खुद बचत		(१४,१५३,७०१.९८)	(५५०,११५.८४)
वासलातमा सारेको		(१४,१५३,७०१.९८)	(५५०,११५.८४)

वित्तिय विवरण संग सम्बन्धित अनुसूची

शुल्क आम्दानी | **अनुसूची -९**

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
विद्यार्थी शुल्क	१६,९७१,६४२.००	२०,५८३,८१३.१६
जम्मा	१६,९७१,६४२.००	२०,५८३,८१३.१६

कर्मचारी खर्च | **अनुसूची -१०**

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
प्राध्यापक (मासिक तलब)	२२,३३९,६२९.००	१८,८४४,९९७.००
प्राध्यापक (अतिरिक्त)	८,९०२,५८८.७४	१०,७४१,९९९.६०
कर्मचारी (मासिक तलब)	८,६६५,९६४.४०	८,१४०,६११.००
कर्मचारी (अतिरिक्त)	१,२५०,७८७.६७	८२४,४४४.११
प्राध्यापक तथा कर्मचारी (भत्ता)	२,१७६,९६०.००	१,९८४,४००.००
संचय कोष खर्च	२,२१४,९५४.४०	२,०२६,५०७.००
उपदान कोष खर्च	२,२१४,९५४.४०	२,०३५,३८२.२०
जम्मा	४७,७६५,८३८.६१	४४,५९८,३४०.९१

अन्य संचालन खर्च | **अनुसूची -११**

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
परिक्षा संचालन खर्च	४,५२८,६४०.५०	१,५०८,६६०.००
जम्मा	४,५२८,६४०.५०	१,५०८,६६०.००

केन्द्रिय कार्यालयबाट निकासा | **अनुसूची -१२**

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
केन्द्रिय कार्यालयबाट निकासा	३१,९८३,९७६.००	३४,५८६,२५१.२०
जम्मा	३१,९८३,९७६.००	३४,५८६,२५१.२०

वित्तिय विवरण संग सम्बन्धित अनुसूची

ब्याज आम्दानी अनुसूची -१३

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
ब्याज आम्दानी		-
जम्मा	-	-

अन्य आम्दानी अनुसूची -१४

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
अन्य आम्दानी	३४६,०७१.७०	२,१७०,२९१.९६
कृषि आम्दानी	१,६११,७५४.९६	२६,०२०.००
विश्वविद्यालय अनुदान आयोग	-	२,०००,०००.००
सामाजिक विकास मन्त्रालय प्रदेश सरकार	२,४७४,०८०.००	१,५००,०००.००
जम्मा	४,४३१,९०६.६६	५,६९६,३११.९६

पुजिगत खर्च अनुसूची -१४

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
फर्निचर	१,१६१,९६९.९६	६९,७८०.००
भवन	६,८२८,७९५.९८	७,९६३,१०३.२३
मेसिनरी तथा उपकरण	५९०,८७८.००	१,८४४,५५०.००
सवारी साधन	-	-
पुस्तक	५८१,२८९.००	९९९,०८०.००
अन्य निर्माण	१,४०४,०६४.९६	-
	-	-
जम्मा	१०,५६६,९९७.९०	१०,८७६,५१३.२३

वित्तिय विवरण संग सम्बन्धित अनुसूची

प्रशासनिक खर्च **अनुसूची -१५**

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
धारा तथा बिजुली महसुल	२४१,०३३.००	२४०,००८.००
विज्ञापन खर्च	२६९,७५८.००	१४५,९६३.००
प्रकाशन खर्च	२३२,२२०.००	९७,२२५.००
पत्रपत्रिका खर्च	१२,२२५.००	१०,८००.००
छपाई तथा मसलन्द	२९२,७९५.९५	३१०,७९८.६९
इन्धन खर्च	७५,०७१.९१	३६,२१०.६६
मर्मत तथा सम्भार	३९०,३६१.६९	२५८,९१३.०६
दैनिक भ्रमण भत्ता खर्च	३४५,८००.००	२२६,८२०.००
उत्सव समारोह खर्च	१९०,९२२.६०	३१,५७८.४०
अतिथी सत्कार खर्च	२४६,२२७.५०	२१२,५९४.३९
बिमा खर्च	-	१,७०६.३०
अध्ययन अनुसन्धान	१३७,०००.००	१६४,५२५.००
विद्यार्थी कल्याण खर्च	२७०,११५.००	१२१,२५४.०९
तालिम सेमिनार तथा गोष्ठी	४४८,७१७.५०	२३३,८४०.००
बैठक भत्ता तथा खर्च	१८६,६००.००	१५०,४५०.००
कृषिसम्बन्धी खर्च	४६,००८.००	२९,१९०.००
छात्रवृत्ति	५७१,८००.००	१,७३८,२५०.००
सेवा शूल्क खर्च	२५०,५४५.००	१३७,०१५.४३
विविध खर्च	४७२,५४८.४८	२८५,८३६.००
जम्मा	४,६७९,७४९.६३	४,४३२,९७८.०२

वित्तिय विवरण संग सम्बन्धित अनुसूची

पूँजीकोष

अनुसूची–१

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
साधारण जगेडा कोष		
गत बर्ष सम्मको	२३,७९७,०८०.१२	२४,३४७,१९५.९६
जोड यस बर्षको खुद बचत	(१४,१५३,७०१.९८)	(५५०,११५.८४)
जम्मा	९,६४३,३७८.१४	२३,७९७,०८०.१२

पुजिगत सम्पत्ती कोष

अनुसूची– २

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
गत बर्ष सम्मको	२०६,४०१,९३१.९२	२०२,४९१,०५०.४०
यस बर्षको थप	१०,५६६,९९७.९०	१०,८७६,५१३.२३
ह्रासकट्टी	(७,२०१,७३०.२३)	(६,९६५,६३१.७१)
जम्मा	२०९,७६७,१९९.५९	२०६,४०१,९३१.९२

धरौटी दायित्व

अनुसूची –३

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
पुस्तकालय धरौटी	४,४९३,४५५.१३	४,४३१,४५५.१३
मोहन्याल भैसी फार्म	२३,०००.००	२३,०००.००
नैनि कृर्षि फर्म र अनुसन्धान केन्द्र	४८,५००.००	-
सैपाल कृर्षि फार्म	४४,५००.००	४४,५००.००
दुर्गा अटोमोटिभ्स	९६,८९७.५०	९६,८९७.५०
एन. जि. वायोमेड नेपालगंज	२१६,४६६.३०	२१६,४६६.३०
त्रिवेणी पशुपालन तथा कृर्षि फार्म प्रा. लि.	४९,९००.००	४९,९००.००
अनुग्रह बहुउद्येशिय कृर्षि फार्म	२५,३५०.००	२५,३५०.००
मोहन माछा तथा कुखुरा फार्म	२६,०००.००	२६,०००.००
इन्द्रेणी निर्माण सेवा	७४,५६९.४०	७४,५६९.४०
कर्णाली निर्माण सेवा	१००,८४४.०१	६८,२६७.६५
मा कर्णाली ईलेक्टिकल्स	२५,०५२.१०	-
मा सरस्वती फर्निचर उद्योग	४७,७३४.००	-
चन्डीका निर्माण सेवा	-	२२०,१५३.३४
मालिका ट्रेड लिंक	६,७६०.००	६,७६०.००
बहादुर एण्ड सन्स कन्स्टक्सन	३८,५१४.८३	-
अस्मिता निर्माण सेवा	१०७,३७२.९२	-
शैक्षिक भ्रमण खर्च दायित्व	१,९८३,७००.००	९८३,१००.००
आयुष कम्प्युटर टेड तथा सप्लार्यस्	-	८८,१४०.००
वि. एण्ड पि. कन्स्ट्क्सन	-	३९,७०६.६३
रत्न लक्ष्मि इन्टरनेश्नल	२९,६३२.००	२९,६३२.००
छात्रवृति धरौटी	२,६००,०००.००	२,६००,०००.००
जम्मा	१०,०३८,२४८.१९	९,०२३,८९७.९५

वित्तिय विवरण संग सम्बन्धित अनुसूची

अन्य दायित्व — **अनुसूची -४**

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन	५,०५०.००	१५७,७७५.००
जम्मा	५,०५०.००	१५७,७७५.००

नगद तथा बैंक मौज्दात — **अनुसूची -५**

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
चल्ती खाता		
नेपाल बैंक लिमिटेड	२,५७४,४६८.१७	८,४५९,८२५.०८
एन.एम.वि. बैंक लिमिटेड	१३,४५९,०९५.०१	२१,५२७,६१२.०१
जम्मा	१६,०३३,५६३.१८	२९,९८७,४३७.०९

लगानी हिसाब — **अनुसूची -६**

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
टिकापुर सामुदायिक एफ.एम.	५०,०००.००	५०,०००.००
जम्मा	५०,०००.००	५०,०००.००

अन्य चालु सम्पत्ती — **अनुसूची -८**

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
अन्य पाउनु पर्ने		
संजय विष्ट	३०,०००.००	३०,०००.००
शुरेश प्रसाद शर्मा	२५,०००.००	२५,०००.००
दुर्गा तिरुवा	१४३,०३६.००	१४३,०३६.००
गोरक्ष्य घास वाली उत्पादन	१,३३४,४५२.५०	८८९,६३५.००
मोहन माछा तथा पोल्टी फर्म	१४१,८०२.५०	-
सैपाल कृषि फर्म	२७६,१००.००	-
पुष्प राज उपाध्याय	४३,२१३.४०	४३,२१३.४०
रंग प्रसाद अधिकारी	१४,८३५.००	१४,८३५.००
टिकापुर नगरपालिका	३७,७३७.००	३७,७३७.००
टिकापुर मत्स्य फार्म	-	३०५,६६६.०८
मोहन्याल भैसी फार्म	-	१५२,१००.००
त्रिवेणी पशुपालन तथा कृषि फार्म प्रा. लि.	५४०,३२४.२५	२७०,१६२.००
वल्डलिंक कम्यूनिकेशन	६,०००.००	५,५००.००
आर.एस.सि.एस.	१,०२४,४३१.५०	१,०२४,४३१.५०
जम्मा	३,६१६,९३२.१५	२,९४१,३१५.९८

शैक्षिक कार्यक्रम र शुल्क विवरण

तह	सङ्काय	शैक्षिक कार्यक्रम	विषयहरू
स्नातक तह	शिक्षा	बी.एड.	नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित र स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा
	मानविकी	बी.ए.	समाजशास्त्र, विकास अध्ययन, अङ्ग्रेजी र अर्थशास्त्र
	व्यवस्थापन	बी.बी.एस.	सबै अनिवार्य विषयहरू
		बी. बी.ए.	सबै अनिवार्य विषयहरू
	कृषि	बी.एस्सी. एजी.	सबै अनिवार्य विषयहरू
स्नातकोत्तर तह	शिक्षा	एम.एड.	नेपाली, अङ्ग्रेजी, स्वास्थ्य तथा शारीरिक र पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन
	मानविकी	एम. ए.	समाजशास्त्र, विकास अध्ययन र अङ्ग्रेजी,
	व्यवस्थापन	एम. बी. एस.	सबै अनिवार्य विषयहरू

तह	शैक्षिक कार्यक्रम	समयावधि	पहिलो सेमेस्टर	दोस्रोदेखि आठौंसम्म (प्रति सेमेस्टर)
स्नातक तह	बी.एड.	चार बर्से आठ सेमेस्टर	४९००।-	४१००।-
	बी.ए.	चार बर्से आठ सेमेस्टर	४९००।-	४१००।-
	बी.बी.एस.	चार बर्से आठ सेमेस्टर	४९००।-	४१००।-
	बी.बी.ए.	चार बर्से आठ सेमेस्टर	२२३००।-	१९५००।-
	बी.एस्सी.एजी.	चार बर्से आठ सेमेस्टर		

तह	शैक्षिक कार्यक्रम	समयावधि	पहिलो सेमेस्टर	दोस्रोदेखि चौथोसम्म (प्रति सेमेस्टर)
स्नातकोत्तर तह	एम.एड.	दुई बर्से चार सेमेस्टर	९३५०।-	७३५०।-
	एम.ए.	दुई बर्से चार सेमेस्टर	९३५०।-	७३५०।-
	एम.बी.एस.	दुई बर्से चार सेमेस्टर	११३५०।-	९८५०।-

Far Western University

Tikapur Multiple Campus

Accredited by University Grants Commission (UGC) Nepal
(Accreditation Year: 2014 AD)
Tikapur, Kailali

Student Feedback Form for the Academic Year ————

(Filled feedback form)

Name: .... Course: ....

Faculty:... Campus Roll No..................

Years/Semester: (_____________) I / II / III / IV

Please give a rating of your course on the following :

9	8	7	6	5	4	3	2	1
Extremely Good	Very Good	Good	Moderately Good	Moderate	Somehow Tolerable	Poor	Very Poor	Extremely Poor

SN	Particulars	Rating
1	Regularity of the Teacher	
2	Seems well-prepared	
3	Explains material clearly	
4	Indicates important points to remember	
5	Shows genuine interest in students	
6	Adjusts pace of class to the students' level of understanding	
7	Stimulates interest in material	
8	Treats students with respect	
9	Is tolerant of different opinions expressed in class	
10	Explains thinking behind statements	
11	Effectively directs and stimulates discussion	
12	Effectively encourages students to ask questions and give answers	
13	Provides helpful comments on papers and exams	
14	Is available outside of class	
15	Is effective, overall, in helping me learn	

What do you think is this instructor's greatest strength?

....

....

What suggestions would you give to improve this instructor's teaching?

....

....